

Міністерство освіти і науки України
Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника

С.М. Возняк

ФІЛОСОФІЯ
СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ

Навчальний посібник

Івано-Франківськ

2007

Філософія Стародавнього світу: Навчальний посібник.
Івано-Франківськ; Видавничо-дизайнерський відділ ЦІТ, 200 . - с.

Навчальний посібник містить систематизований виклад історії зародження і розвитку філософії у Стародавньому світі – Індії, Китаї, Греції і Римі. Проаналізовано особливості основних шкіл давньосхідної та античної філософської думки.

Розраховано на студентів, магістрів, аспірантів

Рецензенти:

Ларіонова В.К. – доктор філософських наук, професор,
завідувач кафедри філософії Прикарпатського національного університету
ім. В. Стефаника

Голянич М.Ю. – кандидат філософських наук, доцент,
професор кафедри філософії Прикарпатського національного університету
ім. В.Стефаника

Рекомендовано до друку Вченою радою філософського факультету
Прикарпатського національного університету ім. В.Стефаника / протокол №1
від 12.09.2007 р./

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Історичний розвиток філософії – це процес зародження і розгортання основних парадигм філософування. /Парадигмою прийнято називати найфундаментальніші ідеї, принципи, концепції, які визначають теорію і практику на певному етапі, своєрідну модель розв’язання теоретичних і практичних завдань/. Кожному історичному типу філософії відповідає певна парадигма філософування: космоцентризм філософії античності, теоцентризм – Середньовіччя, антропоцентризм – Відродження, раціоцентризм – Нового часу, постмодерн – сучасності. Становлення і зміна філософських парадигм, власне, й становить зміст історії філософії. Відповідно предметом історії філософії як наукової дисципліни є закономірності та особливості філософського пізнання на різних етапах історичного розвитку.

Сам історико-філософський процес як процес постановки і розв’язання філософсько-світоглядних проблем, як спроба побудови певних філософських систем, створення світоглядної картини світу становить *об’єктивну* історію філософії. На думку російського історика філософії А.Чанишева, її можна уявити як книжкову полицю, на якій у хронологічному порядку розміщені філософські твори, що дійшли до нас. Змістом об’єктивної історії філософії є, отже, філософські ідеї, учення, філософські системи, школи.

Спроба ж описати об’єктивну історію філософії, тобто згадувані філософські ідеї і вчення, їх оцінка, тлумачення, інтерпретація, пояснення, певна точка зору на історико-філософський процес становить *суб’єктивну* історію філософії.

Історія філософії є складовою філософського знання. Однак вона не є, як зауважують автори підручника „Історія філософії” /К., 2002/, „архівним додатком” до філософії, але її творчою серцевиною /С.7/. Йдеться про те, що вчитуючись у філософські тексти минулого, сучасний історик філософії виявляє не лише те, що сказав мислитель тих часів, але й те, що з тих чи

інших причин ним не було сказано /хоч міг би, мав би сказати/. Тобто він прагне знайти в текстах минулого не тільки вже здійснене там, але й нереалізовані можливості минулого. Знаходження і реалізація цих можливостей – це шлях надання минулому нового, іншого продовження, „повертати” його у теперішнє і тим самим примушувати його „працювати” на майбутнє /Там само/.

Звідси випливають місце і роль історії філософії в осягненні суті філософського знання, а також її загальнокультурне значення. З одного боку, знання історії становлення філософської системи, тих чи інших ідей, концепцій дозволяє глибше їх зрозуміти, оцінити їх значення для загального розвитку світової та вітчизняної філософської думки. Це, зокрема, стосується філософії Стародавнього світу, і найперше античної /старогрецької та староримської/, про яку йдеться у даному посібнику. Антична філософія стала колыскою європейської філософії. За висловом німецького філософа Ф.Енгельса, „ в різноманітних формах грецької філософії вже є в зародку, в процесі виникнення, майже всі пізніші типи світоглядів” /Маркс К., Енгельса Ф. Твори, т. 20. – С. 347/. Принагідно зауважимо, що антична філософія була одним з джерел становлення філософської думки Київської Русі. З іншого боку, історія філософії як квінтесенція людського духа, носія і трансформатора як вселюдських, так і національних ідеалів і цінностей виступає одним із засобів пізнання розвитку духовної культури людства взагалі і національних культур, у тому числі й української, зокрема. У своєму історичному розвитку філософія взаємодіє з усіма складовими культури – наукою, мистецтвом, мораллю, правом, релігією тощо, залишаючи в кожній із них свій слід. Тому знання історії філософії розширює можливості бачення культурного прогресу в цілому і розвитку його складових.

Історія філософії містить у собі суттєвий морально-світоглядний аспект. Вона вчить світоглядному плюралізму й ідеологічній толерантності. Марксистська методологія трактує зміст історії філософії як боротьбу матеріалізму та ідеалізму і розводить філософів по двох цих „лініях”. Це

породжувало догматизм у поглядах на історико-філософський процес, орієнтувало на негативне, а то й вороже ставлення до недіалектико-нематеріалістичних „ізмів” та їх носіїв, які оголошувались реакційними, ненауковими і т.п.

Насправді ж історія філософії – це проблемний діалог різних філософських напрямів і шкіл. Філософія за своєю природою софійна, тобто плюралістична, поліфонічна. Вона не претендує на абсолютну істину і взагалі на однозначність. До пізнання світу і людини ведуть багато шляхів, і кожний підхід до проблеми, її тлумачення мають право на існування, бо вони наближають до істини. Це, зокрема, стосується матеріалізму та ідеалізму. Це не якісь ворожі „табори”, як їх зображає марксистська методологія, а опоненти, які пропонують різні варіанти пошуків істини, відповіді на смисложиттєві питання. Та й сам поділ філософів на матеріалістів та ідеалістів досить умовний. А щодо ідеалізму, який завжди був об’єктом нападок і звинувачень з боку марксистських адептів, то не можна не прислухатись до думки відомого російського релігійного філософа П.Флоренського: „Ідеалізм в найширшому смислі слова – стихія філософії, і позбавлена цього кисню, філософія задихається, а потім в’яне і гине”.

То, отже, історія філософії формує неупереджене, звільнене від догматичної зашореності ставлення до різноманітних філософських ідей, напрямів, шкіл та їх творців, сприяючи духовному розкріпаченню особи.

Даній меті служить і пропонований навчальний посібник з історії філософії Стародавнього світу.

Будь-яке явище, предмет мають своє минуле, сучасне і майбутнє, тобто свою історію. Це повною мірою стосується й філософії. Принципово історичний характер – найістотніша риса філософського знання. Як епоха, осягнена розумом /Г.Гегель/, філософія у своєрідних, раціоналізованих формах відображає буття у його розвитку, змінах і перетвореннях, відповідно й сама розвивається. Цей розвиток йде в руслі соціального й наукового прогресу, досягнень світової і національної культури, світоглядним ядром якої є філософія.

Тема I. ГЕНЕЗИС ФІЛОСОФІЇ ТА ЗАКОНОМІРНОСТІ ЇЇ РОЗВИТКУ

Після освоєння матеріалу теми *треба*

– **Знати:**

- предмет історії філософії;
- принципи і методи освоєння історико-філософського знання;
- концепції походження філософії;
- історичні та соціокультурні передумови та джерела становлення філософського світогляду;
- закономірності розвитку філософії.

– **Вміти:**

- розрізняти об'єктивну і суб'єктивну історію філософії;
- бачити місце і роль історії філософії в осягненні філософського знання;
- пояснювати закономірний характер зародження філософського світогляду на певному етапі суспільного розвитку;
- виділяти, крім загальнолюдського, національно-особливе у філософії.

– **Розуміти:**

- умови зародження філософського світогляду, а також джерела його становлення;

- закономірності розвитку філософського знання, зокрема відображення в ньому загальнолюдського та етноментального;
- історію філософії як проблемний діалог різних філософських напрямків і шкіл.

План викладу:

1. Концепції походження філософії.
2. Духовні джерела філософського мислення.
3. Культурно-історичні та суспільно-політичні чинники становлення філософського світогляду.
4. Закономірності розвитку філософського знання.

Ключові терміни і поняття.

Історія філософії – процес зародження і розгортання основних парадигм філософування.

Парадигма /від грецьк. – приклад, взірць/ – найфундаментальніші ідеї, принципи, концепції, які визначають теорію і практику на певному етапі, модель постановки та вирішення теоретичних і практичних завдань.

Міф /від грецьк. – розповідь, переказ/ – символічні, чуттєво-образні, антропоморфні уявлення людей про світ.

Міфологія /від грецьк. – переказ і слово, вчення/ - 1/ наука про міфи; 2/ система міфів і міфологічна свідомість певного народу.

Релігія /від лат. – побожність/ – духовний феномен, який виражає віру в існування надприродного.

I. **КОНЦЕПЦІЇ ПОХОДЖЕННЯ ФІЛОСОФІЇ.** Перед тим, як розглянути історію філософії Стародавнього світу, необхідно з'ясувати ряд питань, що стосуються виникнення і розвитку філософського світогляду, його духовних джерел і культурно-історичних та соціально-політичних

чинників, закономірностей розвитку. Ці питання такі: коли, де, за яких обставин, чому і як виникла філософія?

Розмову на цю тему слід розпочати з концепцій походження філософії. Їх є декілька:

- *міфогенна*: філософія виникає з міфу шляхом внутрішнього розвитку міфологічного мислення за рахунок зміни однієї лише форми, коли особистісно-образне замінюється на безособово-понятійне;

- *гносеогенна*: філософія виникає як просте узагальнення знань.

Обидві концепції мають певну рацію, вбачаючи в міфах і знаннях джерела філософії. Однак трактують їх однобоко, абсолютизуючи одне з джерел. Тому ближча до істини третя концепція –

- *гносеогенно-міфогенна*, яка враховує роль міфологічного світогляду, знань, а також релігії та буденної свідомості.

Окремі автори, прагнучи синтезувати попередні концепції і враховуючи соціально-економічні та політичні перетворення у традиційному суспільстві і у сфері духу, зокрема міфологічного світогляду, виділяють

- *соціогонно-міфогенну* концепцію походження філософії.

2. ДУХОВНІ ДЖЕРЕЛА ФІЛОСОФСЬКОГО МИСЛЕННЯ. Філософія, як і будь-яке духовне явище, виникає не на голому місці, а на основі існуючих форм суспільної свідомості, світогляду в цілому. Тобто філософія має свої ідейні джерела. Ними є насамперед міф і релігія.

Міф – первісна, найдавніша форма існування духу, яка відповідала общинно-родовому суспільству. Це перша спроба дати відповідь на питання про початки, походження, будову світу, про виникнення найважливіших явищ природи, про світову гармонію тощо. Особливості міфологічного мислення:

- *антропоморфізм*: перенесення на інші істоти і явища світу людських рис; уособлення, олюднення, одушевлення явищ і

процесів природи;

- **фантастичність**: брак знань заміняла фантазія, уява, в якій виражались уподобання, інтереси, ідеали людей /богатирі, скатертина-самобранка, килим-літак і т.п./;
- **образність**: думка виражалась у конкретних, емоційних, поетичних, художньо-образних формах.

Міф – це цілісне світорозуміння, в якому різні уявлення пов’язані в одну образну картину, яка поєднувала в собі реальність і фантазію, природне з надприродним, знання і віру, думку і емоції. В міфологічному світогляді відбилися стосунки людини із світом, його явищами. В основі цих стосунків лежали відношення індивідів в общині, зв’язки між родичами, а подібно до цих відношень зв’язки явищ світу бачилися як взаємостосунки одушевлених і одухотворених предметів.

Спочатку душевна взаємопов’язаність предметів світу мислилася ще у своїй повній тотожності з самою дійсністю, так що душа і дух цих предметів цілком тотожні їх матеріальному єству. Це був **фетишизм** /від португ. – зачарована річ/ – мисленно-фантазійне наділення деяких природних предметів чуттєво-надчуттєвими якостями. Нерідко фетиші ставали **тотемами** /від індіанськ. – його рід/ – уявленнями про надприродні зв’язки даного роду чи племені з певним родом рослин чи тварин. З розвитком міфічного світосприйняття духовне поступово відділяється від матеріального, фізичного, внаслідок чого виникають уявлення про істоти, повною мірою вільні від матеріальних речей /демони, пізніше – боги/. Так виник **анімізм**, /від лат. – дух/. З ним пов’язана **магія** /від грецьк. – ворожба, чаклунство/ – віра в можливість впливу на довколишній світ через надприродне – заклинання, чаклунські дії тощо.

Міфологічний світогляд як одне з джерел філософії полягає в тому, що у ньому містяться ті компоненти світобачення, які пізніше у філософії одержали раціональне осмислення: відношення людини і природи, духовного і матеріального, життя і смерті, смерті і безсмертя тощо.

Другим ідейним джерелом філософії є *релігія*. Як форма світогляду релігія відзначається двома особливостями – подвоєнням світу на земний, природний і надприродний, надчуттєвий, а також вірою в існування надприродного і його визначальну роль у світі. В релігії людина усвідомлює своє ставлення до світу насамперед через відношення до певних граничних основ особистого буття. Релігію споріднює з філософією те, що вони надають людині найважливіші життєві орієнтири.

Окрім міфу і релігії до духовних джерел філософії належать *знання* людини про світ і саму себе, здобуті в процесі пізнавальної діяльності, а також *буденна свідомість*, що формується в процесі повсякденної практики, нагромадження життєвого досвіду. В ній, переважно в емоційно-чуттєвих формах, фіксуються стосунки між людьми, людини з природою, результати практичної діяльності.

Духовні джерела філософії прийнято називати *передфілософією*. Це сукупність розвинутої міфології і початків наук, а також релігійних уявлень.

З виникненням філософії міфологія не зникає, а продовжує існувати, наприклад, в мистецтві та інших формах суспільної свідомості /соціальні міфи/. Тим більше це стосується науки і релігії. По відношенню до філософії міф, релігія, наука виступають як *парафілософія* /тобто існуюча паралельно з філософією/.

Первинна філософія, яка щойно виникла і містить у собі чимало елементів міфології, релігії становить *протофілософію*. Нею є, наприклад, перші філософські школи Стародавньої Греції.

3. КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНІ ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ЧИННИКИ СТАНОВЛЕННЯ ФІЛОСОФСЬКОГО СВІТОГЛЯДУ. Розвиток міфологічного світогляду, знань – це необхідна, але недостатня причина виникнення філософії. Це лише можливість її виникнення. Для перетворення цієї можливості в дійсність потрібні соціально-економічні і політичні передумови, соціокультурні чинники, які підготували перелом у

світобаченні, зумовили вибух інтелектуальної енергії у формі філософського мислення.

До факторів, з яких складається духовна атмосфера, що сприяла виникненню філософії, слід насамперед віднести *стрибок у розвитку продуктивних сил* внаслідок переходу від бронзи до заліза. Цей перехід відбувся у 8 – 5 ст. до н.е. Він збільшив можливості людей і підвищив у них впевненість у своїх силах перед лицем світу богів-деспотів, що їх подавляли, ще більше активізував їх практичну діяльність, привів до дальшого збільшення знань і розвитку мислення. Це стало можливим завдяки виділенню ремесла від землеробства, проникненню рабської праці у сферу виробництва, появи додаткового продукту, а з ним і приватної власності на землю і торгового капіталу, зародженню товарно-грошових відносин, розкладу общин, встановленню економічного панування міста над селом.

Особливо велике значення мала поява товарно-грошових відносин. З одного боку, товар як чуттєво-надчуттєва річ і монета як ідеальне буття сприяли абстрагуванню суспільного буття і суспільної свідомості, що було важливим для піднесення світогляду на раціональний рівень. А, з іншого боку, з появою товарно-грошових відносин розвивається торгівля, яка розширювала коло стосунків між людьми, народами, країнами, а відповідно й горизонт світобачення. Не випадково, наприклад, давньогрецька філософія зародилась не в етнічній частині Греції /Афінах/, а в Іонії – грецьких колоніях на узбережжі Малої Азії, бо іонійці стали владиками всесвітньої торгівлі між Азією, Європою і Африкою. Це сприяло накопиченню тут не лише матеріального багатства, але й багатства інтелектуального, створенню осередків розумового життя. В результаті розвитку торгівлі, мореплавства, колонізації нових земель розширювався географічний горизонт греків, які відкривали для себе невідомі їм звичаї, вірування, нрави, що наводило на думку про відносність, умовність їх власних соціальних, політичних, моральних установок і норм. А це в свою чергу вело до руйнування попередніх уявлень, до кризи традиційного укладу життя, втрати моральних

орієнтирів.

Даний чинник тісно пов'язаний з такою психологічною передумовою виникнення філософії, як *здивування*. Ще Платон зауважив, що „здивування є початком філософії”. Здивування – це докорінна переорієнтація свідомості щодо ставлення її до реальності. Внаслідок зустрічі з новими явищами і процесами те, що раніше здавалося звичайним і зрозумілим, раптом стає незвичайним і незрозумілим. Виникає сумнів щодо попередніх уявлень і з'являється бажання їх проаналізувати, оцінити, перевірити. Здивування через сумнів спонукає до пошуку істини.

Серед факторів, що сприяли зародженню філософського світогляду, необхідно враховувати і такий, як соціальне розшарування, поява державності, а поряд з ними – політичного, класового протиборства. Політична боротьба підривала авторитет традицій, в тому числі і світоглядних. Вихід на політичну арену нових суспільних верств вступав в опозицію до жерців, що мали монополію на ідеологію. В результаті виникла суспільна потреба в новому світогляді, який би відповідав рівню, способу життя, інтересам нових суспільних сил.

Однак не тільки сама соціальна криза зумовила потребу у філософському світогляді, а й криза міфологічного світогляду, який був не в стані пояснити ті соціальні зміни, що відбулися. Філософія виникає як розв'язання суперечності між міфічною картиною світу і потребою раціонального його осмислення. Міфологічний світогляд мав чуттєво-образну форму, де одиничне, що проявлялося в уособленні явищ природи, домінувало над загальним. Виникла суперечність між світовідчуттям і світорозумінням: світорозуміння вимагало узагальнень. Це й зумовило кризу міфології і появу філософського світогляду. Авторитет розумового світобачення займає місце авторитету традицій, що ґрунтувався на світоуявленні. Пошуки генетичного початку світу доповнюються пошуками субстанції його буття.

5. ЗАКОНОМІРНОСТІ РОЗВИТКУ ФІЛОСОФСЬКОГО ЗНАННЯ.ЗАГАЛЬНОЛЮДСЬКЕ І НАЦІОНАЛЬНО-ОСОБЛИВЕ У ФІЛОСОФІЇ. Філософія, як і інші форми суспільної свідомості, виникає і розвивається у *взаємодії із соціокультурним буттям*. З самого початку вона глибоко вкорінена в життєвому світі людини. І якими б абстрактними не були міркування філософів, вони завершуються смисложиттєвими проблемами: як людині жити, в чому сенс буття і т.п.

Як історична епоха, схоплена в думці, філософія зароджується в певних соціально-історичних умовах і розвивається під впливом цих умов. Так, наприклад, глибокі соціально-політичні суперечності, нестабільність у Стародавньому Китаї певною мірою позначились на характері його філософії – переважанні в ній суспільно-політичної і моральної проблематики. Або взяти кризу античної філософії, втрату нею творчого характеру в елліністичний період. Вона безумовно зв'язана з кризою рабовласницького суспільства. Чи, скажімо, перетворення філософії на служницю теології /за словами Т.Аквінського/ в епоху Середньовіччя. Воно впливало з панівного становища католицької церкви в Західній Європі. Наведемо ще один приклад. Революція в науці і техніці в період Нового часу /XVII – XVIII ст./, зумовлена розвитком нового способу виробництва, визначила і особливий характер західної філософії – принципову орієнтацію на науку, на гносеологічну проблематику і питання методології.

Зв'язок філософії з умовами соціокультурного буття не слід, однак, бачити однобоко, як однолінійний процес. Філософія володіє *відносною самостійністю*, має свою внутрішню логіку розвитку. Як система засадничих поглядів і світоглядних переконань, узагальнених уявлень і концептуальних побудов про сутність і граничні проблеми буття, вона дотична до так званих „вічних” питань – про сутність світу і людини, можливості пізнання, сенсу людського життя тощо. Характер їх вирішення залежить не тільки від соціокультурних умов, але й від рівня розвитку філософського знання, його досягнень, внутрішнього багатства.

Слід врахувати ще одну обставину, а саме: філософія є не творчістю мас, а окремих осіб. Який мислитель, така й його філософія, – стверджував німецький філософ І.Кант. Це також один із виявів відносної самостійності філософії.

Відносна самостійність філософії виступає також у зворотньому впливі на соціокультурне буття. Виявом цього є її соціальні функції світоглядна, гносеологічна, методологічна та ін.

Закономірністю розвитку філософії є *наступність*, спадкоємність. Філософські вчення, школи, системи з'являються не на голому місці, а „виростають” на ґрунті попередніх. Так, філософія Стародавнього Риму сформувалася на основі давньогрецької: середньовічна філософська думка великою мірою завдячує античності /недарма філософію Т.Аквінського трактують як християнізований аристотелізм/. Філософія Відродження синтезувала досягнення античності і Середньовіччя у трактовці людини. Водночас натурфілософія Відродження започаткувала поворот філософського світогляду до механістично-математичної мислительної парадигми філософії Нового часу.

Філософія взаємодіє з іншими формами суспільної свідомості – політикою, правом, мораллю, мистецтвом, релігією, наукою. З одного боку, вона зазнає їх впливу, а з іншого, – сама має на них вплив. Особливо тісний взаємозв'язок філософії і науки. Філософське світобачення великою мірою „живе” за рахунок синтезу, узагальнення, раціоналізації наукового знання. Водночас філософія виступає методологією науки.

Однією із суттєвих особливостей розвитку філософії є *єдність загальнолюдського і національно-особливого*. Загальнолюдське у філософії впливає з її сутності, власного предмету. Філософія є осягнення розумом всезагального, універсального. Її предметом є світ і людина в цілому, а точніше – відношення „людина – світ”. В цьому відношенні пріоритетною є людина. Покликання філософії – сказати людині, що вона є і що їй належить зробити в цьому світі та в цьому житті.

Предмет філософії має, отже, загальнолюдський характер. Він торкається глибинних підстав людського буття, смисложиттєвих проблем. В ньому сконцентровані духовні запити людини. Недарма німецький філософ Г.Гегель називав філософію квінтесенцією людського духу.

Дух як інтегральне самовизначення людського „Я” втілює у собі як загальне, вселюдське та індивідуальне, особистісне. Цим індивідуальним, особистісним є національне в структурі свідомості людини. Філософія у своєму історичному розвитку в тій чи іншій мірі, тим чи іншим способом виражає не лише загальне, спільне в духовному світі людей, але й національно-специфічне. Розвиваючись в рамках національної культури, вона відображає конкретні умови етнічного буття, особливості духовності народів, їхній менталітет, має, отже, національний характер.

В чому проявляється національно-особливе у філософії? На думку українського дослідника історії філософії Д.Чижевського, це, по-перше, „форма вияву філософічних думок”. Вона є зовнішньою рисою національної філософії, яка проявляється, наприклад, в англійській філософії у прагненні до простоти і прозорості, у французькій – прагненні до симетрії і схематизму, у німецькій – прагненні до відкриття діалектичних моментів, суперечностей і показу руху думки між ними; по-друге, це „метода філософічного дослідження”. Так, для англійської філософії характерним є емпірично-індуктивний метод, для французької – раціоналістичний, для німецької трансцендентальний та діалектичний методи. І, нарешті, по-третє, це „будова системи філософії. „архітектоніка”, зокрема становище і роль у системі тих або інших цінностей”. Це, наприклад, виділене почуття обов’язку в англійській філософії, апеляція до досвіду у французькій і до розуму – в німецькій філософії” / Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. К., 1992/.

ВИСНОВКИ: Філософія як теоретична форма світогляду виникає як відповідь на потреби раціонального осмислення людиною світу і себе в світі.

Необхідність філософського тлумачення світу закладена в самій природі людської життєдіяльності, в постійній потребі трансляції людського досвіду та самоутвердження особистості, пошуку цілеспрямовуючих ідей.

Зародилась філософія на ранніх етапах цивілізації в умовах поглиблення поділу праці, відокремлення розумової праці від фізичної, поступового накопичення позитивного знання про процеси і явища навколишнього світу. Її духовними джерелами стали міфологія, релігія, початки наукових знань, буденна свідомість.

Основними закономірностями функціонування філософського знання є його взаємодія з конкретними умовами соціокультурного буття, іншими формами суспільної свідомості, зокрема науковою, наступність в розвитку, єдність загальнолюдського на національно-особливого.

Питання для обговорення на семінарському занятті:

1. Історія філософії як процес зародження і розгортання основних парадигм філософування.
2. Духовні джерела філософії: міфологія, релігія, наукові знання, буденна свідомість. Психологічні чинники.
3. Історичні та соціокультурні чинники.
4. Загальнолюдське і національно-особливе у філософії.

Теми для рефератів, доповідей і контрольних робіт:

1. Морально-світоглядна сутність історії філософії.
2. Філософія – історична епоха, схоплена розумом.
3. Етноментальні особливості філософії.
4. Історія філософії як проблемний діалог різних філософських напрямів і шкіл.
5. Закономірності розвитку філософії.

Література

Бичко А.К., Бичко І.В., Табачковський В.Г. Історія філософії. Підручник. К., 2001. – С. 18 – 20.

Возняк С.М. Загальнолюдське і національно-особливе у філософії // Вісник Прикарпатського університету. Філософські і психологічні науки. Випуск IV. 2003. – С. 3 – 8.

Возняк С.М. Філософія Стародавнього світу. Част. I. Філософія Стародавнього Сходу. Івано-Франківськ. 2003. – С. 5 – 10.

Волинка Г.І. та ін. Вступ до філософії: історико-філософська пропедевтика. К., 1999. Розд. I.

Історія філософії. Підручник. / за ред. Ярошовця В.І./ К., 2002. – С. 3 – 8.

Лосева И.Н. Миф и религия в отношении к рациональному познанию // Вопросы философии. 1992, № 12.

Митрошилова Н.В. Рождение и развитие философских идей. Историко-философские очерки и портреты. М., 1991.

Причепій Є.М. та ін. Філософія. Курс лекцій. Навчальний посібник. Львів. 2004. – С. 23 – 26.

Чанышев А.Н. Курс лекций по древней философии. М., 1981. – С. 16 – 26.

Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. К., 1992. Розд. I.

Сьогодні в умовах антропологічної переорієнтації усіх сфер духовного життя зростає інтерес до східної культури, зокрема її філософії, у якій одне з провідних місць займає людина і світ її буття, шляхи людського самоудосконалення. Це зближує східну філософську думку з сучасними проблемами гуманізації суспільних відносин.

Тема 2. ФІЛОСОФІЯ СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ: ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ

Після освоєння матеріалу теми *треба*

– *Знати:*

- особливості та характерні риси західного та східного типів цивілізації;
- своєрідність генезису філософії Стародавнього Сходу;
- передфілософію Вавілонії;
- передфілософію Стародавнього Єгипту.

– *Вміти:*

- розрізняти особливості західного і східного типів цивілізації;
- виділяти специфічні риси філософії Стародавнього Сходу;
- вичленяти з передфілософії Вавілонії і Стародавнього Єгипту елементи світоглядного знання.

– *Розуміти:*

- вплив історичних та соціокультурних чинників, що зумовили особливості східного типу філософування;
- причини, які не дозволили передфілософії Вавілонії і Стародавнього Єгипту перерости у філософію;
- інтровертний характер давньосхідної філософської думки.

План викладу:

1. Особливості генезису філософії на Сході.
2. Передфілософія Вавілонії.

3. Передфілософія Стародавнього Єгипту.

Ключові терміни і поняття.

Традиціоналістський тип цивілізації: поцінування традицій, пошанування старого, освяченого віками, орієнтація на минуле.

Прогресистський тип цивілізації: поцінування нового, відданість новаціям, орієнтація на майбутнє.

Передфілософія: сукупність розвинутої міфології, релігійних уявлень, початків наук, що склали духовні джерела філософії.

1. ОСОБЛИВОСТІ ГЕНЕЗИСУ ФІЛОСОФІЇ НА СХОДІ. У першій половині I-го тисячоліття до н.е. в усіх трьох частинах полоси стародавньої цивілізації /Вавілонія, Єгипет, Індія, Китай та Греція/ склалася в цілому однакова світоглядна передфілософія. Однак її рівень був не всюди однаковий. В Індії і Китаї він був нижчим, ніж у Вавілонії і Єгипті. Це насамперед стосується науки. Якщо у Вавілонії і Єгипті значних успіхів досягли наукові знання, зокрема математика та астрономія, то в Індії і Китаї вони знаходилися лише в зародку. Низький рівень передфілософії Сходу можна пояснити тим, що античний спосіб виробництва був тут слабшим, ніж на Заході.

На Сході межа між віком бронзи і заліза була стерта. Тут панував, за визначенням К. Маркса, азійський спосіб виробництва. Він характеризується наступними рисами:

Економічною основою було меліоративне землеробство, при якому земля і вода знаходилися у власності держави.

Основною виробничою одиницею була землеробська община, в якій панували натуральні економічні відносини. Вони були застиглими, консервативними, їх не торкалися політичні перевороти, зміни держав і династій. Общини увесь час відтворювали себе в тих самих формах.

У суспільних відносинах домінували родинно-корпоративні зв'язки.

Людина ні об'єктивно, ні суб'єктивно не виділяла себе з природи і суспільства.

Держави Сходу мали деспотичний характер. Устрій державної влади був централізований з розвиненою бюрократією. Абсолютну владу держави виражав правитель /фараон, цар, імператор/.

Тут слабким /порівняно з Грецією/ розвитком відзначалися товарно-грошові відносини. Оскільки панувало натуральне господарство, то податки сплачувалися у натуральній формі.

Ці особливості соціально-економічного ладу спричинили консерватизм суспільного розвитку Індії та Китаю, де одні і ті ж соціальні структури існували протягом століть.

Власне, на Сході склався відмінний від Заходу тип цивілізації, який характеризується наступними рисами:

Наявність єдиного духовного канону життя, якому підпорядковані всі основні сфери. /Для західної цивілізації – відносна автономність різних сфер суспільного життя – політики, економіки та ін./

Відданість традиціям, цінування старого, освяченого віками, орієнтація на минуле /традиціоналізм/; в той час, коли на Заході – відданість новаціям, цінування нового, орієнтація на майбутнє /прогресизм/.

Самозаглиблення, прагнення віддатись природному ходу речей. /Для західної цивілізації – активізм, прагнення змінювати дійсність/.

Домінування цілого /загального/ над індивідуальним. /На Заході навпаки – домінування індивідуального над загальним/.

Образний, притчовий, афористичний стиль мислення на противагу раціональному, аналітичному, логічно послідовному мисленню на Заході. /Петрушко В.Л. Філософія: Курс лекцій. К., - Львів. 2000. С. 37./

Тривалість панування давньоазійського способу виробництва в Азії і Північній Африці /Єгипет/ увічнила зв'язані з бронзовим віком духовні світоглядні форми. Сила традиції тут була сильніша, ніж в Європі. Філософія в Азії і Африці не одержала тих класичних форм, які вона мала в Стародавній

Греції, тобто в Європі. /Під класичними формами філософії тут розуміється гармонійне співвідношення світоглядного і раціонально-системного аспектів філософії, її зв'язок з науками і розвиток всередині її логічного апарату, що в цілому дозволяє філософії чітко відчленитися від передфілософії і протофілософії /Чанышев А.Н. Курс лекцій по древній философии. М., 1981. – С. 26/. А у Вавілонії і Єгипті філософія зовсім не виникла.

В силу особливостей східної цивілізації у порівнянні із західною філософія набула тут специфічних рис, у яких втілилися особливості духу, психології народів Сходу. Основні з них:

Нечітке розмежування між філософією і міфологією, філософією і релігією. Так, індійська філософія тривалий час перебувала в лоні міфології, пізніше тісно переплелася з релігією. Дві основні школи давньокитайської філософії – конфуціанство і даосизм, виникнувши як філософські системи, трансформувалися в релігійні течії. В Європі такого не було. В Давній Греції філософія відокремилася від міфології і релігії.

Відсутність зв'язку філософії з наукою. Схід не знав теоретичної науки. Тому стиль східної філософії ближчий до образного, ніж до наукового. В той час, коли західна філософія тяжіє до раціонально-логічних та аналітичних досліджень, теоретичної систематизації. Вона має абстрактно-понятійний характер.

Домінування етичної /Індія/ і соціально-етичної /Китай/ проблематики. Східна філософія максимально наближена до морального повчання. В європейській філософії завжди домінувала онтологія /вчення про буття/ і гносеологія /вчення про пізнання/.

Панівне становище у філософії не осіб /поглядів окремих мислителів/, а філософських шкіл. Це зв'язано з тим, що на Сході загальне /ціле/ домінувало над індивідуальним. В західній філософії школи є винятком, а переважають особистості, персоналії.

Окремі дослідники східну культуру і відповідно й філософію називають інтровертною, тобто спрямованою на оволодіння внутрішнім

світом людини. Звідси – проблеми самовдосконалення, медитації. Щодо західної філософії, то її трактують як екстровертну – націленою на оволодіння зовнішнім світом.

Відзначені особливості філософії Сходу викликають запитання про те, чи можна взагалі східну мудрість вважати філософією. Таке, наприклад, запитання поставив сучасний англійський дослідник східної філософії Мел Томпсон: „Чи можна вважати східну традицію філософією?” І дає на нього ствердну відповідь, підкреслюючи, що „мудрість Сходу органічно поєднує релігійні, філософські і містичні традиції” /Мел Томпсон. Восточная философия. М., 2001. – С. 9/.

Слід мати на увазі й те, що вже більше як сто років триває дискусія щодо філософії Стародавнього Сходу, в ході якої були висловлені дві протилежні точки зору. Перша: Індія і Китай не створили справжньої філософії, не „доросли” до неї, тому стосовно них належить вести мову про передфілософію, або релігійно-філософський світогляд. Другі: Індія і Китай створили зверхфілософію, до якої Захід не піднявся. Таку протилежність поглядів можна пояснити тим, що в обох випадках в якості еталонної моделі філософії, „взірцем для наслідування” береться західноєвропейський варіант філософування. А індійська і китайська думка, яка не вміщується в це „прокрустове ложе”, пояснюється „передфілософією” або „зверхфілософією” у залежності від особистісного ставлення дослідника до європейської філософії.

Саме в силу того, що китайський і індійський способи філософування не можуть бути зведені до європейського, окремі автори об’єднали їх одним словом „Схід” і різко протиставили „Схід” і „Захід”, не беручи до уваги, що існує не два джерела світової філософії, а три: Захід, Індія і Китай. Тому ряд сучасних істориків філософії називають античний Захід, Стародавню Індію і Стародавній Китай трьома дуже різними, але рівними за духом співрозмовниками.

Виникає ще одне питання: давньосхідна і давньогрецька філософія

виникає практично одночасно, але існує давня традиція починати історію філософії саме зі Сходу. „Чим це можна пояснити?” – запитує В. Петрушенко. На його думку, це можна пояснити слідуючим чином. По-перше, тим, що східна філософія була значно тісніше переплетена з іншими сферами життя та духовної діяльності суспільства – з міфологією, релігією, магією, певними традиціями та обрядами. Звертаючись до перших кроків давньосхідної філософської думки, ми знаходимо її у процесі формування, що дозволяє краще зрозуміти природу філософської рефлексії. По-друге, філософська думка Стародавнього Сходу спиралася на деякі попередні традиційні тексти та канонічні духовні джерела, і в цьому сенсі вона сягала своїм корінням значно далі, ніж антична. Тому ми маємо можливість „заглянути у досить віддалені глибини людської ментальності, побачити якісь первинні зародки людської раціональності” /Петрушенко В.Л. Філософія. Курс лекцій. – С. 40 – 41/.

2. ПЕРЕДФІЛОСОФІЯ ВАВІЛОНІЇ. Перші паростки філософського осмислення світу певним чином проявилися в духовній культурі Вавілонії і Єгипту. Завдяки вигідним природним умовам саме тут виникає і розвивається суспільство осілих землеробів, прискорюється процес розподілу праці та зв'язані з ним соціальна диференціація суспільства, концентрація населення в містах, розвиток ремесел, товарно-грошові відносини, спеціалізація самої праці. Все це інтенсивно впливало на свідомість людей, на нові види господарської діяльності, вимагало практичного оволодіння природними закономірностями, накопичення знань та їх спеціалізації в окремих наукових галузях. Це зумовило те, що в цих країнах бере початок астрономія, математика, геометрія, медицина та ін.

З усіх країн Сходу в кінці IV – на початку III тисячоліть до н.е. рабовласницькі відносини найбільшого успіху досягли у Вавілонії – державі у Месопотамії у міжріччі Тигру і Євфрату /тепер Ірак і Кувейт/. Особливо високого рівня досягли тут астрономія і математика. В галузі астрономії

вавілонці склали карту зоряного неба, видимого неозброєним оком; встановили періодичність затемнень, що дозволило їх передбачати; створили місячно-сонячний календар. Поклали початок алгебрі, знали правила видобування квадратних і кубічних коренів, започаткували геометрію /вважають, що відому теорему, яку в Греції назвали ім'ям Піфагора, створили вавілонські математики/. З лікувальної магії виділяється медицина.

Розвиток науки сприяв раціоналізації мислення, що певним чином складало ґрунт для філософського світогляду. Однак філософія тут все ж не виникла; світогляд залишився на рівні міфології. В чому причина цього? Це можна пояснити тим, що наука була частиною релігійної ідеології, знаходилась в руках жерців, була священною. Жерці не були зацікавлені в її розвитку, бо, сприяючи раціоналізації світогляду, вона підривала віру і авторитет релігійних ідеологів. Це сприяло тому, що розвиток науки призупинився.

У Вавілонії досить розвинутою була міфологія /шумерська, зокрема/. Космологічні і космогонічні уявлення ґрунтувалися на обоженні неба і землі. Богиня землі – Кі, бог неба – Ан. Люди пішли від їхнього сина Енкі. Боги втручаються в життя людей, несучи їм життя і смерть. Однак люди намагаються протистояти їх волі.

Світоглядна тема життя і смерті, трагізму буття людини з великою силою прозвучала в сказанні про Гільгамеша – величному поетичному творі давньосхідної літератури. В центрі твору – людина-богоборець, що претендує на безсмертя.

Гільгамеш – правитель шумерського міста Урук – володіє богатирською силою. Його бояться самі боги. Бажаючи його ослабити, вони творять рівного йому за силою суперника, багатиря Енкіду. Це дитя природи, що розуміє мову тварин. Його сила – у єдності з природою. Щоб перехитрити Енкіду, Гільгамеш підсилає до нього блудницю. Вона зваблює Енкіду і той втрачає первісний зв'язок з природою, від нього відвертаються звірі. Сила його тепер не переважає сили Гільгамеша. Їх боротьба завершується

дружбою. Разом вони здійснюють багато подвигів. Так Гільгамеш перехитрив богів. Тоді боги посилають на Енкіду смерть, і Гільгамеш вперше усвідомлює свою смертність. З цього починається самосвідомість Гільгамеша. Він відправляється в мандрівку за безсмертям до Утнапішти, який колись отримав від богів безсмертя, але на зворотньому шляху загубив траву безсмертя, яку той йому дав. І приходиться до Гільгамеша розуміння того, що безсмертя людини в її ділах, у творчості. Він тепер усвідомив, що сенс його життя – у піклуванні про добробут міста.

В цьому сказанні виражений вищий прояв мужності – визнання власної поразки у пошуку безсмертя, розуміння недосяжності цієї головної мети мандрівки, що є і трагічною перемогою епічного героя – здобута мудрість.

Передфілософія Вавілонії містить не тільки початки наук і міфологічний світогляд, але й елементи критичного мислення, розчарування в авторитеті релігійного погляду на світ. Вони, зокрема, містяться у творі „Розмова пана і раба”. Вельможа, що потрапив у немилість царя, в розмові з рабом скаржиться на свою долю: все даремно – і сподівання на щедрість царя, і надія на радість бенкету, на любов жінки, на благородність людей і на нагороду богів після смерті. Але далі сумніву і розчарування передфілософська думка Вавілонії не йшла: вельможа приходиться до висновку, що не треба нічого думати, а радіти з того, що є. В цьому, власне виявляється неспроможність людини шукати шляхів зміни світу, свого життя і суспільних відносин. Поставивши проблему сенсу життя, передфілософія не дає її раціонального розв’язання.

3. ПЕРЕДФІЛОСОФІЯ СТАРОДАВНЬОГО ЄГИПТУ. Багату передфілософію має давній Єгипет. Тут високого рівня досяг розвиток матеріальної і духовної культури. Про це, зокрема, свідчать ірригаційна система землеробства, будівництво пірамід /піраміда Хіопса висотою 146 метрів складається з 2,5 млн. гранітних і вапняних блоків вагою від 2,5 до 45 тонн/. В галузі науки: єгиптяни вираховували число Π – відношення довжини

кола до діаметра /геометрія/; першими вираховували тривалість року; склали календар, який ділив рік на 12 місяців по 30 днів плюс 5 днів додаткових /астрономія/; мали деякі уявлення про анатомію, кровообіг /медицина/; були знайомі із сплавами, барвниками /хімія/.

У давньоєгипетських пам'ятках у зародковому стані вже ставиться питання про матеріальну першооснову природних явищ, зокрема, про воду, яка породила всі живі істоти, а також про повітря, що заповнює увесь простір і перебуває у всіх речах. Як писав давній історик Плутарх, думку про воду як першооснову буття речей у єгиптян запозичив старогрецький філософ Фалес.

Як і вавілонці, єгиптяни мали багату міфологію. Спочатку вони пошановували тварин, а потім їхні боги стали звіролюдьми. Але цьому зовнішня антропоморфізація єгипетських богів закінчилась. Міфологія була тісно пов'язана з релігією. В різних місцевостях були свої боги. Одним з них був бог сонця Ра, із сліз якого були створені люди.

Особливого поширення в Єгипті набув міф про Осіріса і Ісіду. Осіріс уособлював життя і смерть. В його образі була втілена ріка Ніл – джерело всього живого в країні. Осіріс веде боротьбу зі своїм братом Сетом, який уособлював пустелю. Сет обманув Осіріса, закривши його у гробі і пустивши вниз по течії Нілу. Потім, розчленивши труп, частини його тіла розкидав повсюди. Дружина Осіріса Ісіда збирає їх. Один з богів підземного царства Анубіс і син Осіріса Гер перемагають Сета і оживляють Осіріса. Ця вічна боротьба Осіріса і Сета відображала пори року в Єгипті – розлив Нілу, час сівби, час дозрівання і збору врожаю і період посухи. А зрештою даний міф утверджував торжество життя, його перемоги над смертю.

Досить радикальні прояви раціоналізації людської свідомості в Єгипті /подібно як і у Вавілонії/ відбулися в поглядах на суспільно-політичні проблеми, становище людини в суспільстві. Саме тут з'являється суперечність між міфологічним мисленням і новим, що зароджувалося, перші паростки вільнодумства, в яких прогресивна думка протиставлялася традиціям рабовласницького світогляду. Про це, зокрема, свідчить „Пісня

арфіста”. В ній береться під сумнів, фактично заперечується існування потойбічного світу, наголошується, що треба дбати про життя у цьому світі, не чекаючи допоки будуть оплакувати, бо оплакування нікого не врятувало від смерті. Не варто думати про потойбічний світ, звідки ще ніхто не повернувся, тому треба піклуватися про земне життя, слідуючи бажанням серця.

Ще сильніше ця думка звучить в одному з найдавніших єгипетських папірусів, що зберігається в Лондонському музеї. В ньому стверджується, що після смерті людина перетворюється у прах, а той, хто хоче увічнити своє життя, мусить подбати про свої земні діяння, де мудра книжка, залишена людиною після смерті, цінніша за палац чи каплицю на цвинтарі.

Спроба заглянути у внутрішній світ людини, відтворити її духовний розлад міститься в іншій літературній пам’ятці – „Розмові розчарованого із своєю душею”. Тут висловлюється сумнів у справедливості встановлених небом порядків, котре само є злим і несправедливим. Заперечується потреба в заупокійному культі, обряді жертвоприношення. Засуджується світ соціальної несправедливості, зла.

ВИСНОВКИ: Перші елементи філософського світобачення сягають кінця IV – початку III тис. до н.е. в країнах Вавілонії і Стародавнього Єгипту. Тут бере початок процес деміфологізації світогляду, зародження наукового знання. Однак, незважаючи на початки науки, прояви вільнодумства та релігійного скептицизму, духовна культура Вавілонії і Єгипту залишилася на рівні міфології як універсальної форми осмислення світу. Формування філософії тут гальмувалося наявністю досить впливової касті жерців, які не були зацікавлені у розвитку теоретичних досліджень, які могли б поставити під сумнів релігійно-міфологічну ідеологію. Та й сам рівень знань та соціально-економічні умови не вимагали цього.

Питання для обговорення на семінарському занятті:

Особливості східного типу цивілізації. Східна і західна парадигми філософії.

Елементи філософського світобачення у передфілософії Вавілонії.

Передфілософія Стародавнього Єгипту. Прояви вільнодумства у давньоєгипетській культурі.

Теми для рефератів, доповідей і контрольних робіт:

Східний і західний типи цивілізацій: порівняльний аналіз.

Особливості східної парадигми філософії.

Світоглядно-філософська компонента в культурі Вавілонії і Стародавнього Єгипту.

Література

Антология мировой философии: Древний Восток. Минск-Москва. 2001. – С.7 – 92.

Возняк С.М. Філософія Стародавнього світу. Част. I. Філософія Стародавнього Сходу. Івано-Франківськ. 2003. – С. 11 – 16.

Волинка Г.І. та ін. Вступ до філософії: історико-філософська пропедевтика. К., 1999. Розд. I.

Петрушенко В.Л. Філософія. Курс лекцій. Навчальний посібник. Львів. 2004. – С. 39 – 45.

Чанышев А.Н. Курс лекций по древней философии. М., 1981. – С. 93– 102.

Філософія являє собою єдність загальнолюдського і національно-особливого. Ця закономірність розвитку філософського знання уже проявилась в одному з перших типів філософування – філософії Стародавньої Індії.

Тема 3. ПЕРЕДУМОВИ, ДЖЕРЕЛА ТА ОСОБЛИВОСТІ ФІЛОСОФІЇ СТАРОДАВНЬОЇ ІНДІЇ

Після освоєння матеріалу теми *треба*

– **Знати:**

- історичні та соціокультурні передумови виникнення філософії Стародавньої Індії;
- писемні джерела давньоіндійської філософії;
- основні поняття філософської думки Стародавньої Індії;
- проблеми, які ставили і вирішували давньоіндійські мислителі.

– **Вміти:**

- пояснювати особливості соціокультурного буття давньоіндійського суспільства, що зумовили специфіку індійської парадигми філософування;
- виділяти у писемних джерелах, зокрема в „Упанішадах”, світоглядно-філософські аспекти східного типу мислення;
- оцінювати світоглядну цінність ідей давньоіндійської філософії.

– **Розуміти:**

- особливості давньоіндійської філософської думки як відображення історичних умов Стародавньої Індії;
- людиновимірний характер філософії Стародавньої Індії, її спрямованість на самоудосконалення людини;
- екзистенційність давньоіндійської філософії.

План викладу:

1. Соціокультурні чинники виникнення і розвитку філософії Стародавньої Індії.
2. Писемні джерела давньоіндійської філософії та основні її поняття.
3. Особливості індійської парадигми філософування.

Ключові терміни і поняття:

Брахман /від санскр. – основа, опора/ – в індійській філософії вища об'єктивна реальність, безособовий абсолютний духовно-інтелектуальний початок.

Брахманізм – релігійна система Стародавньої Індії.

Даршана /від санскр. – бачення, погляд/ – у давньоіндійській філософії система світобачення, напрямок релігійно-філософського осмислення буття.

Сотеріологічна функція давньоіндійської філософії – вчення про спасіння душі.

1. СОЦІОКУЛЬТУРНІ ЧИННИКИ ВИНИКНЕННЯ І РОЗВИТКУ ФІЛОСОФІЇ СТАРОДАВНЬОЇ ІНДІЇ. Філософія як менш-більш цілісна система світорозуміння виникає в Індії та Китаї. Тут склалися перші філософські школи.

Приступаючи до вивчення історії філософії, слід виходити з трьох методологічних настанов:

- брати до уваги соціально-історичні та соціокультурні передумови становлення філософських систем, шкіл, вчень;
- з'ясувати їх духовні джерела, передфілософію;
- визначати особливості певної філософії, її специфічні, характерні риси.

Які ж соціокультурні передумови філософії Стародавньої Індії? Культура і цивілізація Індії сягає глибини віків – в крайній мірі не менше двох з лишнім тисячоліть до нашої ери. На її територію приходили племена з

півночі і заходу, серед них арії /з 1500 по 1200 р. до н.е./. Окремі дослідники вважають, що арії ймовірно прийшли з півдня України. Тут вже в II тис. до н.е. склалися дрібні державні утворення.

Староіндійське суспільство було кастовим, складалося з так званих варн /груп, верств/. На верху соціальної драбини знаходилися брахмани /жерці, священики, монахи/, далі йшли кшатрії /військова аристократія/ і вайш'ї /ремісники, торговці, вільні общинники/. Всі вони були арійськими. Замикали класову структуру шудри /нижча верства, безпосередні виробники/, які склалися з корінного населення.

Варни являли собою замкнені групи, кожна з яких займала своє місце в суспільстві. Вони мали ендогенний характер: шлюби заключалися лише з членами своєї варни. Належність до варни визначалась народженням і успадковувалась. Члени варни мали свою традиційну професію: брахмани – розумову працю, кшатрії – військову справу і т.д. Варто зауважити, що брахмани були творцями більшості філософських систем. В них знаходилась моральна сила, а фізична – у кшатріїв.

Головним соціальним фундаментом індійського суспільства була сільська община. Це були трудолюбиві, патріархальні, мирні соціальні організації, напівварварські, напівцивілізовані з тавром кастових і рабських відносин. Основу їх складали вайш'ї.

В середині I тис. до н.е. в індійському суспільстві відбулися суттєві соціально-політичні зміни. Замість дрібних державних утворень виникають великі державні об'єднання. Зростає вплив на суспільство військової аристократії, кшатріїв, які прагнули влади. Наслідком цього була поява буддизму і джайнізму – філософських і релігійних течій.

Такою була соціально-політична обстановка, в якій виникла і розвинулась філософія Стародавньої Індії.

2. ПИСЕМНІ ДЖЕРЕЛА ДАВНЬОІНДІЙСЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ ТА ОСНОВНІ ЇЇ ПОНЯТТЯ. В Індії в розглядуваний період був досить високий

рівень духовної культури, і насамперед міфології, про що свідчать літературні пам'ятки як джерела давньоіндійської філософії. Це були твори переважно релігійно-міфологічного характеру, але з певними філософськими узагальненнями. Їх прийнято ділити на три частини /періоди/ – ведична, епічна /післяведична/ і філософські сутри.

Найдавніший з цих творів – „Веди” /від санскр. – відання, знання/, написані на листях пальми приблизно 1,5 тис. років до н.е. Це понад I тис. гімнів, що складаються майже з 100 тис. віршів, куди входять збірники молитов, заклинань, ритуалів, звернень до сил природи, божественних сил, а також міфів тощо.

Традиційно „Веди” розподіляються на чотири збірники: „Рігведу” – /найстаріший і основоположний збірник/, „Самоведу” – збірки пісень і священних заклинань, „Яджурведу” – збірки жертвних формул-заклинань. „Атхарваведу” – збірки магичних формул і заклинань, що збереглися з доарійських часів. Кожна веда складається з чотирьох частин: „Самхіти” – твори в честь богів; „Брахмани” – трактати, які пояснюють смисл обрядів і дають вказівку, як їх здійснювати; „Араньяки” – трактати, призначені для самітників /пустельників/ з правилами їхньої поведінки, і „Упанішади”.

З філософського погляду найважливішими є „Упанішади” /від санскр. – „сидіти поруч”, „таємне знання”/. Це збірки філософських бесід, які вели мудреці зі своїми учнями. Їх нараховується біля 200. Зміст „Упанішад” передавався в досить розгорнутому вигляді і їх зовнішній бік певною мірою зрозумілий, в той час як внутрішній зміст /„таємне знання”/ роз'яснював учням вчитель.

„Упанішади” – це фундамент, на якому базується більшість філософських систем Індії. В них йдеться про призначення людини, спосіб її життя, пізнавальні здібності тощо. Найважливіші з них: „Звідки ми прийшли, де ми живемо і куди рухаємось?” „Упанішади” містять такі основні філософські ідеї:

1. *Найважливіші версії виникнення світу*, серед яких важливе

значення мали:

- виникнення світу з яйця /ідея про самозародження всього, осмисленого в якості живого/;
- виникнення світу внаслідок глибокого самозародження /танасу/ первинного духу Атмана;

„Воістину, спочатку це було одним Атманом. Не було нічого іншого, що б миготіло. Він подумав: „Тепер я створю світ”... Він створив ці світи: небесні води, частинки світла, смерть, воду. Небесні води – над небом, небо їх опора, повітряний простір – частинки світла, земля – смерть; що перебуває внизу – це вода... Він подумав: „От ці світи. Тепер я створю охоронців світів”. І, добувши з вод пурушу, він надав йому зовнішнього вигляду” /Упанішади. Львів, 1999. – С. 8/.

- виникнення світу внаслідок жертвоприношення /ідея, згідно якої народження і смерть невід’ємні одне від одного/.

2. **Трактування першооснови буття як універсального абстрактного принципу** /Брахмана/, який ототожнювався з індивідуальною духовною сутністю людини, з її душею /Атманом/.

3. **Певне бачення життєвої долі людини:** концепція безмежного кола перетворень душі /сансара і закон карми/.

4. **Позитивна оцінка ролі пізнання** як самозосередження на первинних сутностях світу:

„Розпізнавання спрямовує жертвоприношення

І також спрямовує дії,

Розпізнавання всі боги

Шанують як Брахмана, як найстарше.

Хто знає, що розпізнавання – Брахман,

І не відвертається від нього,

Той, залишивши в тілі свої гріхи,

Досягає здійснення всіх бажань”/ Там само. – С. 55 – 56/.

5. *Думка про можливості та умови здійснення людської свободи*, яка здатна подолати космічний закон карми.

6. Міркування про *співвідношення дії, активності людини і свободи*.
/Петрушенко В.Л. Філософія: Курс лекцій. –С. 42./

В “Упанішадах” знаходяться ключові поняття і принципи індійської філософії:

Брахман /від санскр. – основа, опора/ – вища об’єктивна реальність, безособовий, абсолютний духовний початок, з якого все виникає, існує і припиняє існування. Це субстанція буття. З цим поняттям споріднене поняття „брахма” – вище божество, творець світу, який відкриває тріаду верховних богів індуїзму – Браhma, Вішну і Шіва.

Атман /від санскр. – дихання, душа, самість, розуміння, життєвий принцип, сутність/ – світова суб’єктивна психологічна першооснова, самосвідомість, індивідуальне буття, душа. Нерідко під атманом розуміють людину як індивіда, людську душу. Якщо брахман є тотожністю мислення і буття, то атман – мислення, відокремлене від буття.

Атман – і особистісне, і універсальне /тобто часто трактується як духовний початок усього/. Атман неодмінно пов’язується з брахманом, вищою об’єктивною реальністю, збігаючись з нею різною мірою тотожності у процесі сходження до абсолютної ідентичності. Виділяють чотири рівні співвідношення або ототожнення їх: а/ атман як тілесне „Я”, брахман як Космос; б/ атман як життєве „Я”, брахман як душа світу; в/ атман як інтелектуальне „Я”, брахман як самосвідомість; г/ атман як інтуїтивне „Я”, брахман як божество.

Пракриті /від санскр. – „та, що творить”/ – позасвідома, вічно активна, всепроникна, єдина, не охоплювана сприйняттям первинна реальність. Воно є першопричиною світу об’єктів. Головна його властивість – активність.

Пуруша /від санскр. – людина/ - вічно пасивний першопринцип, який спонукає пракриті до дії, з якої виникають елементи Космосу, всесвітня душа, „Я”. В деяких філософських системах /санкх’я/ пуруша – це вічне,

свідоме, але інертне начало, що з'єднується з пракриті, в результаті чого виникає світ речей.

Сансара /від санскр. – породження, повторення народжень і смертей/ – уявлення про переселення душ, про єдиний ланцюг переходів душі з однієї тілесної оболонки в іншу.

Карма /від санскр. – діяння, справа, дія/ – особлива містична сила, автоматично діючий „закон відплати”, згідно з яким поведінка людини в реальному житті, її вчинки зумовлюють її нинішню долю, наступний стан її душі.

Мокша /від санскр. – звільнення від чогось, уникнення небезпеки, остаточне спасіння душі/ – стан вічного щастя і блаженства, якого можуть досягти ті душі, які у своїх життєвих втіленнях запобігли зла, чинили лише благодіяння.

Майя /від санскр. – мистецтво, мудрість, ілюзія, омана, чари/ – ілюзорна примара реальності, яка лише здається реальністю. Світ уявляється не як реальність, а як ілюзія, омана, примхлива тінь, яка через невігластво буденної свідомості здається чимсь справжнім.

В „Упанішадах” містяться *елементи діалектики*, зокрема уявлення про *єдність протилежностей*. Наприклад: „Немислимий і не немислимий, одночасно немислимий і мислимий” /С. 189/; „Я менше малого і подібний до великого” /С. 195/; „Вище якого немає нічого, менше або більше, якого немає нічого” /С.95/.

Крім відзначених елементів філософського світобачення, в „Упанішадах” є ряд настанов морального характеру. Вища мета життя – злиття з атманом-брахманом ще за життя: звільнення від сансари і досягнення „світу Брахмана” після смерті. Це шлях зречення дітей, багатства, всього земного: „Не діяннями, не потомством, не багатством – лише відреченням деякі досягнули безсмертя” /С.192/. „Упанішади” проповідують такі моральні принципи: придушення пристрастей, подаяння бідним, чесність, ненасильство, правдивість, співстраждання до ближнього.

Другим літературним джерелом індійської філософії є епічні твори, зокрема „*Махабхарата*” і „*Ромаяна*”. В цих творах більш чітко ставляться соціальні проблеми, вичленовуються суперечності взаємин між бідними і багатими, описуються завоюницькі походи арійців, міжусобні війни між родоплемінними союзами.

„Махабхарата” /від санскр. "бхарат" – „підтримуючий воїн”/ – епічна поема про боротьбу між двома родами – Пандавами і Кауравами. Датується першою половиною I тис. до н.е. Складається із 100 тис. двовіршів, розділених на 18 книг. Відмінною рисою поеми є те, що в ній значне місце займають міркування дидактичного і філософського характеру з певним понятійним апаратом.

Найбільший інтерес з цієї точки зору являє частина VI книги – „*Бхагавадгіта*” /буквально з санскр. – „божественна пісня”/. Філософські відступи поеми, поряд з іншими проблемами, насамперед трактують проблему закону, моралі, вищого обов’язку людини. Поема – це діалог про призначення людини, сутності моралі, співвідношення морального і божественного.

Полководець /царевич/ Арджуна, засмучений неминучістю людських жертв у битві між пандавами і кауравами, вислуховує думку свого наставника у військовій справі Крішни, який насправді є втіленням бога Вішну. Арджуна наляканий тим, що в наступній битві всі його брати повинні знищити своїх рідних. Адже ж не можна бути щасливим, знищивши свій рід, бо одночасно із загибеллю роду згинуть і закони роду. Тоді на рід впаде безчестя, жінки піддадуться розпусті, що приведе до змішування каст тощо.

Крішна розвіює сумніви царевича, звинувачуючи його в безхарактерності, і нагадує йому, що обов’язок кшатрія, який забороняє ухилятися від битви. Крім цього, не треба боятися фізичної /тілесної/ смерті, бо атман /душа/ безсмертний. Кровопролиття не означає загибелі істинного „Я” людини, бо тіло є лише зовнішньою оболонкою, подібно до одягу.

Тут йдеться, отже, про співвідношення дійства і активності, з одного

боку, і свободою, з іншого. Можна не діяти, але бути невільним, а також діяти і бути вільним: дія краща від бездіяльності. Спасіння і свобода не в бездіяльності, а у виконанні свого обов'язку. Треба діяти, але не прагнути до плодів дій, до результату. Всяку справу треба робити серйозно. Але до виконаного обов'язку не треба ставитися серйозно, бо тоді станеш фанатиком або педантом. Відповідно до вчення Крішни, всі безкорисливі дії набувають забарвлення жертвності – незацікавленість в результаті є істинним самозреченням, тому в пошуках духовного зростання нема сенсу вдаватися до примусової аскези: „Той серед людей розумний, хто бачить бездіяльність у дії і дію у бездіяльності, його становище трансцендентальне, хоч він і зайнятий різноманітною діяльністю” /Філософія Стародавнього світу. К., 1992. – С.30/.

„Бхагавадгіта” проголосила головним завданням філософії знаходження шляхів, які можуть привести людину до досягнення вищої релігійної мети – „визволення”. В ній конкретно розроблена концепція трьох шляхів: „шляху знання”, „шляху дій” і „шляху релігійної любові”. Крішна особливо цінує перший шлях, бо без нього не доступні два інші. Сила знання величезна і перевершує все, доступне звичайному людському розуму.

Третім літературним джерелом давньоіндійської філософії є так звані *сутри* /від санскр. – нитка, висловлювання/ – стислі, афористичні твори на певну тему. Сутра могла складатися з кількох слів, у яких автор мав намір виразно, розбірливо, ясно висловити думку про світ. Сукупність сутр виступала як певна цілісність, що містила завершені умоглядні концепції, правила, умовиводи.

3. ОСОБЛИВОСТІ ІНДІЙСЬКОЇ ПАРАДИГМИ ФІЛОСОФУВАННЯ.

Поняття „філософія” в ті часи ще не існувало. На означення філософії в Стародавній Індії існувало слово „даршана” /від санскр. – бачення, погляд/. Поняття даршани зв'язане з ідеєю бачення, сприйняття зором /а потім і розумом, інтуїцією і т.д./, звідси такі значення даршани, як „здібність

бачити”, „переживання”, „досвід”, „розуміння”, „доктрина”, „філософсько-релігійна система”. З її допомогою відкривається істина в її цілісності, повноті і несуперечливості, що є, власне, метою давньоіндійської думки.

Даршана в повному сенсі слова означала світогляд, а індійським мудрецам вона була явлена як дзеркало, котре може відобразити життя в цілому. Спочатку даршана знаходилася в центрі серця – свідомості мудреця, потім мудрець передавав її учням. У взаємодії учня і вчителя виникли перші філософські школи.

Найхарактернішою особливістю типу філософування у Стародавній Індії було те, що мудрець залишався чужим до чистого знання. Цінувалося лише те знання, яке вело до блага. На перше місце ставилася гармонізація людського духу. Індійська філософія не має проблем, відсторонених від людського існування. Вона, як влучно відзначають автори підручника „Історія філософії” за редакцією В.І. Ярошовця /К., 2002/, наскрізь екзистенційна. Вони наводять слова відомого сходознавця і культуролога М.Еліаде: „Індія була повністю поглинена пошуком відповіді на важливе питання про людський стан, і, перш за все, його мінливість. Таким чином, можна стверджувати, і не без підстав, що вся індійська філософія була і залишається екзистенційною” /Там само. – С. 16/. Розвиваючи цю думку, автори підручника вважають, що будучи тісно зв’язана з релігією, і за своїм призначенням виконуючи сотеріологічну функцію /сотеріологія – вчення про спасіння душі/, вона неначе квітка лотосу зростає з горя і людського страждання, головним чинником якого є роз’єднаність світу, що приводить до хвороби, старості і смерті.

Не вдосконалення світу, а самоудосконалення людини, і насамперед звільнення від страждань – така наскрізна проблема давньоіндійської філософії.

Водночас до особливостей філософії Стародавньої Індії належить її тісне вплетання в міфологію: вона не тільки вийшла з міфології, але й несе на собі її сліди. Це виявляється, зокрема, в нечіткому розрізненні між людиною і

світом. За своїм характером вона не тільки екзистенційна, але й релігійно-етична. Більшість її шкіл дотримуються засад брахманізму, ведичного ритуалу, а буддизм став однією з світових релігій.

У дослідженнях зарубіжних /і західних, і індійських/ вчених висловлюється думка, що історію становлення і розвитку філософських ідей в Індії завжди відзначала взаємна толерантність прихильників тих чи інших вчень. Як відзначає С. Радхакрішнам: „Єретик, скептик, невіруючий, раціоналіст і вільнодумець, матеріаліст і гедоніст – всі вони процвітають на індійському ґрунті”. Дослідник пояснює це особливим „мирним”, „анти-догматичним” характером індійської традиції, а саме – здатністю інтегрувати в себе чужеродні ідеї.

ВИСНОВКИ: Індійська філософія сформувалась на найдавніших духовних джерелах, які містили фундаментальні моральні ідеї, уявлення про певне осмислення становища людини в світі, про різні шляхи звільнення від кармічних законів долі, найкращим з яких є шлях дійового самовдосконалення. В цілому тут роздуми про людину превалюють над роздумами про зовнішній світ, а людське „Я” стає ключем до пояснення природи.

Питання для обговорення на семінарському занятті:

1. Історичні передумови зародження і розвитку філософії Стародавньої Індії.
2. Джерела староіндійської філософії. Філософський зміст „Упанішад”.
3. Характерні риси філософії Стародавньої Індії.

Теми для рефератів, доповідей і контрольних робіт:

1. Джерела та особливості давньоіндійської філософії.

2. Світоглядно-філософські та морально-етичні ідеї у писемних джерелах культури Стародавньої Індії.
3. Значення філософських ідей Стародавньої Індії для сучасності.

Література

- Антология мировой философии: Древний Восток. Минск-Москва. 2001. – С. 258 – 496.
- Возняк С.М. Філософія Стародавнього світу. Част. I. Філософія Стародавнього Сходу. Івано-Франківськ. 2003. – С. 17 – 22.
- Волинка Г.І. та ін. Вступ до філософії: історико-філософська пропедевтика. К., 1999. – С. 33 – 42.
- Історія філософії. Підручник. / за ред. Ярошовця В.І./ К., 2002. – С. 9 – 19.
- Петрушенко В.Л. Філософія. Курс лекцій. Навчальний посібник. Львів, 2004. – С. 45 – 51.
- Упанішади. Львів, 1999.
- Чанышев А.Н. Курс лекций по древней философии. М., 1981. – С. 55 – 69.
- Читанка з історії філософії. Філософія Стародавнього світу. К., 1992. – С. 10 – 40.

В Індії існує традиція поділу всіх філософських шкіл на дві великі групи – **ортодоксальні** /астика/, яких ще називають „правовірними”, тобто такими, що визнають і підтримують авторитет сакрального знання, що містять Веди, і **неортодоксальні** /настика/ або „неправовірні”, які не визнають авторитету Вед.

Тема 4. ОРТОДОКСАЛЬНІ ШКОЛИ ДАВНЬОІНДІЙСЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ

Після освоєння матеріалу теми **треба**

– **Знати:**

- підстави поділу філософських шкіл Стародавньої Індії на ортодоксальні і неортодоксальні;
- провідні ідеї веданти, санкх’ї, йоги, міманси, ньяї та вайшешики.

– **Вміти:**

- порівнювати між собою головні ідеї ортодоксальних шкіл, виявляти у них спільне і особливе;
- виділяти у вчення ортодоксальних шкіл характерне для індійської філософської парадигми;
- бачити світоглядну цінність пропонованих даними школами шляхів удосконалення людини.

– **Розуміти:**

- релігійно-етичний характер ортодоксальних шкіл філософської думки Стародавньої Індії;
- особливості вирішення мислителями даних шкіл проблем буття і пізнання;
- цінність окремих ідей давньоіндійської філософії, зокрема йоги, для сучасності.

План викладу:

Веданта. Вчення Шанкари і Рамануджі.
 Санх'я про вихідні сутності світу.
 Йога про шляхи духовного звільнення.
 Міманса та її теорія пізнання.
 Проблеми пізнання і логіки у філософії ньяя.
 Вчення вайшешики про субстанцію буття.

Ключові терміни і поняття:

Адвайта /від санскр. – недвоїстий/ – моністичний напрям релігійно-філософської школи веданти; визнає єдність Бога і людини. Єдиною і лише однією реальністю є Брахман; все інше є ілюзією.

Атман /від санскр. – дихання, душа, життєвий принцип, самість, розуміння/ – світова суб'єктивна психологічна першооснова суцього, самосвідомість, душа, індивідуальні, конкретні виявлення брахмана.

Гуни /від санскр. – якість, нитка/ – поняття давньоіндійської філософії санх'я на означення трьох якостей пракриті – задоволення, енергії і пасивності.

Карма /від санскр. – діяння, справа, дія/ – одне з центральних понять майже всіх релігійно-філософських систем Індії; закон універсального причинного зв'язку, згідно з яким все, що здійснює душа під час її актуального існування, становить її життєвий контекст: ніщо не губиться, ніщо не зникає, тому все погане і все добре впливає на долю душі в її подальших втіленнях.

Майя /від санскр. – мистецтво, мудрість, ілюзія, омана, чари/ – ілюзорна примара реальності, одна з основних властивостей мирської свідомості.

Мокша /від санскр. – звільнення від чогось, уникнення небезпеки, остаточне спасіння душі/ – звільнення від циклу перероджень у колі феноменального світу страждань та мінливості; стан вічного щастя.

Пракріті /від санскр. – „та, що говорить”/ – одне з основних понять філософської школи санх’я, що означає першоматерію – позасвідому, вічно активну, все проникну, єдину, неохоплюючу сприйняттям первинну реальність.

Пуруша /від санскр. – людина/ – вічно пасивний першопринцип, який спонукає пракріті до дії, першолюдина, з якої виникають елементи Космосу; всесвітня душа, „Я”.

Сансара /від санскр. – підлягати випробуванню, напрям, проходження, переродження/ – уявлення про переселення душ, про єдиний ланцюг переходів душі з однієї тілесної оболонки в іншу.

1. ВЕДАНТА. ВЧЕННЯ ШАНКАРИ І РАМАНУДЖІ. Веданта / букв. – завершення Вед/ – релігійно-філософське вчення, теоретичне обґрунтування брахманізму. Один із засновників і перший систематизатор веданти – Бадараяна /бл. VI ст. – III ст. до н.е./. Її основні положення викладені в праці „Брахма-сутри” і в коментарях до неї ряду авторів, серед яких Шанкара і Рамануджа. Цей твір викладає вчення Упанішад у системно-послідовному порядку. Це фактично виклад основних положень брахманістського одкровення.

Про самого Бадараяну практично нічого не відомо. Це особа легендарна, свого роду збірний образ першого вчителя веданти. Його сутри лаконічні, стислі, як „конспект лекцій”, за виразом одного з дослідників. Вони були розраховані на запам’ятовування і служили учням системою опорних точок чи орієнтирів, на які накладалася в розгорнутому вигляді проповідь учителя.

Суть вчення веданти: Вічним джерелом і основою світу є безособовий абсолютний, об’єктивний світовий дух – *брахман*. Поряд з ним існує людська душа – *атман*. Вона, як і брахман, вічна і безсмертна, але поступається йому своєю досконалістю, бо тісно зв’язана з тілом. Атман підлягає закону карми, тобто закону воздаяння за добродієність і гріхи, який

визначає долю кожної живої істоти. Тобто йдеться про залежність душі від наслідків своєї попередньої діяльності. Прив'язаність душі до тіла змушує душу щораз після смерті тіла переселятися в інше тіло /сансара/. В процесі сансари, тобто перевтілення, душа поступово очищається, доки не знайде таку тілесну оболонку, де тіло звільняється від щоденних турбот, земних благ. Тоді душа зливається з брахманом, перестає бути залежною від земного світу /мокша/. Людина, таким чином, відходить від участі в житті, усвідомлюючи, що вище благо – споглядання, роздуми тощо. Веданта і вбачає головну свою мету в тому, щоб допомогти людині опанувати шістьма засобами, або чеснотами – спокоєм духу, поміркованістю, відчуженістю, терпінням, зосередженістю, вірою.

Вчення Бадараяни, його „Брахма-сутра” мали чимало коментарів. Одні з перших – Упаварше, Танку, Бхарттрипрапаче, Дравіда /Драміда/. Вважають, що саме з іменем Дравіди зв'язана відома притча про мисливця і царського сина, яка добре ілюструє основи адвайти-веданти Шанкари. Суть притчі наступна. Якийсь цар віддав свого сина-наслідника на виховання бідному мисливцю, так що хлопець виріс, не підозрюючи про своє походження. Однак, коли досяг повноліття, йому розповіли про справжній стан речей. Як тільки він почув про свою справжню сутність, хлопець відразу набрав гідності і впевненості, властивих його високого сану. Ось так, говорить веданта, живе кожна людина: варто їй почути про те, що її атман або внутрішній дух тотожній вищому Брахману, як в ній відразу розкривається її власна природа. Людина досягає звільнення, і потім ніяка сила не може повернути її до попереднього стану.

Було й ряд інших коментарів і послідовників Бадараяни, але найбільші з них Шанкара і Рамануджа.

Життя *Шанкари* /біля VIII ст./ оповите тайнами і багатьма легендами, зокрема про те, що він чи не сам бог Шіва.

Система Шанкари носить назву *адвайта-веданта* /неподвійнаведанта/. Її мета – утвердити погляд на вічного Брахмана як вищу і єдину реальність.

Брахман не просто один. Вся багатоманітність феноменального світу розгортається завдяки його творчій моці – майї. Майя – це свого роду завеса або чарівна ілюзія і водночас зворотній бік Брахмана. Подібно до того, як шнурок в руках факіра може здатися змією, а раковина на віддалі куском срібла, так властивості всесвіту лише тимчасово і помилково накладаються на незмінну основу буття. Звільнення /мокша/ від ілюзій відбувається завдяки поверненню до Брахмана як істинного знання.

Головний твір Шанкари – коментар до „Брахми-сутри”. Це розгорнутий діалог, в якому чергуються тези, висунуті противниками веданти, зокрема локаятами, джайнами і буддистами. Всупереч локаятам, які ототожнювали атман з тілом, адвайти вважали, що тілесні характеристики лише тимчасово накладаються на незмінну сутність атмана, затемнюючи його вічну природу. До числа цих характеристик відносяться не лише фізичні, а й психічні особливості особи – темперамент, звичаї, емоції, розум та інше. Вони відмінні від атмана, бо можуть бути визначені і об’єктизовані. В середині кожної з численних душ, як світла серцевина, лежить чиста свідомість, безякісний атман, одвічно тотожний Брахману. Реалізація цієї тотожності можлива лише в містичному акті розчинення у Брахмані.

Який шлях злиття атмана з Брахманом? Він досить складний. Для осягнення Брахмана, за вченням Шанкари, не ведуть моральні і релігійні заслуги, слідування ритуальним приписам і почитання особистого, персоніфікованого бога і творця, не ведуть до мети і особисті інтелектуальні зусилля індивіда. Цей шлях – читання священних текстів, бо через них йде пізнання Брахмана і через них можна прийти до нього, бо Брахман – це є знання.

Читання священних текстів Вед має відбуватися під керівництвом досвідченого вчителя, стараючись при цьому засвоїти викладені там істини шляхом постійних споглядань і розмірковувань. Коли учень буде гідний, вчитель скаже йому: „Ти – Брахман”. Тоді учень повинен думати про це далі, поки не одержить прямого і постійного усвідомлення істини: „Я – Брахман”.

Це й буде досконала мудрість або звільнення від залежності. І хоч така мудра і звільнена душа все ще продовжує перебувати в тілі і в світі, вони вже більше не сковують її, оскільки вона не вважає їх реальними. Така людина живе у світі, але не у залежності від нього, бо нема прив'язаності, нема ілюзій, які б могли впливати на її мудрість. Душа звільняється від ілюзорних ідей, які віддаляли її від бога. Вона звільняється також від всякого страждання.

У коментарі до вчення Бадараяни мудрець *Рамануджа* /XI ст./ виходив з того, що бог є єдина реальність: в ньому перебувають як матеріальні /бездуховні/ предмети, так і душі, що володіють свідомістю. Бог володіє усіма вищими благами, всевіданням і всемогутністю. Він створив світ матеріальних об'єктів з матерії, яка вічно знаходиться в ньому /подібно як павук тче павутину, дістаючи її з власного тіла/. Душі – безкінечно малі субстанції, які також існують вічно. Вони наділені свідомістю і самосвідомістю. Кожна душа у відповідності із своєю кармою володіє матеріальним тілом. Залежність душі означає, що вона міститься в даному тілі. Звільнення є повне роз'єднання душі з тілом. Причина залежності душі в тому, що вона ототожнює себе з тілом і поводить себе так, як би вона була тілом. Вона пристрасно бажає чуттєвих насолод, цим самим прив'язуючись до земного, і сила цієї прив'язаності стає причиною її повторного народження. Шляхом вивчення веданти людина приходить до знання того, що її душа відмінна від тіла і що вона є частиною бога Брахми, від якого залежить її буття. Тому бог має розглядатися як єдиний гідний любові об'єкт, про нього треба постійно думати і коритися його волі. Богові угодна відданість, бо тільки вона звільняє від залежності. Вільна душа стає подібною до бога, бо, як і сам бог, має чисту свідомість, вільну від недосконалостей. Але вона не стає ідентичною богові, тому що кінечне ніколи не може стати безкінечним.

2. САНКХ'Я ПРО ВИХІДНІ СУТНОСТІ СВІТУ. Засновником філософії санкх'я /від санскр. – обчислення, точне знання/ вважається мудрець *Капіла*. Її джерелом є „Санкх'я-сутра Капіли”. Санкх'я – філософія дуалістичного реалізму. Розрізняють декілька форм санкх'ї: класичну /або дуалістичну/, теїстичну і матеріалістичну /атеїстичну/.

Згідно вчення санкх'ї, все має свою причину і наслідок. Так, врожай рису можна одержати з його зерна. Отже, рис міститься в зерні. Такий самий і світ навколишньої дійсності. Він матеріальний і його причина мусить бути матеріальною. Такою причиною є „*пракриті*” або „*прадхана*” /природа/. Це перша матерія – тонка, виступає в потенційній формі і тому не сприймається безпосередньо. Вона безмежна, всюдисуща і недиференційована, постає як жива реальність, здатна до прояву речей.

Пракриті – це перша вихідна сутність світу. Друга сутність – *пуруша*. В давньоіндійській філософії – це першолюдина, з якої виникли елементи космосу. В „Рігведі” сказано, що з різних частин тіла пуруші-першолюдини походять різні варни: „Коли розділили Пурушу ... брахманами стали її вуста, руки – кшатріями, стегна – вайшьями, із ніг виникли шудри”.

Обидві ці сутності – пракриті і пуруша – вічні. Але якщо пракриті активне, діяльне, то пуруша незмінна і бездіяльна. Щоб діяти, пуруша має потребу в пракриті. Лише у взаємодії вони породжують світ предметів і явищ, складаючи разом свої можливості і переваги. Прояв предметів і явищ навколишнього світу відбувається з допомогою трьох якостей – *гун*: світлого початку /саттви/, енергії /раджас/ і темного початку /танас/. Вони породжують п'ять світових стихій /або елементів/ - вогонь, повітря, воду, землю і ефір. Головну роль у союзі пракриті і пуруші відіграє останній. Цікаво, що зв'язок між пракриті і пурушею подібний до союзу сліпого і кульгавого, коли сліпий /пракриті/ несе кульгавого /пурушу/, що вказує йому дорогу.

Діючи на людину, пракриті завдяки трьом своїм якостям, про які йшлося вище, викликає три стани: задоволення, страждання або байдужість.

Так, наприклад, їжа може бути смачною, несмачною або зовсім неїстівною.

Душа, за вченням класичної санх'ї, утворена завдяки тимчасового поєднання пуруші і „внутрішнього органу” – творіння пракриті. Цей внутрішній орган складається з *будхі* /інтелектуально-вольового початку/, *аханкари* /уявлення про інтелектуальне „Я”/ і *манаса* /розсудку, що інтегрує діяльність органів відчуття/.

Атеїстична санх'я заперечує створення світу богом. Бога немає. У всякому разі його буття недоказане. Світ не створений, а розвивається поступово сам по собі. Це відбувається так: з пракриті як вічного початку виник великий зародок Всесвіту. Це відбулося завдяки з'єднанню пракриті і пуруші. Не тільки тіло смертне, але й душа.

3. ЙОГА ПРО ШЛЯХИ ДУХОВНОГО ЗВІЛЬНЕННЯ. Йога /від санскр. –напружувати зусилля, старатися, вправлятися, пов'язувати/ - одна з шести ортодоксальних систем індійської філософії. Заснування приписують мудрецеві II ст. до н.е. *Патанджалі*, класична праця якого „Йога-сутра” вважається найбільш повним і найбільш раннім найавторитетнішим викладом йоги.

Спочатку йога не була в строгому розумінні слова філософською системою, а являла собою певну систему вправ, яка йшла від сивої давнини. Патанджалі об'єднав різні види практики йоги з деякими положеннями філософії санх'ї і надав вченню йоги ту форму, в якій воно дійшло до нас.

В широкому розумінні йога – це система практичних методів, вправ, керувань психікою і психофізіологією людини з метою досягнення особливого духовного стану, в якому здійснюється дистанціювання людини від матеріального світу, її злиття з Вічним, осягнення надлюдської Істини, виявленню надприродних здібностей. Внаслідок цього відбувається звільнення душі від ланцюгів сансари і карми.

В техніку цих вправ медитаційної практики /медитація – роздумування, міркування, розумові дії, спрямовані на приведення психіки людини в стан

глибокої зосередженості/ індійський народ вклав свою вікову мудрість, глибоке знання фізіологічних і психологічних закономірностей, вміння управляти завдяки їм своїми органами та функціями організму. Зауважимо, що до розуміння цих закономірностей західноєвропейська наука дійшла тільки в 60-х роках ХХ ст. після створення науки психофізіології.

Як підкреслює В.Л. Петрушенко, значним досягненням йоги була спроба дослідити людину як систему /”мікрокосмос”/, що складається з чотирьох підсистем: „мінерало-людина”, „тварина-людина” і „людина-людина”, ідея про синтез їх у вищій підсистемі – „людина-людині”. Це була одна з перших спроб філософського обґрунтування розуміння людини як саморухливої та самоорганізованої системи /Петрушенко В.Л. Філософія. – С.43/.

Сприймавши від санх’ї положення про дуалізм і єдність пракриті і пуруші, йога виходить з таких положень:

1. Навколишній світ ніким не створений, а виникає внаслідок самого розвитку так званого будхі /розум, але ще не свідомість/, не виключаючи із світопроявлення уяви про перевтілення та закони карми.

2. Звільнення від законів карми йога шукає у самозаглибленні, зібраності, концентрації зусиль і уваги на заглибленні у внутрішній світ людини.

3. Завдяки цьому людина уособлюється, підходить до злиття об’єктивного і суб’єктивного в собі, досягає звільнення від вічних потоків сансари і законів карми. Саме цій меті служать різні *вправи воступіньчатой йоги* Патанджалі.

Першою ланкою йоги Патанджалі є підготовчі вправи морального характеру, потрібні для всіх етапів життя людини. Це яма, ніяма і осана. **Яма** – утримання від неправедного життя, брехні, статевого життя. **Ніяма** – дотримання принципів внутрішньої і зовнішньої чистоти, внутрішньої дисципліни. Обидві вони дотримуються правил: не заподіювати шкоди, бути правдивим, поміркованим, цнотливим, дотримуватися заповідей. **Осана** –

статичні вправи, мета яких зміцнити тіло, створити стійке положення. Це також місце для вправ – тиша, чистота, повна безпека.

Друга ланка восьмиступінчатої йоги є **пранаяма** – оволодіння гармонійним диханням. Це свідоме утримання дихання, контроль над ним, завдяки чому досягається управління всіма функціями організму.

Завершує підготовчий ступінь **пратьяхара** – обмеження, відволікання, відтягування почуттів, вироблення здатності не реагувати на зовнішні впливи. Наприклад, сидить людина на березі річки, її обличчя обсіли комарі, але вона на це не реагує.

Далі йдуть три вправи, які Патанджалі об'єднує під однією назвою – **сам'яна**. Сюди входять: дхарана – увага, утримування уваги, думки на об'єкті, здібність направляти розум; дх'яна – споглядання, медитація, здібність розвивати взаємодію з тим, що ми прагнемо зрозуміти; самадхі – зосередження, стан глибокої медитації, досягнення зверхсвідомого, зрештою повна інтеграція в об'єкті.

Йога Патанджалі – лише одна з йоґ, що має назву хатха-йоґа /фізична йоґа/. Крім неї є: карма-йоґа /йоґа дії/, лайя-йоґа /йоґа волі/, дх'яна-йоґа /шлях роздумів/, раджа-йоґа /панування над усіма силами інтелекту/.

Раціональним у системі йоґи є культура моралі – виховання добрих звичаїв, аскетизм, очищення; раціональні, перевірені практикою методи вдосконалення тіла – гігієна дихання, поза, режим харчування тощо.

4. МІМАНСА ТА ЇЇ ТЕОРІЯ ПІЗНАННЯ. Міманса /від санскр. – глибоке міркування, дослідження/ – релігійно-філософське вчення, засновником якого вважається мудрець **Джайміні**. Ділиться на дві школи: **пурва-мінанса** /рання мінаса/, в якій особлива увага спрямована на дотримання громадянського і релігійного обов'язку у світлі ведийського вчення, і **уттара-мінанса** /більш пізнє вчення/, основою якої є концепція Брахмана як першооснови всього суцього.

Першопочаткова мета мінанси – захист і виправдання ведичного

ритуалу. Її послідовники вважали, що Веди не є твором якоїсь особи і тому вільні від властивих людям помилок. Вони не є просте одкровення в повному смислі цього слова, тому релігійні і філософські положення, які в них містяться, потребують логічного обґрунтування. На цій підставі мінанса зосередила основну увагу на проблемах пізнання і логіки.

Основна вихідна теза мінанси – достовірність усякого пізнання самоочевидна. Коли є достатні умови, знання виникає. Коли органи відчуття здорові, наявні об'єкти і всі допоміжні умови – виникає сприйняття. Коли є достатньо даних, робиться висновок. Наприклад, коли ми читаємо книжку з географії, то одержуємо знання про країни, які там описані на основі авторитету тих, хто її писав. В цьому випадку одержані знання претендують на істинність, і ми приймаємо їх без заперечення. Якщо існує якась причина для сумніву, знання зовсім не виникає, бо відсутня віра.

Подібно до цього при читанні Вед ми одержуємо одночасно і знання, і віру в те, про що там говориться. Тобто, достовірність ведійського знання так само очевидна, як всякого іншого знання. Веди розглядаються як істина в останній інстанції. Знання, викладені в них як істинному джерелі мудрості, існують поза рамками умовного світу. Тому сама постановка питання про істинність Вед є некоректною. Потрібно не мудрствувати, а усвідомлювати ті чи інші приписи стосовно власного життя.

Оскільки все те, що Веди приписують до виконання, правильне, то обов'язок кожної людини виконувати ритуали, які подають Веди, причім без розрахунку на нагороду. Звідси: безкорисливе виконання обов'язкових обрядів, яке можливе тільки завдяки знанням і самоконтролю, поступово робить можливим здійснення звільнення після смерті як нічим не затьмареного небесного блаженства.

За вченням мінанси, душа безсмертна, вічна субстанція. Якщо це було не так, то тоді пропадає сенс виконання обрядів для досягнення блаженства на небесах. Душа, що знаходиться у тілі, володіє різними видами знання. Свідомість не є внутрішньою властивістю душі. Вона виникає тоді, коли

душа з'єднується з тілом і коли якийсь об'єкт знаходиться перед органами пізнання, тобто є результатом відображення.

Міманса виділяє п'ять джерел пізнання: сприйняття, висновок, порівняння, свідчення, постулювання /припущення/. Перші чотири джерела визнає філософія ньяя, але є відмінність у розумінні порівняння. Воно не є результатом сприйняття, як у ньяї. Наприклад, людина, яка колись бачила мавпу, побачивши в лісі орангутана, приходить до думки, що він подібний до мавпи. Від цього судження, що основане на сприйнятті, вона приходить і до іншого судження: „Мавпа, яку я бачив раніше, подібна до цього орангутана”. Це знання одержане шляхом порівняння, а не шляхом сприйняття, бо в цей момент мавпа була відсутня.

Знання з допомогою постулювання /припущення/ виникає тоді, коли ми припускаємо щось як єдине пояснення явної суперечності. Наприклад, коли ми бачимо, що людина вдень нічого не їсть, але прибавляє у вазі, то припускаємо, що вона можливо їсть уночі. Або, коли нам відомо, що дана людина жива, але її немає вдома, то припускаємо, що вона знаходиться поза домом.

Одна із шкіл міманси допускає ще одне джерело пізнання – несприйняття. Наприклад, увійшовши до кімнати, оглянувшись, ми говоримо: „В цій кімнаті нема вентилятора”. Про це ми дізнаємося не шляхом сприйняття /вентилятор в даній кімнаті відсутній/.

Представники міманси вірять в реальність існування світу, виходячи з його сприйманності /тому міманса є реалістичною школою/. Не визнають існування верховної душі, тобто бога, що створив світ. Світ виник з матерії у відповідності з кармою душі. Закон карми є спонтанним моральним законом, який править світом.

5. ПРОБЛЕМИ ПІЗНАННЯ І ЛОГІКИ У ФІЛОСОФІЇ НЬЯЯ.
Засновником ньяї /від санскр. – правило, основа, метод, принцип, висновок, логіка/ вважається мудрець *Гаутама* /Гатама/, що жив у III ст. до н.е.

Літературне джерело ньяї – „Ньяя-сутра”, що складається з п’яти книг /538 сутр/, вважається першим систематичним викладом філософського вчення цієї школи. Близько VI – X ст. відбулося її злиття зі школою вайшешика.

Головну увагу ньяя приділяє традиційному для індійської філософії питанню – *звільненню людини від страждань*. Шлях його вона вбачає у пізнанні, бо незнання, на думку її прихильників, – причина залежності від страждань. Тому ньяя – це вчення про пізнання, що ґрунтується на законах логіки і матеріалістичної теорії пізнання.

Теоретичні погляди школи ньяя формувалися в умовах публічних філософських диспутів, що досить широко практикувались на той час в Індії. Предметом цих диспутів були питання істинності знань, методів їх досягнення. Тому в центрі уваги ньяї знаходилися питання логіки пізнання.

Пізнавальну здібність людини школа ньяя розглядала як процес виявлення об’єктів. Розрізняла два види пізнання – достовірне і недостовірне. Джерелами істинного /достовірного/ пізнання є: а) сприйняття /безпосереднє відображення з допомогою органів відчуття/; б) висновок /логічне виділення певної ознаки/; в) порівняння /аналогія/ і г) свідчення /знання, яке ми одержуємо від авторитетів/. Є також чотири види неістинного, недостовірного знання: пам’ять, сумнів, помилка, гіпотетичний аргумент.

Ньяя виходила з матеріалістичних поглядів, що істина залежна від реальної природи об’єктів пізнання. Об’єкт існує раніше, ніж знання про нього.

На основі правильного пізнання дійсності відбувається звільнення від страждань. Однак його не слід розуміти як стан щастя, бо нема задоволення без страждань, як нема світла без тіні. Звільнення – це лише полегшення страждань.

Ньяя належить до ортодоксальних систем давньоіндійської філософії, визнаючи авторитет Вед, хоча й буде своє вчення у багатьох випадках на незалежних засадах. Так, визнаючи буття бога, пояснює створення ним світу найвноматеріалістично: бог створив світ не з нічого, а з вічних елементів

простору, часу, ефіру, умів і духів. Та й сам доказ буття бога досить наївний: „Всі речі світу, як, наприклад, гори і моря, сонце і місяць, поскільки вони складаються з частин, є наслідком. Тому вони мають мати свого творця”.

Бог створив світ для блага всіх живих істот, щоб кожна індивідуальна душа насолоджувалась або відчувала страждання відповідно до своєї поведінки. Оскільки люди мають свободу волі, вони можуть діяти і з добрими, і злими намірами і цим самим приносити собі й іншим нещастя. Але під мудрим керівництвом бога люди можуть через пізнання самих себе і світу досягти звільнення від страждань.

Таким чином, заслуга школи ньяя – в розробці проблем епістемології /науки, що досліджує наукове пізнання/, логіки та методології. Принагідно зауважимо, що перший систематичний виклад учення ньяї в Україні належить професору Київського університету О. Новицькому в цю працю „Нарис індійської філософії” /1846/.

6. ВЧЕННЯ ВАЙШЕШИКИ ПРО СУБСТАНЦІЮ БУТТЯ. Як уже відзначалося, зі школою ньяя споріднена *вайшешика* /від санскр. – особливе, характерне, типове/, їх обох часто об’єднують в одну систему – ньяя-вайшешика. Виникла біля VI – V ст. до н.е. Засновником вважається мудрець *Канада* /справжнє ім’я – Улука/. Першоджерело – „Вайшешика-сутра”.

Вайшешика має споріднену з ньяя мету – *звільнення індивідуального „Я” від страждань через пізнання*. Тому її заслуга полягає насамперед у розробці філософських категорій, зокрема категорії субстанції. Всі об’єкти пізнання вайшешика відводять під сім категорій. Це – субстанція, якість, дія /карма/, всезагальність, особливість, присутність, небуття. Розглянемо їх детальніше.

1. *Субстанція* є субстратом якості і діяльності. Вона має 9 елементів. Це – земля, вода, вогонь, повітря, ефір, час, простір, душа і ум /манас/. Перші п’ять – це фізичні елементи, які володіють якостями запаху, смаку, кольору, звуку, дотику. Перші чотири складаються з ану /атомів/. Ану не сотворимі,

вічні, безкінечно малі, незмінні, неподільні, невидимі. Якщо атоми-ану вічні, не створені, то речі, які з них утворюються, не постійні, змінюються. Такі уявлення вайшешики, на думку В.Л. Петрушенка, дають підстави вважати їх школою своєрідного атомізму.

Щодо ефіру, простору, часу то це субстанції, які безпосередньо не сприймаються. Ум /манас/ – вічна субстанція, непротяжна і безкінечно мала. Це внутрішнє почуття, яке має справу з психічними функціями пізнання, емоцій, волі. Душа – вічна і всеохоплююча субстанція, яка являє собою субстрат свідомості. Причём є індивідуальна душа, яка усвідомлюється внутрішньо, розумом, коли, наприклад, кажуть: „Я щасливий”, і верховна душа або бог – творець світу і всього сущого. Бог створив світ із вічних ану.

2. **Якість** – це те, що існує в субстанції і само по собі не має власних якостей і активності. Якщо субстанція може існувати сама по собі, то якість ні. Виділяли 24 види якостей: колір, смак, звук, запах, число, величина, страждання, задоволення тощо.

3. **Дія** – це рух, який властивий лише субстанції. Розрізняли п'ять видів дій: підняття, опущення, стискання, розширення і ходіння.

4. **Всезагальність** – це вічна сутність, спільна всім індивідам даного класу: предметність, дерев'яність і т.п.

5. **Особливість** – це основа первинних відмінностей речей, їх специфічність, індивідуальність, за якими їх розрізняємо. Між тим від цієї категорії /вішеша/ отримала назву філософія вайшешики.

6. **Присутність** – це постійний, вічний зв'язок, який об'єднує ціле з його частинами. Так, наприклад, тканина, як єдине, існує в нитках і т.п.

7. **Небуття** /абхава/ – означає всі заперечні факти: „Ця троянда не червона”, „Чиста вода не має запаху” і т.п. Виділяли різні види небуття: небуття речі до її вироблення /наприклад, небуття горщика в глині до того, як його виготовив гончар/; небуття речі після її руйнування /наприклад, небуття горщика після того, як його розбили/; повна відсутність зв'язку між двома речами /наприклад, тканина і горщик/; відмінність однієї речі від іншої

/коли дві речі відрізняються одна від одної, то це й означає небуття однієї речі як іншої/.

Таким чином, значення вчення вайшешики – в обґрунтуванні світоглядних категорій, зокрема субстанції.

ВИСНОВКИ. Отже, ортодоксальні школи давньоіндійської філософії мали в колі своїх міркувань найважливіші світоглядні проблеми: початок буття, будова світу, особливості людини, роль і зміст людського пізнання. Водночас в цій проблематиці привалює пошук шляхів людського звільнення від невблаганних імперативів життя.

Питання для обговорення на семінарському занятті:

Веданта. Вчення про брахман і атман та про шляхи звільнення душі.

Санкх'я – філософія дуалістичного реалізму.

Філософія йоги.

Концепція пізнання у філософії міманси, ньяї та вайшешики.

Теми для рефератів, доповідей і контрольних робіт:

1. Проблеми буття, світу і людини в ортодоксальних школах філософії Стародавньої Індії.
2. Філософські ідеї Стародавньої Індії та їх сучасне значення.
3. Давньоіндійські мислителі про шляхи удосконалення людини.

Література

Антология мировой философии: Древний Восток. Минск-Москва. 2001. – С. 544 – 596.

Возняк С.М. Філософія Стародавнього світу. Част. I. Філософія Стародавнього Сходу. Івано-Франківськ. 2003. – С. 23 – 30.

Волинка Г.І. та ін. Вступ до філософії: історико-філософська пропедевтика. К., 1999. –С. 42 – 49.

Історія філософії. Підручник. / за ред. Ярошовця В.І./ К., 2002. – С. 20 – 23, 30 – 38.

Петрушенко В.Л. Філософія. Курс лекцій. Навчальний посібник. Львів, 2004. – С. 45 – 51.

Томпсон М. Восточная философия. М., 2001. – С. 14 – 64.

Чанышев А.Н. Курс лекций по древней философии. М., 1981. – С. 87 – 91.

Як будь-які рабовласницькі суспільства, що ґрунтувалися на протилежності соціальних інтересів, Стародавня Індія не була винятком. Тут існували досить гострі суперечності між різними кастами, правлячими верствами і пригнобленими, що вело до протистояння як у соціально-політичній, так і духовній сферах. Своєрідним відображенням цього стану були неортодоксальні школи давньоіндійської філософії.

Тема 5. НЕОРТОДОКСАЛЬНІ ШКОЛИ ФІЛОСОФІЇ СТАРОДАВНЬОЇ ІНДІЇ

Після освоєння матеріалу теми *треба*

– **Знати:**

- основні ідеї неортодоксальних шкіл давньоіндійської філософії;
- умови, в яких формувалися основні постулати джайнізму, буддизму та чарваки-локаяти;
- причини, що зумовили переростання буддизму як філософського напрямку у світову релігію.

– **Вміти:**

- виділяти провідні ідеї джайнізму, буддизму і чарваки-локаяти;
- аргументовано виявляти значущість ідеї джайнізму щодо невчинення шкоди будь-якій істоті для сучасного екологічного мислення;
- бачити зв'язок буддизму із сучасним день-буддизмом.

– **Розуміти:**

- логічність трансформації джайнізму і буддизму як філософських шкіл у релігійні системи;
- цінність етичних вчень неортодоксальних шкіл давньоіндійської філософії, зокрема для сучасної біоетики.

План викладу:

1. Філософія джайнізму. Концепція ненанесення шкоди будь-якій істоті.
2. Буддизм та його школи. Вчення про чотири „благородні істини”.
3. Матеріалістичне вчення чарвака-локаята.

Ключові терміни і поняття.

Ахімса /від санскр. – не нанесення шкоди/ – ненанесення шкоди живим істотам, відмова від застосування насильницьких дій.

Аджива /від санскр. – неживий/ – поняття філософії джайнізму, що означає матерію, простір, час, ефір.

Джива /від санскр. – живий, сповнений життя, жива істота, життя, душа/ – поняття філософської школи джайнізму на означення душі, активної сили сприяння і дії.

Нірвана /від санскр. – заспокоєння, згасання/ – одне з основних понять буддизму, яке пояснює стан згасання усіх мирських бажань людини, її вивільнення, порятунк.

Формуванню неортодоксальних вчень у Стародавній Індії, що свідомо протиставляли себе брахманізму, передував період всезагального „бродіння умів”, тісно зв’язаний з кризою ведичної релігії. Індійські дослідники твердять, що вже в період Упанішад було велике число єретичних напрямів, які виходили за межі брахманістських вірувань. Першопочаткова опозиція брахманізму складалася головним чином зусиллями „мандрівних проповідників”. Вони проповідували відмову від послухного слідування ведичним догмам, від вшановування жерців і брахманів. Один з них /Макхалі Госал/ вважається засновником секти „адживіків”, окремі ідеї якої мали помітний вплив на погляди буддистів.

В рамках адживіків склалося уявлення про жорсткий природний детермінізм, який виключав втручання будь-яких божественних сил або

можливість вільного вибору. Вони висунули на перший план фаталістичну тезу про марність будь-яких людських зусиль, спрямованих на зміну раз і назавжди заведеного коловороту речей. Вважали безглуздом поняття свободи і моральної відповідальності, заперечували загальноприйняті норми моралі. Карма втратила у них всяке моральне забарвлення і була ототожнена з дією залізного закону фатуму.

Пізнішими еретиками стали джайни і буддисти, а найбільш послідовними, хто порвав з ведичною релігією, було вчення індійських матеріалістів – локаятиків.

1. ФІЛОСОФСЬКІ АСПЕКТИ ДЖАЙНІЗМУ. Джайнізм /від слова „джіна” – переможець/ – неортодоксальна філософсько-релігійна система, заснована близько VI – V ст. до н.е. Її засновником вважають 24 мандрівних проповідників, що мали один із титулів „джіна”, тобто переможець, бо вбачали спасіння у перемозі над мирськими пристрастями, що обмежують можливості свідомості. Останнім з них був Вардхамана або *Махавіра*. В наші дні з його іменем пов’язують формування джайнізму. За переказом, він у тридцять років пішов з дому, став на шлях аскези і протягом 12 років проводив життя у злиднях. Вважають, що в 42-річному віці він досяг просвітлення і з того часу став відомим як джіна, а його вчення – як джайнізм. Після 30 років такого подвижницького життя пішов з життя шляхом добровільного і безстрокового голодування. До моменту його смерті джайнська община була досить численною, причім в ній переважали жінки-монахині.

Оголовне літературне джерело джайнізму – „Керівництво з осмислення всього суцього”.

Як неортодоксальна філософська система, джайнізм заперечував святість Вед, висміював брахманістський ритуал, зокрема твердив: якщо правда, що через омивання холодною водою досягається досконалість, то тоді жаби, черепахи і змії досягали б вищої досконалості. Але є й спільне між

джайнізмом і брахманізмом – віра в сансару, карму, і мета – звільнення від страждань.

Джайнізм – *дуалістичне* філософське вчення. Воно виходить з наявності у світі двох першопочатків буття: *дживи* /живого/ і *адживи* /неживого/. Жива субстанція ідентична душам. Всі душі діляться на незалежні, досконалі, зв'язані із сансарою, і залежні, недосконалі. Досконалі душі вічні, вони можуть пізнавати /бачити/ всі речі. Недосконалі душі живуть у землі, воді, вогні, повітрі, у рослинах. Всі вони також мають свідомість, хоч і на самому низькому рівні /дотик/. Між тими душами містяться душі мурашок, бджіл, людей.

Аджива /неживе/ включає матерію, простір, час і ефір. Джива і аджива перебувають у нерозривному зв'язку. Всі матеріальні речі одухотворені. В залежності від ступеня взаємопов'язаності з адживою джива може виступати, як вже було сказано, у двох формах буття – досконалому і недосконалому. В стані недосконалого буття джива, перебуваючи у поєднанні з матерією /кармою/, втрачає свої потенційні якості, зазнаючи страждань. У стані ж досконалого буття джива позбувається матерії /карми/, досягаючи звільнення.

В уявленні джайнів субстанція буття /нею є джива і аджива/ постійна і водночас її різні стани багатоманітні. Намагаючись поєднати постійність світу з його мінливістю, джайни висунули уявлення про *відносність* усього сущого. На їх думку, будь-яке визначення реальності істинне з певної окремої точки зору і в обмеженому смислі. Тому сутність речей треба сприймати в залежності від кута зору, під яким вони розглядаються. Наприклад, дерево можна розглядати як таке, що дає тінь, що воно є добрим будівельним матеріалом тощо. Тому слід відмовитися від категоричних суджень. Всі твердження повинні включати в себе обов'язково додаток – слова „може бути”, „можливо”: „можливо, існує”, „можливо, не існує”, „можливо, існує і не існує”, „можливо, таке, що не описується”, „можливо, існує і не може бути описане”, „можливо, не існує і не може бути описане”,

„можливо, існує і не існує і не може бути описане” і т.п. Звідси джайни утверджували право кожного на самостійне судження.

Джайни вважали, що кожній філософській школі вдалося схопити один якийсь бік існуючого. Всяка система істинна в деяких своїх аспектах. Найпоширеніша вада – абсолютизація крихти істинного знання. Звідси вони вважали можливим одночасне поєднання різних уявлень про реальність. Це – прямі зародки діалектичних ідей. Однак джайни не пішли далі констатації суперечностей, які відкриваються у сприйнятті.

Джайнізм в своїй головній частині – це *етичне вчення*, що вказує шляхи звільнення душі від пристрастей. Таких шляхів, або як їх називають „перлини”, є три:

Перша з них – *правильна поведінка*. Це те, що дає змогу звільнитися від карми, яка є причиною залежності від страждань. Вона полягає у виконанні п’яти заповідей. Перша – не вчинення шкоди /ахимса/ будь-якій істоті. Надаючи цьому особливого значення, джайти вдаються навіть до крайностей: монахи і монахині закривають рот пов’язкою, щоб випадково не проковтнути комаху; з цією метою не приймають їжу після заходу сонця; якщо треба кудись йти, то шлях перед собою замітають мітлою, щоб не наступити на маленькі живі істоти. Далі йдуть: правдивість; незахланність /„не вкради”/; цнотливість /утримання від спокуси своїх слабостей; для тих, хто знаходиться в шлюбі, - подружня вірність/; невимогливість, задоволення малим.

Друга „перлина” – *правильна віра*. Вірити можна лише в авторитет тірханкарів – мудрих першопредків, котрим вдалося завдяки власним зусиллям досягти всезнання. Правильна віра – віра не сліпа, вона може бути тільки результатом досконалого знання. Тому третій шлях звільнення – *правильне знання*. Це знання всієї істини, детальне пізнання реальної природи „Я” та „Не – Я”, вільне від сумніву, помилок та невизначеності. Основа правильного знання – довіра до авторитетів, а також безпосереднє сприйняття.

Джайни вірять, що сутністю життя є страждання, тому мета життя – звільнення від нього. Найбільш оптимальний шлях до цього є аскеза та відлучення від діяння. Джайни проповідують відмову від власності. Вони вегетаріанці: вживали стільки їжі, щоб підтримувати життєві функції. З часом джайнізм перетворився на релігію.

2. БУДДИЗМ ТА ЙОГО ШКОЛИ. ВЧЕННЯ ПРО ЧОТИРИ БЛАГОРОДНІ ІСТИНИ. В розвитку філософської думки Індії особливе місце займає буддизм. Він є і релігією /першою з трьох світових релігій/, і філософією, і культурним комплексом, і способом життя. Засновником буддизму вважається принц Гаутама Сіддхартха /563 – 483 рр. до н.е./. Життя його оповите багатьма легендами. Однак як достовірність можна прийняти те, що з дитинства, не знаючи життєвих прикрощів і бідувань, вже в дорослому віці зустрівся з фактами старіння і смерті, які його настільки вразили, що він залишив родину і став скитальцем, шукаючи відповіді на питання про причини людських страждань і шляхи звільнення від них. Але серед існуючих філософсько-етичних вчень він її не знайшов. І, як говорить легенда, зневірившись у пошуках, він сів під сандалове дерево, вирішивши, що не зрушить з місця, поки не дізнається про головну правду життя. На четвертий день на нього найшло просвітлення, і він став Буддою /просвітленим/, завдяки якому досягнув **чотири благородні /шляхетні/ істини**.

Перша істина: **життя є страждання** /дуккха/. Його неодмінно і обов'язково зазнає будь-яка жива істота. Це факт, якого не можна обійти. До страждань ведуть народження, старість, хвороба, горе, смерть, туга, відчай тощо.

Друга істина: **причина страждань – у прив'язаності до життя** як джерела страждань, ілюзорне ставлення до реальності, коли бажане видається за дійсне /танха/.

Буддисти виділили 12 ланок ланцюга страждань: 1. Земні страждання

зумовлені народженням /Якщо б люди не народжувалися, вони б не відчували цих страждань/. 2. Народження обумовлено потягом до життя. 3. Цей потяг в свою чергу викликаний нашою розумовою прив'язаністю до земних речей. 4. Прив'язаність до речей виникає з бажання насолоджуватися предметами зовнішнього світу. 5. Причиною цих бажань є чуттєвий досвід, прикрашений деякими приємними відчуттями. 6. Чуттєвий досвід неможливий без зіткнення з об'єктами, тобто без контакту органів відчуттів з об'єктами. 7. Цей контакт не міг би мати місця без шести органів пізнання – п'яти відчуттів і розуму. 8. Ці шість органів пізнання залежать від ембріонального періоду розвитку організму, що складається з розуму і тіла. 9. Однак ембріон не міг би розвиватися в утробі матері і народитися, якщо б не було свідомості. 10. Свідомість, яка входить у зародок, ще в утробі матері зумовлена враженнями минулого життя. 11. Ці враження обумовлені дванадцятотою ланкою ланцюга. 12. А саме – незнанням істини. Якщо б минула, повна страждань природа земного існування була б пізнана людиною повністю, тоді б у неї не могла б з'явитися карма, яка викликає нове народження.

Третя істина: з позбавленням прив'язаності до життя зникає причина страждань /ніродха/. Тоді наступає **нірвана** – угасання пристрастей, спраги життя і разом з ними страждання.

Четверта істина: щоб запобігти прив'язаності до життя слід дотриматися середнього шляху, так званого **восьмискладового шляху**, який включає в себе:

- 1) правильні погляди – пізнання, розуміння чотирьох благородних істин;
- 2) правильна рішучість – твердий намір перетворювати життя у світлі істини /відгородження від усього земного, відмова від поганих намірів і ворожого ставлення до інших людей/;
- 3) правильна мова – контроль за мовленням /утримання від брехні, наклепів, жорстоких слів і легковажних, малоприємних розмов/;
- 4) правильна поведінка – утримання від неправильних дій /зокрема, відмова від знищення живого, від злодійства

тощо/; 5) правильний спосіб життя – утримання засобів до життя чесним шляхом; 6) правильні зусилля – постійне прагнення підтримувати моральний прогрес шляхом усунення поганих і впровадження добрих вчинків; 7) правильний напрям думки – постійне утримання в пам'яті того факту, що речі за своєю природою минуці /це потрібно, щоб звільнитися від прив'язаності до речей і від жалю від їх втрати/; 8) правильне зосередження. Воно має чотири стадії: а) зосередження розуму на осмисленні і дослідженні істини; б) радість, спокій, коли слідує роздуми без обурення, незадоволення; в) байдужість, звільнення від тілесності; г) стан повної байдужості до всього, припинення всіх страждань. Тоді настає досконала мудрість і досконала праведність. Людина, яка здатна пройти вказаним шляхом, стає Буддою.

Буддизм виробив оригінальне трактування світобудови. Світ складається з потоку духовних елементів – *дхарм*, які перебувають в збудженому динамічному стані і виступають між собою у з'єднанні і переплетенні. Дхарми є справжньою реальністю, а не те, що доступне чуттєвому спогляданню. Як фізична структура індивіда складається з атомів, так само його духовна частина складається з дхарм і потоку свідомості. Вся навколишня реальність, як і людина, постає певними вузлами енергетичних зв'язків дхарм. Людина може свідомими зусиллями розв'язувати їх сплетіння і випускати дхарми у вільний стан. Це і буде нирвана.

На основі вчення Будди в індійській філософії виникло ряд шкіл, основні з яких сарваствіада, шуньявада, віджнянавада /школа йогачарів/, а також школа вайбхашиків.

Дійсний світ виступає у *сарваствіаді* як скопище, збір елементів – природних стихій та їх утворень і психічних станів. Це два класи реальності, яка відкривається безпосередньому сприйняттю. Сарваствіада ототожнює малі частинки /елементи/ з відповідними якостями. Наприклад, атом землі не є носієм якості твердості, а джерело відчуття твердості. Атом води тотожний якості текучості і т.д. Вона заперечувала існування постійної субстанції, яка

могла б сприяти носієм якості. Всі явища – компоненти світу – миттєві, „моментальні”, тому феноменальний світ можна розглядати і як безмежно різноманітний. Дискретні об’єкти, проіснувавши лише як мить, стають джерелом відповідних їм понять. Подібно до того, як ліс видимий лише здалека, а зблизька він виявляється сукупністю дерев, що виглядає для нас єдиним об’єктом завдяки синтезуючій діяльності розсудку, в дійсності – конгломерат від особливих моментальних частинок, яким відповідають такі ж оментальні психічні стани. Тобто, ці елементи феноменального світу /природні стихії і психічні стани/ – це фактично етикетка-позначення для зручного розгляду і класифікації. На думку буддистів цієї школи, дискретні елементи засвічуються поперемінно, діючи на певні органи відчуття і викликаючи тим самим зорові, слухові та інші відчуття.

Віджнянавада /або школа йогачарів/ була розвитком емпіричних і сенсуалістичних основ буддизму. Це школа суб’єктивного ідеалізму: будь-який зовнішній об’єкт нереальний, а є породженням нашої свідомості. Пояснюють так: у сприйнятті обов’язково повинна бути допущена подібність з об’єктом. Образ предмета міститься в середині свідомості. Свідомість подібно до світильника, який освічує і себе саму. Отже, об’єкти дані нам лише у відчутті. Всі людські сприйняття подібні до сприйнять у сні, тобто ілюзорні.

Шуньявада /або школа мадх’ямиків/ трактується як нігілізм: вважала, що світ не є реальним і нереальним, є духовне і не духовне /тобто речі/. Все, що нас оточує, ілюзорне.

Школа **вайбхашиків**, як і сарваствівада, вважає реальним як внутрішнє, тобто духовне, так і зовнішні об’єкти, але по-іншому трактує способи пізнання зовнішніх об’єктів. Вони сприймаються безпосередньо, а не виводяться з їх ідей або уявлень, що породжуються нашою свідомістю.

Буддизм є не лише філософською, але й світовою релігійною системою. Її прийнято ділити на дві або три течії: хінаяну /„мала колісниця”/, махаяну /„велика колісниця”/ і ваджараяну /„діамантова колісниця”/.

Основне загальнобуддійське джерело – збірник канонічних текстів „Типітака” /„Три кошики”/.

3. МАТЕРІАЛІСТИЧНЕ ВЧЕННЯ ЧАРВАКА-ЛОКАЯТА.

Засновником даної школи є Брахіспаті /VII – VI ст. до н.е./.

Походження назви „чарвака” покрите таємницею. Одні вважають, що воно пішло від імені мудреця, що виступав з матеріалістичних позицій, інші – від слова „чарв” – їсти, а ще інші – від слова „чотири”. Слово „локаята” означає „точку зору простих людей”.

Представники школи чарвака-локаята вважали, що „не існує ні бога, ні визволення /від карми/, ні дхарми, ні надхарми, а також немає винагороди за благочинне життя”. Існування бога є міфом, бо його не можна сприйняти з допомогою органів відчуття. Світ не є божественним творінням, а самокерованою комбінацією матеріальних елементів. На їх думку, існує лише те, що можна сприйняти відчуттям /лока/. Все існуюче складається з чотирьох елементів – води, повітря, вогню і землі. Про їх існування ми можемо переконатися з відчуттів. Не тільки матеріальні об’єкти складаються з цих елементів, але й душа. Вона є живим тілом, яке володіє властивістю свідомості. Не можна думати, твердили чарваки, що коли елементи матерії позбавлені свідомості, то в предметах, які утворені з цих елементів, не може бути свідомості. Є багато прикладів, коли одна і та ж субстанція набуває нових якостей під впливом різних умов або при поєднанні частин одна з однією. Так, суміш рису і меляси /від патоки з цукрового буряка/ в певній пропорції набуває п’янкх властивостей. Чи суміш бетеля, горіха і вапна дає червонуватий колір, якого у зазначених речовинах не було. Так само, на думку, чарваків, елементи матерії, скомбіновані особливим чином, породжують живе тіло, котре володіє свідомістю.

Свідомість у чарваків-локаятів виступає певною силою або властивістю, які природно притаманні тілу, тому із смертю тіла зникають, а разом з ними зникає все, що могло б страждати або насолоджуватися

наслідками вчинків людини. Тому продовження існування людини в будь-якій формі після її смерті бездоказове. Ці погляди ґрунтуються на даних безпосереднього споглядання: психічна діяльність особи продовжується до часу, поки тілові не нанесено непоправної шкоди.

В теорії пізнання чарваки-локаяти сенсуалісти. Єдине джерело пізнання – це відчуття, сприйняття. Вони є і критерієм істини. Чарваки заперечували достовірність логічного висновку і свідчення авторитетів, обґрунтовуючи це тим, що в ортодоксальних системах логічні роздуми часто застосовувалися для доказів надприродних явищ.

На ідеї кінцевості земного існування як тіла, так і душі ґрунтуються етичні принципи чарваки-локаяти. Метою життя не може бути досягнення щастя в раю, бо рай – це міф. Його, як і пекло, вигадали жерці, щоб змусити людей виконувати ритуали. Нерозумними, на їх думку, є твердження про те, що вище призначення людини – звільнення від страждань. Саме існування нашого тіла зв'язане як із насолодою, так і стражданням. Ми можемо лише старатися звести наші страждання до мінімуму і одержати максимум насолоди. Звільнення як припинення страждань може означати лише смерть. Ті, хто за життя прагнуть добитися звільнення від страждань і від задоволень шляхом суворого придушення своїх природних нахилів, вважаючи, що всі насолоди у випадку їх задоволення ведуть до страждань, чинять як дурні. Ні одна розумна людина, наприклад, не припинить їсти рибу через те, що в ній є кістки, і не припиняє сіяти хліб через страх його поїдання худобою.

Ідеалом життя, за вченням чарваки-локаяти, є не добродійство і не звільнення, а насолода. Добиватися в земному житті максимум насолоди і можливості уникати страждань – мета людини. Гарне життя – це отримання якнайбільших задоволень. Добрий вчинок той, що приносить більше насолоди, а поганий – що спричиняє більше страждань, ніж задоволень. Деякі представники чарваки-локаяти вважали, що найбільшою насолодою є вміння уникати страждань. Це, власне, гедонізм, тобто теорія про насолоду як вище призначення життя.

Історичне значення філософії чарвака-локаята в тому, що своїм скептицизмом, критичним ставленням до традиційного, вільнодумством вони долали догматизм індійської даршани, змушували їхніх мислителів відмовлятися від догматизму і більш критично ставитися до світоглядних проблем.

ВИСНОВКИ. У вченні неортодоксальних шкіл індійської філософії переважала морально-етична проблематика і насамперед пошуки шляхів звільнення від страждань. Джайнізм, буддизм, чарвака-локаята по-різному, але досить критично поставилися до традиційного, розворушуючи філософську думку на нетрадиційний підхід до світу і духовності людини.

Питання для обговорення на семінарському занятті:

Філософські аспекти джайнізму.

Філософія та етика буддизму.

Вчення чарвака-локаята.

Теми для рефератів, доповідей і контрольних робіт:

Концепція джайнізму про невчинення шкоди будь-якій живій істоті і сучасні проблеми біоетики.

Вчення буддизму про чотири „благородні істини”.

Сучасний дзен-буддизм.

Буддизм як філософія і релігія.

Література

Антология мировой философии: Древний Восток. Минск-Москва. 2001. – С. 497 – 543, 551 – 554, 562 – 564, 569 – 570.

Возняк С.М. Філософія Стародавнього світу. Част. I. Філософія

Стародавнього Сходу. Івано-Франківськ. 2003. – С. 31 – 36.

Волинка Г.І. та ін. Вступ до філософії: історико-філософська пропедевтика. К., 1999. –С. 49 – 54.

Історія філософії. Підручник. / за ред. Ярошовця В.І./ К., 2002. – С. 23 – 30.

Петрушенко В.Л. Філософія. Курс лекцій. Навчальний посібник. Львів, 2004. – С. 45 – 51.

Томпсон М. Восточная философия. М., 2001. – С. 65 – 68, 76 – 161.

Чанышев А.Н. Курс лекций по древней философии. М., 1981. – С. 73 – 87.

Читанка з історії філософії. Кн.1. Філософія Стародавнього світу. К., 1992. – С. 40 – 51.

З усіх країн Далекого Сходу пріоритетність у постановці соціально-політичних проблем належить філософській думці Китаю. Китайські мислителі вперше поставили питання про формування добродесної людини, методи державного управління, моральний авторитет правителя, мирні засоби досягнення політичних цілей. Ці питання не втрачали свого значення в усі періоди світової історії, особливо вони вагомі для сьогодення.

Тема 6. ФІЛОСОФІЯ СТРОДАВНЬОГО КИТАЮ

Після освоєння матеріалу теми *треба*

– **Знати:**

- історичні та соціокультурні передумови виникнення філософії Стародавнього Китаю;
- писемні джерела давньокитайської філософії, зокрема так зване „П’ятикнижжя”;
- особливості філософської думки Китаю;
- основні проблеми, які ставили і вирішували давньокитайські мислителі.

– **Вміти:**

- порівнювати провідні ідеї філософії Стародавнього Китаю з давньоіндійською філософською думкою і виділяти особливості першої;
- виявляти залежність характерних рис давньокитайської філософії від історичних умов Китаю;
- оцінювати значущість філософських ідей давньокитайських мислителів для сучасності.

– **Розуміти:**

- історичні умови й особливості зародження філософської думки в Стародавньому Китаї;
- характер соціально-етичних проблем, які ставили і вирішували китайські мислителі;

- значущість постановки давньокитайською філософією питань гармонізації суспільних відносин, методів управління державою.

План викладу:

4. Передумови виникнення, джерела та особливості філософії Стародавнього Китаю.
5. Конфуціанство. Вчення про Небо. Морально-етичні ідеї.
6. Трансформація конфуціанства. Філософія Мен-цзи і Сюнь-цзи.
7. Філософія моїзму.
8. Даосизм. Проблема закономірного розвитку світу.
9. Філософські школи законників /легістів/ і натурфілософів /„інь-ян”/.

Ключові терміни і поняття.

Дао /від кит. – Бог, шлях, принцип, закономірність/ – центральне поняття китайської філософії даосизму, що означає закон буття, початок Космосу, життєву долю людини і шлях її морального життя.

Інь та ян – пара категорій, що належать до основних в китайській філософії, яка виражає полярність світових сил, універсуму, дуальності Космосу – активність-пасивність, верхнє-нижнє, небесне-земне.

Легізм /від лат. – закон/ – вчення школи законників „фа-цзя” давньокитайської філософії.

Лі /від кит. – принцип, закон, істина, атрибут/ – має два значення: 1) ідея загального, універсального упорядкованого начала, закону, властивого Всесвітові, а також кожному явищу; 2) етикет, церемонії, ритуали.

Фа /від кит. –закон/ – поняття філософської школи легістів, яке означає державні закони, вироблені людьми на підставі пізнання „дао”.

Ці /від кит. – пар, повітря, ефір, подих, енергія, матерія/ – одна з основних категорій китайської філософії, яка визначає ідею духовно-матеріальної субстанції з енергетичними та вітальними властивостями. Це

первісна матерія, що перебуває у хаотичній суміші елементів Всесвіту і через дотримання світового принципу /лі/ або шляху /дао/ заповнює собою „тьму речей”.

1. ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ, ДЖЕРЕЛА ТА ОСОБЛИВОСТІ ФІЛОСОФІЇ СТАРОДАВНЬОГО КИТАЮ. Паралельно з Індією філософія як система поглядів на світ формується і в Китаї.

Китай – одна з найстаріших цивілізованих держав світу. В далекому минулому, чотири тисячі років тому, слідом за появою рабовласницького способу виробництва починається історія китайської філософії. Приблизно в XXI ст. до н.е. в Китаї з’являється династія Ся, при якій почався перехід до рабовласницького ладу, з’являються класи, держава. Починається використання предметів із заліза, з’являється писемність. В цю епоху, як вважають китайські дослідники, зароджуються філософські ідеї.

Більшого розвитку китайське суспільство досягло за династій Шан /XVI – XII ст. до н. е./ і Джоу /XI – VIII ст. до н.е./. Тоді відбувався розподіл землеробства, ремесла і скотарства, що сприяло розвитку товарообміну і застосуванню праці рабів, а це привело до дальшого розвитку суспільного виробництва і культури. Зростає кількість ремесел, вдосконалюється техніка виробництва знарядь праці, впроваджується система зрошувального землеробства, збільшується кількість сільськогосподарських культур, зростає техніка обробітку землі.

Розвиток виробництва спонукає прогрес науки і техніки. Значного рівня досягла астрономія, математика, фізика, хімія, метеорологія, географія, комплекс наук про землю. Китайці одними з перших склали календарі, виділили 24 сільськогосподарські зони року, створили сонячний годинник, використовували магнітну стрілку для визначення координат світу, розробили технологію виробництва пороху і паперу. Вчені Китаю створили енциклопедії, які налічують сотні томів.

Вдосконалюється і соціально-політична система. З розвитком родового

рабовласництва виникають великі і дрібні клани аристократів-рабовласників, які очолюють правлячі роди як верховні правителі та власники землі і рабів. Відповідно до вимог правлячих взаємин розробляється родова система, згідно з якою підкреслюється відмінність між родами правителів та їхніми синами, родичами, між родами синів від старшої дружини і наложниць, між родами, що відносилися до прямої і жіночої ліній. Розробляється також система рангів, що визначала залежність однієї людини від іншої, спадковість посад, отримання винагород та інших привілеїв, чим підтримувався порядок в суспільстві.

Суспільний лад був жорстокий і нелюдський. Китай являв собою типову східну ієрархічну деспотію. А це зумовлювало жорстоку класову боротьбу, повстання, протести. Щоб ефективно підтримувати своє панування, клас рабовласників потребував не тільки політичної сили, але й ефективної системи морально-правового регулювання, яка б закріплювала права і обов'язки, норми оцінки добрих і поганих вчинків. Нею стає *система „правильної поведінки”*, яка передавалася з покоління в покоління і включала повагу молодших до старших, нижчих до вищих тощо. Ось чому з самого початку зародження філософська думка Стародавнього Китаю тяжіла до етико-моральних і правових проблем.

Особливо великі зміни в китайському суспільстві відбулися в епоху династії Чунцю /VIII – V ст. до н.е./ і Чжаньго /V – III ст. до н.е./. Це був період переходу від рабовласницького до феодалного ладу. Саме в цю епоху в сфері ідеології виникають учення, що виступають за свободу ідей, створюється нова ідеологічна обстановка – „суперництво всіх шкіл” /йдеться про філософські школи/. Це „суперництво” мало під собою глибоке суспільне коріння. Йдеться насамперед про загострення соціальних суперечностей – масова втеча рабів, повстання. Розвиток феодалних відносин породив приватну власність на землю, приватне ремесло і торгівлю. З'являються землевласники, клас селян.

В ході змін у класовій структурі з'являється верства людей, що

займаються наукою і освітою. В середині періоду династії Чжаньго існував „палац науки”, в якому було зосереджено понад 1 тис. вчених. Серед них понад 70 чоловік займали провідні становища в суспільстві. Саме ці люди, котрі оволоділи спеціальними знаннями в галузі культури і які примикали до різних соціальних верств, стали виразниками цих верств.

Існуюче в Китаї регулювання суспільних відносин /система родових взаємин, певна впорядкованість суспільного життя/ відповідало *космологічним уявленням*. Просторова форма організації космосу набуває вигляду горішньої впорядкованості /Небо/, долу /Землі/ і простору між ними, яким є земля китайської спільноти – Піднебесна. „Першопорядок” зумовлювався волею Неба: накресленням волі Неба підлягала доля кожної людини, зв'язок між верхами і низами.

Спочатку в Китаї існувало уявлення про багатьох богів. З часом з'являється віра в одного бога. В часи династії Шан вищим богом рахувався імператор /Верховний імператор/, віра в якого являла собою грубу форму релігії. Потім було додано „воля Неба” і імператор виступав як „намісник Неба”, посередник між людьми і силами природи. Називаючи імператора „сином Неба”, а його розпорядження „священним волевиявленням”, люди пояснювали недоліки його правління також „волею Неба”.

Духовним каноном життя Стародавнього Китаю і водночас літературним джерелом китайської філософії є так зване „*П'ятикнижжя*” /„У-цзінь”/. Це п'ять книг, які писались в різні часи різними авторами /імена яких до нас не дійшли/, в яких зафіксований масив філософських ідей, раціональних підходів до пояснення дійсності.

„*Книга давнини*” /Чунь-цю/ містить дані з історії давньокитайських царів, є однією з перших спроб показати природне виникнення світу, знайти першопричину сутнього, пояснити багатоманітність явищ і процесів світу. Тут ця багатоманітність тлумачиться якісними відмінностями тих першостихій, з яких вони походять, – води, дерева, металу, вогню, землі.

В „*Книзі пісень*” /Ши-цзінь/ здійснена спроба пояснити походження

племен, ремесел, дається широка панорама життя з осудженням паразитичного способу існування панівної верстви, соціальної несправедливості.

„*Книга історії*” /Шу-цзін/ – опис історичних подій.

„*Книга ритуалів*” /Лі-шу/ містить дані про правові інституції, політичні і релігійні церемонії, норми поведінки.

Погляди на світопорядок в давньокитайському суспільстві знайшли найбільш повне відображення в „*Книзі перемін*” /І-цзін/. Тут світопорядок розкривається через взаємовідношення світлого /ян/ і темного /ін/), які символізують прояви природи: небо, землю, воду, грім, гори, озера тощо. В цьому проявляється примітивний матеріалізм і діалектика.

Уявлення про світле і темне з'явилося ще при династії Шан поряд з прогресом виробництва і природничих наук. Їх розглядали як властивості, внутрішньо присутні матеріальним предметам, протистояння яких викликає розвиток, зміни як у речах, так і в процесах. Наприклад, схід сонця пов'язували зі світлим, а його захід – з темним і т. ін. Розвиваючись, ці уявлення набули філософських категорій світлого і темного. Світлий початок виражав властивості неба, сонця, дня, спеки, твердості, сили, чоловіка, самців тварин, а темне – властивості землі, місяця, холоду, м'якості, слабкості, жінки, самки тварин. Ці дві властивості породили всі сили і визначили дві властиві їм речі – протистоячи одне одному, взаємно залежачи одне від одного, гинули і виникали, викликаючи зміни. Це, власне, наївна діалектика.

Погляди на темний і світлий початки одержали дальший розвиток у „Книзі перемін”. Темне – це ін, світле – ян. Примітивна діалектика „Книги перемін” виражена в трьох головних напрямках:

1. Протистояння протилежностей у світі природи і суспільства розглядається як результат взаємодії ін і ян. В природі: чотири пари протиріч – між небом і землею, громом і вітром, водою і вогнем, горами і озерами. У суспільстві: щастя і нещастя, прибуток і втрата, кінець і ще не кінець, успіх і невдача та ін.

2. Уявлення про взаємне притягання /прихильність/ і взаємне відчуження. Наприклад, грім гримить, вітер дме – вони діють у згоді, допомагають одне одному, посилюють себе, що є виразом взаємної прихильності. А ось між громом і блискавкою /вогнем/ такої прихильності немає.

3. Діалектика виражається в уявленнях про розвиток і зміни: від змін непомітних до більш виразних, помітних, наприклад, неспокій – біда.

„Книга перемін” формує вищу абстрактну категоріальну взаємозалежність Дао і Де, якою, власне, закладає теоретичний початок філософського світогляду в Стародавньому Китаї. Дао-Де – природна закономірність, шлях, що його накреслює природа для розвитку. Дао – шлях до світової гармонії, Де – блага сила /чеснота/.

Соціокультурне буття Стародавнього Китаю, канонічні джерела визначили основні *особливості давньокитайської філософії*. Це передусім те, що філософські роздуми мислителів стосуються суто життєвих проблем і спрямовані головним чином на пошук шляхів колективного спасіння, засобів стабілізації та мудрої організації суспільного життя. Якщо в Індії філософська думка була тісно пов'язана з релігійно-міфологічним світоглядом, то в Китаї вона часто зливалася з буденною моральною свідомістю. Китайська філософія була тісно вплетеною в суспільно-політичне життя, тому її філософські системи були фактично філософсько-етичними /хоч це не перешкоджало окремим з них пізніше стати і філософсько-релігійними/. Причём у більшості філософських шкіл переважає практична філософія з проблемами житейської мудрості, моралі, управління суспільством. Найбільш „філософська” з них – даосизм.

В Китаї слабо була розвинута теоретична філософія в цілому, зокрема логіка і гносеологія. А.М. Чанышев пояснює це тим, що давньокитайська мова без суфіксів і флексій /частина слова, що змінюється при відмінюванні/ затрудняла вироблення абстрактної філософської мови /Чанышев А.Н. Курс лекцій по древней философии. С.32 – 33/. В.Л. Петрушенко вказує ще на

одну особливість давньокитайської філософії – порівняно з давньоіндійською вона виглядає стрункішою, деталізованішою /аж до нумерології та побудови вичерпних систем комбінаторики подвійних символічних елементів світобудови/ та більше зануреною у глибину суперечливого, парадоксального мислення /Петрушенко В.Л. Філософія: Курс лекцій. – С. 46./.

2. КОНФУЦІАНСТВО. ВЧЕННЯ ПРО НЕБО. МОРАЛЬНО-ЕТИЧНІ КОНЦЕПЦІЇ. Давні джерела нараховували біля ста філософських шкіл Стародавнього Китаю, хоча конкретно назвали лише шість: школа „служивих людей” /конфуціанство/, школа моїстів /моїзм/, даосизм, школа законників /легістів/, школа номіналістів і натурфілософії. Найважливіші серед них конфуціанство і даосизм.

Засновником *конфуціанства* або школи „служивих людей” був Кун-Фуцзи /„Фу-цзи” означає майстер, вчитель/. У XVI ст. місіонери-єзуїти запровадили у вжиток латинську форму – Конфуціус. З того часу й пішла назва „конфуціанство”. *Конфуцій* /551 – 479 рр. до н.е./ родом з аристократичної родини. Але в дитинстві втратив батька, жив бідно, але навчався і здобув чимало знань. Перебував на державній службі, займав ряд посад, навіть міністра юстиції в провінції Лю. Але методи, до яких вдавався Конфуцій, не дістали підтримки у начальства, і він залишає посади, подорожує /13 років/, щоб знайти такий уряд, який схвалив би розроблені ним принципи правління. Однак цим сподіванням не судилося здійснитись, і він повертається додому, щоб поширювати своє вчення. Зайнявся педагогічною діяльністю, заснувавши першу в Китаї приватну школу. Був виразником реформаторської частини класу рабовласників.

Конфуціанство – це *етико-політичне вчення*, в якому центральне місце займають питання моральної природи людей, її моралі, життя сім’ї, людських стосунків та норм людської поведінки, управління державою, методів організації мас. Вчення Конфуція викладено в книзі „Лунь-юй” /„Бесіди та висловлювання”/, написаній його учнями.

В конфуціанстві головна увага зосереджена не на особистості, а на суспільстві. Суспільство і держава визначаються основними цінностями, через які набуває цінності й індивідуальне існування людини. Поза суспільством і державою людина є ніщо.

Принципова особливість конфуціанства: 1) Ідеал держави, в якій імператорська влада зливається з владою чиновників, що поєднують у собі якості філософів, художників і вчених; 2) етична проблематика не відокремлюється в ньому від проблематики соціальної і державної; 3) імператор розглядається як носій „небесної” влади і йменується „Сино́м Неба”.

Вихідним поняттям конфуціанства є поняття „Небо”. Це і частина природи, і вища духовна сила, що визначає природу і людину, слідкує за справедливістю на землі, стоїть на сторожі соціальної нерівності. „Небо” – це доля.

Відношення між Небом і людиною було центральним поняттям у філософському протистоянні. Божественна влада – це обожествлення влади правителя, а воля Неба – це обожествлення волі правителя. В кінці періоду Чуньцю слідом за ослабленням рабовласницької влади правителя авторитет божественної влади і волі Неба був утрачений. Для того, щоб підтримати владу правителя на землі, Конфуцій поширював думку про божественну владу на небі. Небо уособлює дух Верховного імператора: це глава над усіма духами. „Тому, хто провинився перед Небом, – твердив Конфуцій, - нема про що більше молитися”.

В центрі конфуціанства – взаємовідношення між людьми, проблема виховання. Людина, за Конфуцієм, має морально вдосконалюватися за допомогою навчання. Мета вдосконалення – досягнення рівня „благородної” /шляхетної/ людини, що протистоїть „низькій” людині. Перша вибудовує свою поведінку відповідно до волі Неба, слідує обов’язку і закону, в її душі діє добродієність, вимоглива до себе, живе за принципом поваги до батьків, людинолюбства, виконання ритуалів, друга – не має внутрішніх переконань,

думає про особисту користь, діє під впливом юрби або безпосередніх життєвих потреб тощо. Мораль благородної людини подібна до вітру, а низької – до трави: хилиться туди, куди дує вітер.

Етика конфуціанства спирається на такі принципи: *взаємність*, *„золота середина”* і *людинолюбство*.

Принцип взаємності в книзі „Лунь-юй” сформульований так: „Цзигун спитав: „Чи можна ціле життя керуватись одним словом?” Учитель відповів: „Це слово – взаємність. Не роби іншим того, чого не бажаєш собі”.

Шлях „золотої середини” – одна з ланок методології Конфуція як принцип доброчесності. Його суть: „Тримати в руках дві крайності, але використовувати для народу середину, що лежить між ними”. Тобто, між двома протилежностями вибирається „середній шлях”, що не допускає ні „надмірності”, ні „відставання” з тим, щоб зм’якшити суперечності і не допустити їх загострення. Якщо людина не дотримується середини, то вона дотримується або невитриманості, або обережності. „Невитримані прагнуть йти вперед, а обережні нічого не роблять”, тобто невитримані активно діють, а обережні – пасивні, топчуться на місці.

Принцип „золотої середини” – це фактично абсолютизація діалектичної категорії міри. Відповідно до нього Конфуцій виступав проти екстремізму, крайностей: „Велика ненависть до людини, позбавлення людинолюбства, приводить до бунтів”. Він вважає лицемірством безпринципні компроміси і угоди, прагнення спокійно прожити і нікого не ображати, змішування добра і зла.

Третій моральний принцип – людинолюбство /жень/, гуманізм. Він визначав стосунки між людьми, повагу і любов до людей, до старших за віком і соціальним становищем, до батьків. Конфуцій вчив, що люди повинні бути великодушні, дотримуватися культу предків: „Повага молодших братів до родичів і старших братів – основа людинолюбства”.

Принцип людинолюбства Конфуцій поклав в основу суспільного і державного життя, в теорію управління з допомогою доброчесності, яку

підніс до рівня правил поведінки: „Якщо керувати народом з допомогою законів і вносити в народ порядок з допомогою покарань, народ буде прагнути уникати кар і не буде відчувати сорому. Якщо ж керувати народом з допомогою добродетності і вносити в народ порядок з допомогою правил поведінки, народ буде знати сором і виправиться”. Тут „правила поведінки” означають систему родових відносин.

Для підтримки і захисту системи управління, оснований на правилах поведінки, Конфуцій висунув принцип „виправлення імен”: „Правитель завжди повинен бути правителем, слуга – слугою, батько – батьком, син – сином”. Йдеться, власне, про те, що кожен повинен займатися тією справою, для якої його призначила суспільна роль.

Велике значення в житті суспільства і в управлінні державою Конфуцій надавав знанням. У питанні походження знань мислитель був дуалістом. З одного боку, він визнає існування тих, хто володіє знаннями від народження, тобто дані від природи. З іншого, визнає, що є ті, що „володіють знаннями завдяки навчанню”. Перші, що володіють вродженими знаннями, стоять вище всіх, це представники вищих суспільних верств. Водночас як педагог Конфуцій надавав великого значення знанням, набутим через навчання. Він сам себе вважав тим, хто таким способом набував знань.

Підкреслюючи значення навчання, Конфуцій підходив до ідеї про зв'язок навчання і мислення. Він вважав, що „навчатись і не міркувати /роздумувати/ – даремна трата часу”. Читання книг без осмислення, розміркування над прочитаним не приносить ніяких результатів, а міркування без читання книг втомлює. „Я часто цілі дні не їм і цілі ночі не сплю, – писав мислитель про себе, – все думаю, та від цього нема користі. Краще вчитися”. Він підкреслював єдність знань і дії, практики. Це мета навчання. Якщо хтось вивчив триста віршів „Книги істрії”, підкреслював Конфуцій, але коли йому доручили справу управління державою, він не зможе відповісти самостійно на питання, то яка тоді користь від такого читання?

Варто підкреслити раціональний характер ідей Конфуція, зокрема щодо морального виховання, єдності навчання і практики, сили прикладу в управлінні, переваги переконання над примусом.

У II ст. до н.е. вчення Конфуція було канонізоване і стало однією з найбільш впливових, поряд з даосизмом і буддизмом, релігійно-філософських течій Китаю і до нині відіграє важливу роль в духовному житті країни.

3. ТРАНСФОРМАЦІЯ КОНФУЦІАНСТВА. ФІЛОСОФІЯ МЕН-ЦЗИ І СЮНЬ-ЦЗИ. Після смерті Конфуція заснована ним філософія розділилася на вісім шкіл, головні серед яких ідеалістична школа Мен-цзи і матеріалістична школа Сюнь-цзи.

Мен-цзи /372 – 289 рр. до н.е./ – потомок аристократичного роду, ідеолог консервативного угруповання нового класу землевласників. Він посилив учення Конфуція про Небо, наголосивши на вищій спрямовуючій його силі впливу на народ і правителя. „Воля Неба” виражається через поведінку народу і реалізується у „волі народу”. Імператор – син Неба. Мен-цзи вперше в історії китайської філософії пояснив Небо як „внутрішню свідомість і природу”, наділивши його моральними якостями. „Щирість – шлях неба”, а думка про „щирість – сутність шляху людини”.

Конфуціанці школи Мен-цзи виходили з тези про **вроджену добру природу людини**. Це положення було теоретичною основою їх концепції управління на основі людинолюбства. За вченням Мен-цзи, людина народжується доброю і здатною до добродійного життя. Добра природа людини проявляє себе у почуттях: „почуття співстраждання – початок людинолюбства, почуття сорому і обурення – початок обов’язку, почуття скромності – початок правил поведінки, почуття правди і неправди – початок знань”. Отже, чотири якості доброї природи людини знаходяться у почуттях, які, будучи вродженими, розширюються і переходять у чотири добродійності – людинолюбство, обов’язок, правила поведінки і знання. Вони приходять до

людини не із зовні, а присутні в ній. Мен-цзи, власне, поділяє і розвиває теорію вроджених ідей Конфуція. Знання закладені в людині божественним духом, і вона повинна повністю розкрити ці знання, щоб у себе самої знайти відповідь на всі питання життя, виявити причини своїх невдач і нещастя.

Однак, якщо людина від природи добра, то звідки ж тоді зло, звідки беруться вбивці, злодії і насильники? Це результат зіткнення людини з недосконалим світом, що містить в собі багато спокус, зокрема захоплення речами, прагнення отримати те, що бачать очі і чують вуха. Таким чином, Мен-цзи, розглядаючи мораль вродженою якістю, водночас в окремих випадках визнавав також вплив на неї об'єктивних умов.

Як і Конфуцій, Мен-цзи в питаннях управління державою керувався принципом добродетності, в якому головна роль відводилась народу: „Народ є головним в державі, за ним слідує земля, а правитель займає останнє місце”. Він виступив за пом'якшення штрафів і покарань, за зниження податків, за встановлення правильної власності для народу. Був противником силових методів управління: „Підкорення людей силою не приводить до підкорення сердець... Підкорення добродетністю викликає радість у серцях і люди виявляють справжню покірність”. Мислитель був також противником управління на основі наслідування влади, тобто в спадщину. Він вважав, що до управлінської діяльності треба брати здібних, знаючих, що вміють поєднувати знання з практикою життя.

Засновником іншої школи конфуціанства був *Сюнь-цзи* /313 – 238 рр. до н.е./, він найвільний матеріаліст, атеїст, представник лівого крила „служивих людей”. Основний твір – „Сюнь-цзи”, що складається з 32 розділів, 26 яких написані ним самим, а інші – його учнями.

Онтологія Сюнь-цзи ґрунтується на концепції „відмінності між Небом і людиною”. Небо – це складова частина природи, що існує об'єктивно і розвивається за своїми закономірностями. Від поєднання неба і землі народжуються усі предмети, „від зіткнення світлого і темного початків виникають переміни”. Це все „відбувається без участі людини і поперек її

бажань”. Людина не підкоряється небу, бо воно не впливає на її долю. Бідність і багатство, довголіття чи рання смерть залежать від самих людей, від їх власних зусиль. Людина не пасивна, а активна: „Замість того, щоб служити Небу і вихвалити його, чи не краще виробити для себе накази і використовувати їх... Замість того, щоб возвеличувати Небо і розмірковувати про нього, чи не краще самим примножувати речі, підкоряти собі Небо”.

В основі світу знаходиться першоматерія – *ци*, яка має дві форми – *інь* і *ян*. Інь уособлює темний, вологий пасивний /жіночий/ початок буття, а Ян – світлий, сухий, активний /чоловічий/.

Сюнь-цзи розвинув матеріалістичну теорію пізнання. Він заперечив положення Конфуція про „знання, одержані від народження”. Знання формуються в процесі пізнання, а сам цей процес притаманний людині іманентно: „Здібність пізнавати /речі/ – вроджена властивість людини, можливість бути пізнаваними – закономірність речей”.

Процес пізнання починається з допомогою „небесних чиновників”, якими є органи відчуття. Однак самий чуттєвий досвід ще не достатній, бо часом органи чуття можуть дати помилкові відчуття. Так, вночі камінь, що лежить, можна прийняти за тигра, що затаївся, дерево – за людину тощо. Тому чуттєве знання треба піднести до рівня раціонального знання. „Небесні чиновники” повинні контролюватися „небесним правителем”, тобто розумом. Органами відчуття курує серце, роль якого – „збір знань”, тобто аналіз чуттєвих знань, їх мислене узагальнення.

Сюнь-цзи велику увагу звертав на зв'язок знань /теорії/ і вчинків /практики/. У знаннях розрізняв чотири ступеня: знання почуті, знання побачені, знання пізнані і знання, що виражаються у вчинках. Теорія повинна підтверджуватися на практиці.

Знанням Сюнь-цзи протиставляв заблудження. Заблудження – односторонній розгляд явищ, при якому не формується повне уявлення про їх сутність. Всі речі відрізняються одна від одної і тому односторонній погляд на них викликає заблудження.

На протипагу Мен-цзи, який твердив, що людина за своєю природою добра, Сюнь-цзи стверджував зовсім протилежне: „Людина за своєю природою лиха, її добродійність породжується /практичною/ діяльністю. Людина з'являється на світ з інстинктивною жадобою наживи; коли вона підкоряється цьому бажанню, з'являється прагнення до суперництва, збагачення, зникають згода і поступливість. Людина народжується заздрісною і злобливою, що, у свою чергу, породжує жорстокість і віроломство, знищує вірність та відвертість. Від народження вуха та очі прагнуть насолоди, а з нею з'являється розпуста, зникають цнотливість та правильна поведінка” /Читанка з історії філософії. – С. 68/.

Переборення лихої від природи властивості людини Сюнь-цзи вбачив у вихованні та практичній діяльності. Благородна і низька людини мають одну природу, але благородний стає таким пізніше в процесі життя, де головним стає „виховання та формування правилами ритуалу, щоб стати на вірний шлях”.

У питанні управління державою Сюнь-цзи виходив з двох основних принципів – „підносити правила поведінки” і „дотримання закону”. Щодо першого принципу, то йдеться, власне, про дотримання ритуалу /лі/. Сюнь-цзи пояснював появу ритуалу так: Людина від народження має певні бажання, які прагне задовольнити. Коли в цьому прагненні вона не має міри, то неодмінно з'являється суперництво. А це приводить до заворушень. Однак маючи відразу до заворушень, люди „створили /норми ритуалу/ і обов'язку, щоб /у відповідності до них/ розшарувати людей, задовольнити їхні бажання та прагнення. Досягти того, щоб бажання не перевищували /можливості/ речей /для їх задоволення/, щоб речей завжди було вдосталь для задоволення бажань, щоб бажання та речі відповідали одне одному і взаємно зростали, - така причина виникнення ритуалу” /Там само. – С. 69/.

Сюнь-цзи особливого значення надавав дотриманню ритуалу, вважаючи, що „ритуал – найвища /міра/ поведінки людей”. Коли люди дотримуються ритуалу, то в Піднебесній панує порядок, коли ж ні, то

наступає безладдя. Правда, правила ритуалу неоднакові для знатних і простих людей, старших і молодших.

Головними ланками управління Сюнь-цзи вважав справедливі накази і любов до народу, дотримання ритуалу, повагу до вчених і мудрих, залучення до управління здібних. Мірило управління – справедливість і мир.

4. ФІЛОСОФІЯ МОЇЗМУ. Засновником школи моїстів був філософ і політичний діяч Мо-Цзи /Мо Ді/ /470 – 400 рр. до. н. е./. Він і його послідовники належали до прошарку „служивих”, що були близькими до вільних трудових низів китайського суспільства. Відображаючи інтереси цих верств населення, моїсти виступали як ідейно-теоретичні супротивники вчення Конфуція, в якому відстоювалася непорушність панування спадкоємної аристократії. Мо-Цзи гостро критикував політичні і соціальні відносини, що склалися в сучасному йому суспільстві.

Основний твір моїстів – „Мо-Цзи” /„Трактат учителя Мо”/ є плодом колективної творчості, що писався протягом V – III ст. до н. е.

Школа моїстів існувала у вигляді специфічної організації з жорсткою ієрархією, дисципліною та визначеними політичними цілями. Член моїстської організації мав повністю коритися волі виборного „великого мужа” й вести аскетичний спосіб життя.

Однією з провідних ідей філософії маоїзму є „заперечення волі Неба”. Якщо дотримуватись волі Неба, вчив Мо-Цзи, то „хоч люди будуть докладати всіх зусиль, вони нічого не зможуть досягнути”. В результаті „чиновники, які повірили в неї /тобто у волю Неба/, нехтують своїми обов’язками, прості люди, повіривши в неї, нехтують своїми заняттями”. Тоді виникають безпорядки /щодо чиновників/ і бідність /щодо простих людей/. Тому „розмови, що визнають волю Неба, приносять Піднебесній велику шкоду”. Звідси Мо-Цзи вказував на значення „сили”, тобто зусиль, з боку людини.

Що ж до Неба, то моїсти дали своєрідну його трактову, розглядаючи

Небо як взірць для правителя: „Виконуючи якусь роботу в Піднебесній, не можна обійтися без слідування за взірцем. Жодна справа не буде завершена без цього. Навіть мудрі служиві, полководці або радники правителя – всі вони користуються певним методом. Найпростіший майстер усіх ремесел також має свій метод. Майстри всіх ремесел, щоб зробити квадрат, користуються кутоміром, щоб накреслити коло, застосовують циркуль, щоб провести пряму лінію – відбивний шнур, щоб установити предмет вертикально – висок” /Там само. – С. 75/. Що ж у такому випадку може бути взірцем для правителя? – запитує Мо-Цзи. Ним не можуть бути ні батько, ні мати, ні вчителі, ні правитель, бо серед них мало таких. Хто б любив людей. А нелюбов до людей не може бути взірцем. Таким взірцем може бути Небо, бо немає нічого придатнішого за нього: „Діяння Неба великі й безкорисливі. Воно є щедрим і не чваниться своїми чеснотами, його сяння тривале й неослабне”. Саме тому мудрі правителі вважали Небо взірцем. То отже, „готуючись щось робити, – твердив Мо-Цзи, – необхідно порівняти свої вчинки з повелінням Неба”.

Моїсти надавали поняттю „Небо” теїстичне значення: воно критерій розмежування добра і зла, все бачить і чує, знає вчинки людей та неодмінно карає тих, хто порушує його волю.

Небо є взірцем для слідування завдяки своєму людинолюбству: „Небо неодмінно хоче, щоб люди любили одне одного і робили добро, і Небові неприємно, коли люди роблять зло й обманюють одне одного”. Звідси принцип моїстів „всезагальної любові”.

Всупереч конфуціанству, моїсти вважали, що ніякої наперед визначеної долі немає. Небо наперед нічого не визначає, люди вільні, їхня доля залежить від них самих і насамперед від того, як вони будуть реалізувати принцип „всезагальної любові”. „Окрема любов” – причина взаємної ненависті.

Моїстів серйозно турбували проблеми подолання людських нещастя, лиха, бідувань. Народ приречений на нещастя тому, вважали вони, що на нього діє три лиха: голод, холод, важка праця. Поділ на багатих і бідних – це

не воля Неба, а шлях розвитку самого суспільства. Щоб побудувати щасливе суспільство, треба визначити причини лиха, позбутися їх, і насамперед скасувати рабство, війни і багатих, а найголовніше – досягти всезагальної любові.

Цю проблему моїсти вирішували в руслі ідеї „**об’єднання для заміни роз’єднання**”. Мо-Цзи вважав, що в основі великих бідувань у Піднебесній лежить „взаємне роз’єднання”, тобто поділ на рідних і чужих, близьких і далеких, їхні різні інтереси, що породжують взаємну ненависть, де сильний нападає на найслабшого, грабує його, хитрий ошукує наївного і т.п. Щоб покінчити з такою бідною, треба змінити становище з допомогою такого методу соціальної дії, як „об’єднання для заміни роз’єднання”. Йдеться про такі соціальні стосунки, де взаємні інтереси об’єднуються і складають одне ціле: дивитися на чужі володіння як на свої, дивитися на чужі будинки як на свої, дивитися на інших як на себе самих, любити чужих батьків як своїх, зробити життя як одне ціле, зі спільними інтересами. Погляд на інших як на самого себе має викликати взаємну любов; тоді зникне боротьба між правителями, претензії між главами впливових домів, а між батьками і синами запанують повага і добро, між братами – згода.

Моїсти різко засуджували війни як велике зло, яке порушує нормальне життя людей, знищує найбільшу цінність – життя людей. „Небо не хоче, щоб велике царство напало на мале”, – читаємо в книзі „Мо-Цзи”. Воно проти „озлобленості між правителями, ... військових зіткнень на кордонах”.

Одними з перших моїсти поставили питання про **походження держави**, фактично започаткувавши договірну теорію її виникнення. „У стародавні часи, – говорить у творі „Мо-Цзи”, – тільки-но з’явилися люди, не було покарань, проте у кожного було своє розуміння справедливості... Кожний вважав правильним свій погляд і відкидав погляди інших людей, а і як наслідок між людьми виникала сильна ворожнеча... Безладдя в Піднебесній панувало таке, як серед деяких тварин. Зрозумівши, що причиною хаосу є відсутність управління і старшинства, люди обрали

найдобродішого і наймудрішого в Піднебесній і зробили його сином Неба” /Там само. – С. 83 – 84/. Отже, правитель – не посланець Неба, а слуга народу. Якщо він не служить народу, його треба усунути. Правителі мають жити скромно, правити гуманно. Всі люди мають дотримуватися „економії у витратах”. Мо-Цзи обстоював тезу „шанування талантів”, згідно з якою „мудрі люди” повинні висуватися на високі посади незалежно від їхнього походження.

Якщо ранній моїзм спрямував свою головну увагу на соціально-моральні проблеми, то здобутки пізніших моїстів лежать здебільшого в сфері онтології і гносеології.

Моїсти були наївними матеріалістами, визнавали об’єктивне існування речей поза свідомістю. Матеріалістичний характер має їхня теорія пізнання. Вони виходили з принципу, згідно з яким пізнання – це відображення об’єкта навколишньої дійсності. Мо-Цзи вперше підняв питання про „поняття” і „дійсність” до рівня гносеологічних категорій. „Дійсність” визначає „поняття”, а поняття відображає дійсність. Для обґрунтування цієї тези Мо-Цзи приводив ряд прикладів, зокрема такий: сліпий не розрізняє білий мрамор від чорного.

Процес пізнання, за моїстами, відбувається трьома шляхами: отримання знань а) від інших людей; б) шляхом власного мислення і в) завдяки власним спостереженням. В теорії пізнання їм належить заслуга в розробці таких категорій, як тотожність, відмінність, причинність. Вказуючи, що в основі всякого пізнання лежать досвід попередніх поколінь, думки народу, моїсти великого значення надавали обґрунтуванню логічного мислення, розробці методів пізнання, зокрема таких, як індукція, дедукція, аналогія. Знання – це результат спільних зусиль органів чуття і мислення.

Вперше в історії китайської філософії Мо-Цзи поставив проблему **критерія істини**. „Висловлювання обов’язково повинні ґрунтуватися на взірцях, – говорив він. – Якщо висловлювання не ґрунтуються на взірцях, то не можливо добитися і ясно дізнатися про різницю між правдою і брехнею,

вигідним і шкідливим”. Тут „взірець” відповідає поняттю критерія. Критерії істини: історичний досвід мудрих правителів, реальна обстановка, та, яку бачать усі; відповідність інтересам народу і держави.

Отже, історичне місце маоїзму визначається його принципами взаємної любові і всезагальної користі, уникнення і заборони надмірностей, піднесення кмітливих і мудрих, силового протистояння війнам.

5. ДАОСИЗМ. Це один з основних напрямів китайської філософії і традиційна релігія Китаю. Засновником вважається *Лао-цзи* /Старий Вчитель, Старе Немовля/ /близько VI – V ст. до н. е./ – напівлегендарна особистість. Попри те, що сучасна історична наука піддає певному сумніву історичність його особи, традиційно вважається, що він перебував на державній службі і був архіваріусом держави Чжоу, і зустрічаючись з Конфуцієм, повчав його. Після нього залишився трактат „Дао де цзин”. Цікава деталь: у 1973 р. під час археологічних розкопок була виявлена могила, в якій знаходилися два примірники творів, які приписувались Лао-цзи – „Даоцзин” і „Децзин”, які відомі під однією назвою – „Дао де цзин”. Твір складається з 81 розділу, написаний 5 тисячами ієрогліфів. Окремі дослідники вважають, що твір був написаний послідовниками Лао-цзи 200 років після його смерті. Хоч є й інша думка, що даний трактат належить самому Лао-цзи.

На протиположність конфуціанству і маоїзму як переважно етико-політичному вченню, що головну увагу приділяли людині і людському суспільству, даосизм серйозно зайнявся питаннями об’єктивної картини світу і його розвитку.

В основу свого світогляду даоси поклали поняття „*дао*”. Графічно це поняття зображається ієрогліфом, що складається з двох елементів – голови і шляху /тобто шляху, яким ходять люди/. „Дао” зустрічається в китайській передфілософії, в конфуціанстві і маоїзмі. Але там воно трактується в основному як шлях морально-політичної поведінки людини. У даосів „дао” –

всеохоплююче світоглядне поняття. Лао-цзи підняв його до вищої категорії своєї філософії, не тільки як всезагального закону /шляху/, але й як джерела світу. У нього „дао” – це першооснова, початок і завершення: 1) Первинний творчий початок світу, „корінь неба і землі”. Воно „безмірне”, „безтілесне”, „туманне і невизначене”. Але „в його туманності та невизначеності заховано сутність речей”. Водночас „дао” – „матір всіх речей”, „прабатько всіх речей”, „глибока основа всіх речей”. 2) Друге значення „дао” – єдиний світовий закон, що зумовлює існування світу і підтримання його в даному стані.

Як початок неба і землі, „дао” лежить в основі світу, багатоманітності його речей і явищ: „Дао народжує одне, одне народжує два, два народжує три, а три народжує всі істоти. Всі істоти носять у собі інь та ян, сповнені ці та створюють гармонію” /Там само. – С. 58 – 59/. Як це розуміти? Під „одне” мається на увазі первісний космічний хаос, коли інь і ян, тобто темний і світлий початки ще не розділені. Під „два” розуміється розділення хаосу і поява світлого і темного. Під „три” – темне, світле і їх гармонія, з якої виникає все суще. Тобто через протистояння темного і світлого початків народжується нове, єдине тіло. Об’єднання інь і ян дає частинку „ці” – щось на зразок атома. Якщо в ній переважає інь, вона зветься інь-ці, а якщо ян, то ян-ці. Взаємодія інь-ці і ян-ці утворюють п’ять стихій – вогонь, воду, землю, дерево і метал.

„Дао” не має вигляду, не видає звуків, не володіє формою, тобто не має ніякого визначення. За словами Лао-цзи, – „дивишся на нього, але не бачиш, слухаєш його, але не чуєш, ловиш його, але не можеш спіймати”. Іншими словами, „дао” – це „порожнеча” або „небуття”. „Порожнеча” – це те саме, що небуття, з якого дао породжує все суще: „Всі речі в Піднебесній народжуються у бутті, а буття народжується у небутті”.

„Буття” і „небуття” – дві основні категорії у філософії Лао-цзи. Правда, він відірвав „небуття” від „буття”, перебільшивши його роль, і перетворив у самостійну сутність світу. Мислитель вважав, що всі конкретні предмети являють собою єдине ціле із „буття” і „небуття”, причім „буття” – це сутність

предметів, а „небуття” – порожнеча, вакуум. Наприклад, з глини роблять посуд, а оскільки посуда в середині порожня, з’являється можливість її використання. Двері і вікна виготовляють, щоб побудувати будинок, але оскільки всередині він порожній, з’являється можливість в ньому жити. Тому наявність предметів приносить користь, а порожнеча, яка у них є, робить їх можливими для використання. Так стоїть справа не лише з конкретними предметами. Простір між небом і землею теж являє собою єдність „буття” і „небуття”.

„Дао” не лише джерело світу, „матір всіх речей”, але й всезагальний світовий закон: „Людина слідує /законам/ землі. Земля слідує /законам/ неба. Небо слідує /законам/ дао, а дао слідує самому собі” /Там само. –С. 57/.

Поряд з поняттям „дао” у даосів існує поняття „де”. Воно є конкретним виявом „дао” в речах та процесах. Завдяки йому все набуває конкретного змісту. Якщо „дао” породжує речі, то „де” надає їм конкретності, визначеності, індивідуальності. А в людській поведінці воно постає у вигляді добродієвості, благодаті, культури.

Лао-цзи узагальнив історичні уроки, зв’язані з розквітом і упадком, піднесенням і спадом класу рабовласників і на цій основі висунув ряд *діалектичних ідей*. Світ – це процес, де все знаходиться в русі, змінах, внаслідок якого речі переходять у свою протилежність. У даосів знаходимо ряд думок про суперечності, суперечливий характер речей, явищ – високе і низьке становище, біда – щастя, краса – огидність, добро – зло, давати – віднімати, сильний – слабкий і т.п. Обидві сторони цих суперечностей протистоять одна одній, водночас співіснують і переходять одна в одну. В трактаті „Дао де цзин” читаємо: „Коли всі в Піднебесній дізнаються, що прекрасне є прекрасним, з’являється потворне. Коли всі дізнаються, що добре є добре, виникає зло. Ось чому буття і небуття породжують одне одного, важке і легке створюють одне одного, довге і коротке взаємно співвідносяться, високе і низьке взаємно визначаються, звуки, зливаючись, переходять у гармонію, попереднє і наступне йдуть слідом одне за одним”

/Там само. – С. 55/.

Однак при аналізі місця і ролі кожної з цих суперечностей Лао-цзи часто змішував головне з другорядним, внаслідок чого впадав у метафізику. Він, зокрема, перебільшував „небуття”, відриваючи його від буття, а у співвідношенні руху і спокою перебільшував роль спокою.

Діалектичні ідеї Лао-цзи різко виражені в його уявленнях про взаємне перетворення протилежностей: „ущербне стає цілим, криве – прямим, порожнє – наповненим, старе – новим”, „надмірна скупість неминуче викликає великі затрати, надмірне накопичення неминуче викликає великі втрати”; „слабке перемагає сильне, м’яке перемагає тверде”.

Із вчення про „дао” як закон всього розвитку даоси прийшли до висновку: людині не треба втручатися в природний хід розвитку, а підкорятися закону „дао”. Правитель мудрий тоді, коли в ніщо не втручається і не перешкоджає дії закону „дао”. Кращий правитель той, про якого народ знає, що він існує. Мудрець, який пізнав „дао”, є бездіяльним. Хто служить „дао”, той поступово обмежує свої бажання, доходячи в цьому до недіяння. Однак, вважають даоси, недіяння є найбільшим діянням. Звеличення споглядання й аскетизму споріднює даосизм з буддизмом.

У Лао-цзи було ряд послідовників. Одним з них був **Ян Чжу** /IV ст. до н. е./ . Він заперечував існування надприродних сил. Світ речей, на його думку, управляється своїми власними законами і знаходиться у безперервному розвитку. Душа людини невід’ємна від тіла і зникає разом із смертю тіла.

Цю точку зору поділяли і розвивали **Сун Цзян**, **Інь Вень**, зокрема про субстанцію **цї**. **Цї** – це споконвічна енергія, що струменіє по всьому світу, створюючи речі і душі. Більш витончений її стан породжує духовний світ, а більш грубий – світ матеріальний. **Цї** ділиться на два види – „тонке” і „грубе”. З першого виникає душа, з другого – тіло. Головну роль відіграє перше **цї**, бо від нього залежать розумові здібності людини. **Цї** виявляє себе у світі через чоловіче **ян** і жіноче **їнь**. Лише у їх з’єднанні **ян** та **їнь** складають

ці і ведуть до *дао*.

Вищим етапом розвитку даосизму є вчення *Чжуан-цзи* /Чжуан Чжоу, Мен Чжоу/ / близько 369 – 286 рр. до н. е./ . Проживав в царстві Чу. Традиційно йому приписують авторство „внутрішньої” частини трактату „Чжуан-цзи” – одного з основоположних текстів даосизму. Чжуан-цзи жив у період, коли в Китаї встановлювався феодальний лад. Рабовласницька аристократія, будучи безсилою вернути минуле, вдавалася до пасивного опору, заперечувала існуючий стан, шукала духовного звільнення у своїх ілюзіях. Філософія Чжуан-цзи і є класичним відображенням свідомості цього класу. Його ідеї наповнені песимізмом і безнадією. Він перетворив об’єктивний ідеалізм Лао-цзи в суб’єктивний ідеалізм, а його наївну діалектику – в релятивізм.

Чжуан-цзи негативно поставився до тодішніх суперечок, які проходили між представниками „всіх шкіл” про істинне і неістинне й у зв’язку з цим висунув релятивістську теорію про „*нівелювання істинного і хибного*”. Він вважав, що нема об’єктивних критеріїв для встановлення істинності чи неістинності висловлюваних суджень, тому не можна визначити, яке з двох суджень є істинним, а інше ні, бо вони відносні. То, отже, критерій істини у кожного свій. Наприклад, людина їсть свинину, гов’ядину, баранину, олені – траву, сови і ворони лакопляться мишами. Хто з них може сказати, що найсмачніше в світі?

У трактаті „Чжуан-цзи” з цього приводу наводиться ще один приклад: „Припустимо, що я з тобою сперечаюся. Ти переміг мене, а я не переміг тебе. Але чи значить це, що ти справді правий, а я не правий? А якщо я переміг... хіба це значить, що я правий, а ти ні? Хіба обов’язково хтось з нас правий і хтось неправий? А може, ми обидва праві або обидва неправі? Якщо ані я, ані ти не можемо знати, хто з нас правий, а хто неправий, то й інші люди, без сумніву, теж не знають. Кого ж знайти, щоб нас розсудив? /Там само. – С. 64/.

Цей релятивізм Чжуан-цзи застосовував і галузі моралі: добро і зло

відносні, бо вони залежать від поглядів людей. При моральному виборі скільки людей, стільки й думок.

Найсильніший бік учення Чжуан-цзи – *діалектичні ідеї*. Все у світі знаходиться у змінах, в безперервному оновленні: „Сутність світу неосяжна, його зміни нескінченні”; „Від єдиного начала походять усі речі, які змінюють одна одну в найрізноманітніших формах” /Там само. – С. 62 – 63/. Все знаходиться в єдності протилежностей: „Істинність існує лише тому, що існує хибність, а хибність існує, бо існує істинність... Ствердження є в той же час запереченням, заперечення є водночас ствердженням” /Там само. – С. 64/. Однак Чжуан-цзи абсолютизував єдність протилежностей. До речі, один з розділів твору Чжуан-цзи називається „Згладжування протилежностей”. Мислитель, отже, не бачив, що поряд з єдністю протилежностей існує їх протистояння, боротьба, протидія.

На основі згладжування протилежностей Чжуан-цзи розробив своє вчення про рівність усіх речей. Рівність, на його думку, зумовлює нерозмежованість реальності людського життя і смерті. Життя уподібнюється сновидінню /такому ж реальному, як саме життя/, а смерть – „великому пробудженню” – возз’єднанню з дао. Мислитель закликав „злитися” з вічно існуючим дао і байдуже ставиться до земного життя. Це положення стало одним з джерел формування релігійного даосизму на рубежі нашої ери.

6. ФІЛОСОФСЬКІ ШКОЛИ ЗАКОННИКІВ /ЛЕГІСТІВ/ І НАТУРФІЛОСОФІВ /”ІНЬ – ЯН”/. Головним опонентом конфуціанців з питань методів і форм державного управління була школа легістів-законників або фа-цзя. Найбільш яскравим представником цієї школи був *Хань Фей* /прибл. 280 – 233 рр. до н. е./. Належав до прогресивних мислителів класу землевласників, який нещодавно з’явився. Був свідком ослаблення царства Хань. З метою його зміцнення запропонував правителям царства змінити закони, але ця пропозиція не була прийнята.

Учення Хань Фей було узагальненням поглядів раних легістів, які можна розділити на три течії: 1) одні ставили на перше місце закон, інші 2) владу, а ще інші 3) мистецтво управління. Хань Фей розвинув їхні ідеї про управління на основі закону. В суперечці про те, що має лежати в основі управління – моральні норми поведінки /на цьому робили наголос конфуціанці/ чи дотримання жорстких вимог закону, він висловлювався за пріоритет закону.

Відправною точкою міркувань легістів була впевненість у споконвічній злій природі людини. Хань Фей писав, що людина завжди прагнула не до загального блага, а до особистого. В людині переважає егоїзм, а звідси – зіткнення різних егоїстичних інтересів. В такій ситуації єдиною і регулюючою силою можуть виступати закони /фа/ і укази імператора /мін/, яких мають дотримуватися громадяни. Закони видаються державою, а їх здійснення належить чиновникам. Методи підкорення закону досить прості – „нагороди і покарання”, яких Хань Фей назвав „двома ричагами” в руках правителя. Якщо „школа служивих” /конфуціанці/ пропонувала управління на основі людинолюбства, то легісти – шлях покарань /штрафи, смертна кара/ і нагород /подарунки тощо/. Причём покарань повинні зазнавати як простолюдини, так і знатні особи. Так само нагороди.

Основне призначення мистецтва управління – розрізняти відданих і лукавих чиновників, перевіряти їхні здібності, контролювати їх успіхи і вчинки. „Мистецтво управління, – писав Хан Фей, – це засіб підкорення мас”, тобто інструмент для встановлення панування над народом і контроль над ним. Мистецтво управління має належати виключно правителю, а не сановникам. Таким чином, Хань Фей розвинув цілісну теорію управління, яка являла собою поєднання закону, влади і мистецтва управління.

Найголовніший вклад у тлумачення історичного процесу, якого ще не було до Хань Фей, – його еволюційний погляд на історію. Історія еволюціонує, розвивається. Процес розвитку історії людського суспільства мислитель ділив на три періоди – „стародавній”, „середньовічний” і

„сучасний”, кожний з яких має свої особливості. У стародавні часи покладалися на дао і добродетель, у середні – на розум, а в сучасний період – на силу. Це, власне, конкретно-історичний погляд на суспільство. Причём Хан Фей намагався пояснити розвиток суспільства і суспільну боротьбу з допомогою матеріальних чинників, а саме матеріальними інтересами.

Значне місце в легізмі займає вчення про „себелюбиву” природу людини. Людині властиві „любов до влади” і „ненависть до бід”, переважання власних інтересів над інтересами інших, тому стосунки між людьми побудовані на їхніх інтересах: „Правитель продає посади і титули, а слуга продає знання і силу”. Майстер, що виробляє колісницю, бажає, щоб було побільше багатих, а ремісник, що виготовляє гроби, щоб більше людей вмирало. Мораль легістів, отже, утилітарна. Вигода, користь – це та сила, що рухає вчинки людей. Про добро і зло можна говорити, лише виходячи з того, до яких результатів вони ведуть.

Легісти розвинули також вчення даосизму про співвідношення дао і законів природи і суспільства. Дао – загальна закономірність світу; воно лежить в основі часткових законів явищ і речей „*ли*”. Співвідношення дао і *ли* – як між загальною і частковою закономірностями. Звідси бере початок концепція легістів: „втілення дао” і „ходити по *ли*”, тобто діяти у відповідності з об’єктивною закономірністю. Формою прояву дао в суспільстві є державні закони /„фа”/, вироблені людьми. Закони „фа” мають твердо встановлювати, що є добро, а що є зло.

В рамках школи „фа-цзя” /легістів/ були вироблені і висловлені декілька ідей, які пізніше ввійшли в теорію і практику всієї наступної китайської політичної культури. По-перше, обґрунтування необхідності контролю і втручання держави в економіку, і насамперед в землеробство, які являли собою основу давньокитайської цивілізації і державності. По-друге, запровадження принципово нової системи кадрового підбору чиновників і формування політичної еліти суспільства, в основі якої знаходилася рівність можливостей у просуванні по службовій драбині, відповідно до якої не

кровнородинні зв'язки визначали кадрові переміщення, а результати складання кваліфікаційного іспиту. По-третє, розвиток ідеї рівності всіх перед законом. По-четверте, легісти виступили з теоретичним обґрунтуванням положення про важливість зміщення часових пріоритетів /цінностей/. Хань Фей говорив, що „золотий вік” давно минув, і тому управляти не слід на основі методів покійних правителів.

В цілому легізм – це філософське обґрунтування сильної державної влади, що спирається, з одного боку, на закон і насильство, а, з іншого, – на армію, чиновництво і земельну аристократію. В III ст. до н.е. легізм і конфуціанство, незважаючи на такі різні висхідні позиції, злилися воедино і утворили специфічну ідеологію китайської державності, яка проіснувала майже до XX ст.

Ще одна філософська школа Стародавнього Китаю – *школа „інь-ян”* або *натурфілософія*. Це філософія матеріалістичної і атеїстичної орієнтації. Головний її представник *Ван Чун* /27 – бл. 100/ за його вченням, світ, тобто небо і земля, всі предмети виникли з вічно існуючих *ці* /„животворних частинок”/. Одні ці знаходяться вгорі, в небесному просторі, у вигляді туманних мас. Це *ян*. Інші – внизу, на землі у вигляді різних тіл. Це *інь*. Від їх взаємодії народжуються всі речі.

Небо і земля – матеріальні тіла /небо подібне до парасолі, а земля як шахматна дошка/. Сонце, місяць, зірки підвішені до неба і теж є матеріальними. Небо і земля з'єднують „животворні частинки”, після чого пари істот народжуються самі, подібно як від поєднання „животворних частинок” чоловіка і жінки народжуються діти. Всі предмети народжуються самі і відмінність між ними має природний характер.

Людина складається з темних і світлих частинок, з яких темне утворює тіло, а світле – дух. Вони нерозривно поєднані і не можуть бути роз'єднані. Ван Чун заперечував дух як надприродне. Духи реально не існують. Це уява людей, зокрема галюцинації, хворобливі уявлення.

Матеріалістичний характер має гносеологія натурфілософів. Вони

відкидали концепцію вроджених знань. Пізнання – це відображення з допомогою органів чуття. Ван Чун надавав великого значення знанням, навикам, одержаним на основі досвіду. Не можна зупинитися на почутому і побаченому, а треба підвестися до раціонального знання /осмислення/. В теорії пізнання він велику увагу приділяв практиці: „Справи, не підтвержені результатами, міркування, не підтвержені доказами – пуста балаканина”. Однак діалектики чуттєвого і раціонального пізнання натурфілософії не досягнули.

ВИСНОВКИ. Давньокитайська філософія в основному зорієнтована на соціально-етичні проблеми, зокрема формування добродесної людини, відносини між людьми, державного управління. Саме в Стародавньому Китаї вперше в історії світової культури були поставлені і морально осмислені питання про методи державного управління. Вершиною китайського мистецтва управління стала ідея компромісності, прагнення уникати крайностей і рекомендації триматися „золотої середини”. Давньокитайські філософи, зокрема даоси, вперше поставили проблему закономірного розвитку світу.

Питання для обговорення на семінарському занятті:

6. Передумови виникнення і джерела давньокитайської філософії. „П’ятикнижжя”. Особливості філософії Китаю.
7. Конфуціанство. Концепція „волі Неба”. Етико-політичні ідеї.
8. Філософські ідеї маоїзму. Трактова „Неба”. Концепція „об’єднання для заміни роз’єднання”.
9. Даосизм. Вчення про дао. Діалектика.

Теми для рефератів, доповідей і контрольних робіт:

Етико-політичні ідеї конфуціанства і сучасність.

Проблеми людини і суспільства у філософії конфуціанства.

Гуманістичний характер філософської думки Стародавнього Китаю.

Проблеми пізнання у давньокитайській філософії.

Елементи діалектики у філософії даосизму.

Питання державного управління і права у філософії Стародавнього Китаю.

Література

Антология мировой философии: Древний Восток. Минск-Москва. 2001. – С. 599 – 907.

Возняк С.М. Філософія Стародавнього світу. Част. I. Філософія Стародавнього Сходу. Івано-Франківськ. 2003. – С. 37 – 52.

Волинка Г.І. та ін. Вступ до філософії: історико-філософська пропедевтика. К., 1999. –С. 54 – 71.

Дао: гармонія мира. М.-Харьков. 2000.

Історія філософії. Підручник. / за ред. Ярошовця В.І./ К., 2002. – С. 38 – 52.

История китайской философии. М., 1989.

Лукьянов А.Е. Становление философии на Востоке /Древний Китай и Индия/. М., 1989.

Петрушенко В.Л. Філософія. Курс лекцій. Навчальний посібник. Львів, 2004. – С. 51 – 57.

Томпсон М. Восточная философия. М., 2001. – С. 203 – 289.

Чанышев А.Н. Курс лекций по древней философии. М., 1981. – С. 27 – 54.

Читанка з історії філософії. Кн.І. Філософія Стародавнього світу. К., 1992. – С. 54 – 91.

Шуцкий Ю.К. Китайская классическая „Книга перемен”. М., 1993.

Хоч у філософській думці Стародавнього Сходу були поставлені ряд людинознавчих, морально-етичних та соціально-політичних проблем, однак не вона стала фундатором європейської філософії. Нею стала античність. Саме мислителі Стародавньої Греції і Риму відділили логос від міфу, заклали основи онтології, гносеології і філософської антропології, намітивши основні віхи розвитку світової філософії.

Тема 7. ПЕРЕДУМОВИ ВИНЕКНЕННЯ, ДЖЕРЕЛА ТА ОСОБЛИВОСТІ АНТИЧНОЇ ФІЛОСОФІЇ

Після освоєння матеріалу теми ***треба***

– ***Знати:***

- історичні передумови зародження і розвитку античної філософії;
- духовні джерела філософії Стародавньої Греції;
- особливості античної філософії;
- етапи розвитку філософії античності;
- в чому полягає відмінність між поняттями „антична філософія” і „давньогрецька філософія”.

– ***Вміти:***

- провести порівняння вихідних ідей античної та давньосхідної філософії;
- показати сучасне значення ідей античної філософії.

– ***Розуміти:***

- загальнокультурні засади, на яких виникла та розвинулась антична філософія;
- значення філософських ідей античності для становлення європейської, у тому числі й української, філософії.

План викладу:

Передумови виникнення античної філософії.

Джерела філософії Стародавньої Греції.

Етапи розвитку і особливості античної філософії.

Ключові терміни і поняття.

Античний /від лат. – давній/ – стосується давньогрецького і давньоримського суспільного ладу.

Гноми /від грецьк. – вислів, роздум, задум, дух, свідомість, знання тощо/ – афоризми, стислі мудрі висловлювання, що належать „семи мудрецам”.

1. ПЕРЕДУМОВИ ВИНЕКНЕННЯ АНТИЧНОЇ ФІЛОСОФІЇ.

Одночасно з філософією Індії і Китаю на рубежі VII – VI ст. до н.е. виникає антична філософія. Німецький філософ XX ст. К. Ясперс називає період від 800 до 200 рр. до н.е. „вісьовим часом”: „В цей час відбувається багато надзвичайного. В Китаї жили тоді Конфуцій і Лао-цзи, виникли всі напрями китайської філософії. В Індії виникли Упанішади, жив Будда...; в Ірані Заратустра вчив про світ, де йде боротьба із злом; у Палестині виступали пророки – Ілля, Ісайя, Ієремія...; в Греції це час Гомера, філософів Парменіда, Геракліта, Платона, ...Архімеда. Все, що зв'язане з цими іменами, виникло майже одночасно протягом небагатьох століть в Китаї, Індії і на Заході незалежно одне від одного”. В цю епоху були розроблені основні категорії, якими ми мислимо до сьогодні, закладені основи світових релігій і нині залишаються найбільш впливовими. Саме в цей час людство усвідомлює своє буття в цілому, само себе як істоту універсальну. Зміни, що відбулися у „вісьовий час”, мали величезне значення для наступного розвитку. „Тоді відбувався найбільш різкий поворот в історії, – підсумовує Ясперс, - з'явилася людина такого типу, який зберігся і до цього дня” /Ясперс К. Смысл и назначение истории. М., 1991. – С. 32 – 33/.

Під „античною філософією” /від лат. античний – древній/ прийнято підрозумівати філософію Стародавньої Греції і Стародавнього Риму. Вона є першою історичною формою /чи типом/ європейської філософії, знаменуючи собою початок європейської культури і цивілізації. Їй судилося відіграти особливу роль не лише в розвитку європейської філософської думки, але й усієї духовної культури Європи. „Усі філософські питання починаються з давньогрецьких натурфілософів, – писав німецький філософ-екзистенціаліст М. Гайдеггер. – У їх поетичних висловлюваннях народжується західний світ” /Цит. за: Петрушенко В.Л. Філософія: Курс лекцій. К. – Львів, 2000. – С. 52/.

Антична філософія зародилася в грецьких містах-державках /полісах/ на рубежі VII – VI ст. до н.е. спочатку на західному узбережжі Малої Азії /Іонії/, а потім у грецьких містах Південної Італії, у прибережних містах Сицилії, а пізніше, у V ст. до н.е., в етнічній Греції – Афінах. Філософія Стародавнього Риму виникла в кінці республіканського періоду Риму /II – I ст. до н.е./ і розвивалася паралельно з грецькою в часи Римської імперії до падіння останньої /кінець V – початок VI ст./.

Що сприяло тому, що саме Стародавній Греції і Стародавньому Риму випала доля появи і розвитку античної філософії?

Цьому найперше сприяли *географічно-кліматичні умови* Балканського півострова, що знаходиться на переломі трьох континентів – Європи, Азії і Африки: сприятливий клімат, наявність сприятливих природних зон /гори, долини, ріки, морські затоки/. Протягом VIII – VI ст. до н.е. завершилося розселення греків на Балканському півострові. У Середземномор’ї виникли важливіші міста-держави. В цей час утворюється ряд грецьких колоній.

Другим чинником були *культурно-історичні умови*. Тут значного розвитку набули текстильне, гончарне і металургійне ремесло, сільське господарство. Це сприяло розширенню торгівлі між грецькими містами і Грецією та країнами Сходу. А в цілому Стародавня Греція перебувала в інтенсивних контактах з давнішими цивілізаціями, засвоюючи їх здобутки.

Практичні потреби ремісничого виробництва і землеробства, торгівлі і мореплавства сприяли розвитку астрономічних, метеорологічних, математичних та фізичних знань. Греки освоїли наукові знання країн Сходу – Вавілонії, Єгипту, Ірану, Фінікії.

Виникненню і розвитку античної філософії у Стародавній Греції сприяли також *соціальні умови*. Йдеться насамперед про високий рівень розвитку та багатоманітність напрямів життєдіяльності, існування полісної форми організації життя та інтенсивні контакти між полісами. Демократичний устрій життя в більшості полісів сприяв спілкуванню людей, культивуванню навиків формування ясних, виразних думок, їх аргументації і доведенню. В полісах основні рішення приймалися на загальних зборах, де всі вільні громадяни мали право висловлювати свою думку.

Водночас до передумов появи античної філософії у Стародавній Греції дослідники відносять відносну зрозумілість античної міфології та її близькість до людини, а також талановитість, активність та рухливість стародавніх греків /Там само. – С. 56/.

В Греції у VI ст. до н.е. відбувається поступовий розклад традиційного типу соціальності, який передбачав більш чи менш жорсткий розподіл станів, кожний з яких мав свій уклад життя, що склався віками. Соціально-економічні зміни вели до руйнування існуючих форм зв'язку між людьми, вимагаючи від індивіда вироблення нової життєвої позиції. Філософія й була однією з відповідей на ці вимоги. Вона запропонувала людині новий тип самовизначення: не через звичку і традицію, а через власний розум.

2. ДЖЕРЕЛА ФІЛОСОФІЇ СТАРОДАВНЬОЇ ГРЕЦІЇ. Давньогрецька філософія має солідну передфілософію в якості міфології. Вона існувала у трьох різновидах: гомерівському, гесіодівському та орфійському.

Гомерівський епос – твори Гомера "Одисея" та "Іліада". В його центрі – люди або напівбоги. /Боги знаходяться на периферії, вони співучасники людських драм, їхні інтереси переплітаються з інтересами людей/.

Першоосною світу є бог Океан і богиня Тефіда – прабатьки всього суцього. Океан – „предок богів”, від нього „все походить” /„Іліада”/. Він опоясує землю, живить ріки, всі водойми. Відповідно до космологічних уявлень Гомера, світ складається з трьох частин – неба, землі і підземелля. Земля – нерухома кругла площина, небосхил – мідний. Простір між ними заповнений зверху ефіром, а знизу повітрям. Небосхил підтримується стовпами. Їх охороняє титан Атлант.

На грецькому Олімпі, за Гомером, – десятки богів, головні з яких 12: Зевс, його брат Посейдон /бог моря/, дружина Гера /богиня землі/, сестри Зевса – богині домашнього вогнища Гестія і земного плодороддя Деметра, діти Зевса – Афіна, Афродіта, Аполлон, Гефест, Гермес, Арес і Геба.

Якщо боги вічно молоді і безсмертні, то люди смертні і нещасливі. Людина складається з тіла і трьох видів духа: псюхе /душа як така/, що залишає тіло після смерті; тюмос – афектна, вольова частина духа, і ноос – розум. Псюхе розлите по всьому тілу, тюмос знаходиться в грудях, а ноос – у діафрагмі. Значне місце в тлумаченні Гомером людини займає поняття долі /майра, морос, айса, ананке/. Долі не можна обминути, умилоствити; вона сильніша богів. Від неї залежать не тільки люди, але й боги.

Уявлення про першооснову світу – Океан, про долю, людську душу, смерть і безсмертя – це, власне, філософські елементи міфологічного і релігійного світоглядів.

Серед безпосередніх попередників античних філософів, крім Гомера, вирізняється міфопоетична творчість *Гесіода*. Якщо Гомер – напівлегендарна особа, то Гесіод – особистість історична. Він упорядкував міфологічне розмаїття давніх греків у цілісний виклад поставання світу. До нас дійшли його твори „Теогонія”, „Праця і дні” та „Щит” /Геракла/.

„Праця і дні” – художньо-міфологічний твір, в якому йдеться про людину та її потреби. В ньому автор розповідає про свій конфлікт з братом Персом. Той промотав свою долю спадщини, а потім нагло відсудив собі частину майна Гесіода. В цьому Гесіод відчув соціальну несправедливість.

Він бідував, голодував. Але його врятували чесність і працелюбність. Гесіод закликає свого брата до чесної праці.

Твір „Праця і дні” – апологетика чесної праці. Автор засуджує багатство, набуте нечесним шляхом /силою і обманом/, визнаючи добробут, досягнутий власною працею. Він бачить у житті невідповідність між ідеалом чесної праці і самою дійсністю, де панує свавілля сильного. Гесіод пророкує:

„Діти з батьками, з дітьми їх батьки домовитися не зможуть.

Чужими стануть товариш товаришеві, гостеві - господар,

Більше не буде між братами любові, як було колись.

Старих родичів незабаром зовсім шанувати перестануть...

Правду замінить кулак. Міста підпадуть руйнуванню.

І не викличе в нікого поваги ні той, хто слідує клятві,

Ні справедливий, ні добрий. Скоріше зухвальцеві і злодію

Почнуть воздавати хвалу. Де сила, там буде і право.

Сором пропаде” /Антологія мировой философии: Античность. Минск-Москва. 2001.- С. 14. Переклад з російської – наш/.

Що ж тоді людям залишається? Відповідь Гесіода – надія. Про це він говорить у міфі про Прометей і Пандору. Прометей /син титана Іапета/ викрав у Зевса вогонь і подарував його людям. Зевс покарав його за це, але відняти від людей вогонь не зміг. /Тут виражена ідея неможливості зупинити прогрес/. Але як компенсацію за добро, яке Прометей зробив людям, Зевс наказує богам створити жінку як зло, протилежне добру. Її звали Пандора. Вона дволична, хоч прекрасна. Будучи цікавою, вона заглянула в посуд, де були закриті всякі біди, випустила їх на волю. Закриваючи покритку, вона зуміла затримати лише одну надію. Тому вона лише одна залишилась у людей, підтримуючи їх, протистоячи бідам,

Интерес являє легенда Гесіода про п'ять поколінь людей: золоте, срібне, бронзове, героїчне і залізне. Перше покоління було створене богами із золота. Люди цього покоління жили як боги. Наступні покоління були все гірші та гірші.

У творі „Праця і дні” Гесіод висловив свої моральні переконання. Якщо герої Гомера неморальні, які знають лише мужність як добро і боягузтво як зло, то у нього людина відрізняється від тварини тим, що вона знає, що таке добро і що таке зло. Однак він бачив, що в житті існує суперечність між сущим і належним; те, що відбувається у світі, суперечить природі людини. Цю суперечність автор не може розв’язати, бо у нього нема поняття загробної відплати. Нагорода і відплата можливі лише в цьому світі. Він сподівається на одне: „Зевс не завжди буде це терпіти”.

Основні положення етики Гесіода: дотримання міри в усьому, не ображати сиріт, чужоземців, старого батька, не прелюбодіяти з дружиною брата.

Для розвитку філософського світогляду найбільше значення мала праця Гесіода „Теогонія” /„Походження богів”/. Важливою рисою цієї праці є вже чітко означене міфологічно-космологічне конструювання уявлень про походження світу. Праця, як і попередня /„Праця і дні”/, написана у формі поеми. В ній розповідається про походження богів, які, власне, уособлюють собою світобудову та її походження. Що у світобудові спочатку зародилося? Читаємо:

Насамперед у Всесвіті зародився Хаос, а слідом
Широкогруда Гея, всезагальний притулок безпечний,
Похмурий Тартар, що в земних глибоких надрах залягає,
І між усіма вічними богами найгарніший –Ерос”
/Там само. – С. 13. Переклад з російської - наш /.

Хаос - не первісний, позбавлений форми, стан світу, простір між землею і небом. Він виник раніше землі і неба. Хаос – „велика безодня”, порожнеча, що лежить в основі світу. Цю порожнечу згодом заповнюють божества: Гея – земля, Тартар – підземелля, Ераб – темрява, ніч і Ерос – любов. Усі ці божества виникли безстатеві. Пізніше під впливом Ероса починається статеве народження богів.

Отже, Гесіод впритул підходить до ідеї *субстанційного початку*

світу, тобто до початку філософії. Правда, він ще не філософ, а передфілософ.

Таким чином, у Гомера і Гесіода вже **чітко проступає основне питання світогляду** – відношення світу як такого і людей, хоч ще в міфологічній формі – відношення людей і богів, які втілюють різні явища природи.

Третім різновидом античної передфілософії є **орфізм**. Міфічний співець Орфей – втілення могутності мистецтва. Відправившись у підземний світ у пошуках дружини, яку вкусила змія, Орфей своїм співом усипляє сторожа підземного царства Аїда триголового пса Цербера і слізно упрошує володарку цього царства Персефану відпустити дружину. Однак та попереджає, щоб до виходу з царства мертвих не оглянувся на дружину. Проте він не послухався і втратив дружину. Потім Орфея розірвали жриці бога Діоніса – вакханки. Містерії в честь Діоніса /сина Зевса/ – бога рослин, покровителя виноробства, перетворилися на оргії, які звільняли людину від звичайних заборон. Це були так звані вакханалії /Вакх – прізвисько Діоніса/.

Орфею приписують ряд творів, так звані „орфійські гімни”. Він навіть вважається засновником релігійного вчення, послідовників якого називали орфіками. В орфізмі містяться уявлення про першопочаток світу. Правда, серед мислителів Стародавнього світу нема єдиної думки, що саме орфіки вважали таким першопочатком. Одні називали ніч, інші – воду, треті – час, четверті – життя землі, неба і моря. Але найбільше з них таким вихідним початком вважали воду.

В орфізмі є уявлення про безліч богів, які є джерелом усього в світі. У хаосі з ефіру зароджується „космічне яйце”, з якого вилуплюється бог Фанес, що містить у собі зародок усіх світів, богів, істот і речей. Людину створив Зевс з попелу титанів, яких сам спалив. Людина має два початки – нижчий, тілесний і вищий, духовний. Тіло – гробниця душі. Мета життя полягає у звільненні душі від тіла. Душа має здатність після смерті тіла переселятися в інше тіло, навіть – тварину, комаху, рослину. Ці уявлення подібні до

індійської сансари.

В орфізмі наявні елементи філософії. Російський історик філософії А.Чанишев вбачає їх у наростанні елементів деміфологізації картини світу /небо і земля виникають з космічного першояйця/ та монопантеїзмі /Зевс обіймає увесь Всесвіт і вміщує його в собі/ /Чанишев А.Н. Курс лекцій по древней философии. М., 1981.-С.117/.

До джерел старогрецької філософії належать творчість Ферекіда та „семи мудреців”.

Ферекід /600 – біля 530 рр. до н.е./ – міфграф і космолог, у якого міфотворча традиція переплітається з філософською. Основний твір – „Гептаміхос” /окремі автори дають цьому твору назву „Теологія”, „Теогонія”/, який є перехідною літературою від епічної і релігійної до філософської. Це перший прозовий твір. В ньому теж йдеться про богів, але на відміну від Гесіода, який подав „родовід богів”, Ферекід вважав, що основні боги існували вічно. Це Зас /модифікація Зевса/ – творча сила вогню, Хтонія – земля, Хронос – повітря /пневма/, вогонь і вода.

Необхідно підкреслити, що у Ферекіда світогляд більш деміфілогізований, ніж у Гомера, Гесіода та орфіків.

Велику роль у підготовці античної філософії зіграли так званіх „**сім мудреців**”. Число „сім” мудреців досить умовне, бо їх було більше. У списках /в різних комбінаціях їх нараховують 17/ повторюється лише чотири: Фалес, Пітак, Солон і Біант, а решта – різні імена, Час їхньої діяльності – кінець VII - початок – VI ст. до н.е. К.Маркс писав, що „грецька філософія починається з „семи мудреців” /Маркс К., Енгельс Ф. Из ранних произведений. М.,1956. – С. 131/. А.Чанишев вважає, що мудрість „семи мудреців” не можна віднести ні до науки, ні до міфології /Чанишев А.Н, Курс лекцій по древней философии. – С. 120/. Тут, як він пише, очевидно з’являється третє духовне джерело філософії – **буденна свідомість**, особливо те, що досягає рівня „життєвської мудрості”, що виявляється у прислів’ях, які нерідко підносяться до глибоких узагальнень. Вони виступали у формі афоризмів /мудрих

стислих висловлювань/, яких називали *гномами* /грецьк. – вислів, розум, задум, дух, свідомість, знання та ін./ . Гноми користувалися у Стародавній Греції великою популярністю, а двоє з них – „Нічого понад міру” і „Пізнай самого себе” були висічені над входом до дельфійського храму Аполлона.

Виділяють три види гномів. Перші - морального спрямування: „Нічого понад міру” /Солон/; „Міра – найкраще” /Клеобук/; „Говори до місця” /Біант/; „Не дозволяй своєму язичку випереджати твій розум” /Хілон/; „Знай свій час”, „Що обурює тебе у ближнього, того не роби сам” /Пітак/. Другі гноми – морально-світоглядного характеру: „Пізнай самого себе”. Треті - це гноми Фалеса: „Найбільше з усього – простір, бо він вміщує усе”; „Найшвидше з усього думка, бо вона біжить без зупинки” та ін. /Див: Читанка з історії філософії. Книга I. К.,1992. – С. 95 – 96/.

Важливим джерелом становлення давньогрецької філософії є наука Стародавнього Сходу. Перші античні філософи здобували наукові знання у Єгипті і Вавілонії, причім дуже швидко перевершивши своїх учителів. Вони стали переробляти афро-азійську вчислювальну математику в дедуктивну науку, а фізику – в метафізику. На цій основі й стало можливим виникнення античної філософії як раціоналізованого світогляду, що шукає субстанційну основу світобудови. Античні філософи здійснили грандіозну спробу побудувати раціоналізовану картину світу, вирішити розумно основне питання світогляду.

3. ЕТАПИ РОЗВИТКУ ТА ОСОБЛИВОСТІ АНТИЧНОЇ ФІЛОСОФІЇ.

Антична Філософія охоплює понад 1 тисячу років, пройшовши ряд етапів. Дослідники по-різному трактують ці етапи. Так, А. М.Чанишев поділяє античну філософію на чотири періоди: зародження і формування /VI ст. до н.е./; зрілість і розквіт /V – IV ст. до н.е./; упадок /епоха еллінізму, III – I ст. до н.е./ і період занепаду і загибелі Римської імперії /I – V ст./ . І. В. Бичко дає таку періодизацію: досократична доба; класична доба /від Демокріта і Сократа/; еллінізм і філософія Стародавнього Риму. Автори „Читанки з

історії філософії. Книга І” виділяють два періоди: класика /рання, середня, висока, пізня/ і еллінізм /ранній, середній, пізній/. Таку точку зору поділяють також автори підручника „Філософія” за редакцією В. І. Ярошовця. В. Л. Петрушенко веде мову про три періоди: натурфілософський період або рання класика /VII – V ст. до н.е./, висока класика /V – IV ст. до н.е./ і пізня класика або завершальний цикл /в тому числі елліністична і римська філософія/. Ми ж дотримуємося такої періодизації: докласичний, класичний, посткласичний /елліністичний/ та римський періоди.

Особливості античної філософії:

1. Найважливішою особливістю античної філософії слід вважати те, що саме в античному світі вона вперше відокремилась від інших сфер діяльності і постала як автономний напрям знання і пізнання.

2. Споглядальність і умоглядність переважної більшості філософських доктрин, відсутність безпосереднього зв’язку з практикою. Причина цього – презирство до виробничої діяльності, яка була справою рабів, а не вільних громадян.

3. Тісний зв’язок філософії з природознавством. Антична філософія зародилася не як галузь спеціального філософського знання, а як частина нерозчленованого наукового знання про природу. Перші античні філософи були природознавцями, фізиками.

4. Антична філософія була відкритою і доступною /для усіх громадян, крім жінок/; терпимою до різних думок і позицій; динамічною /в ній були зародки різних напрямів подальшої філософії/; пластичною, тобто здатною набувати різних форм і уявлень.

ВИСНОВКИ. Антична філософія являє собою колицу не лише європейської філософії, а й культури загалом. Вона виникла на ґрунті соціокультурних умов Стародавньої Греції, її міфологічних джерел, увібравши в себе досягнення тогочасних наукових знань країн Сходу. Їй

належить накреслення майже всіх основних напрямів розвитку філософсько-світоглядної проблематики.

Питання для обговорення на семінарському занятті:

Історичні умови і соціокультурні чинники виникнення античної філософії.

Джерела філософії Стародавньої Греції.

Характерні риси античної філософії.

Теми для рефератів, доповідей і контрольних робіт:

Феномен античної філософії в європейській культурі.

Передумови та чинники формування античної філософії.

Антична філософія як одне з джерел становлення філософської думки Київської Русі.

Література

Антология мировой философии: Античность. Минск-Москва. 2001. – С. 7 – 14.

Асмус В.Ф. Античная философия. М., 1976. – С. 3 – 24.

Богомолов А.С. Античная философия. М., 1983. – С. 15 – 36.

Виндельбанд В. История древней философии. К., 1995. – С. 17 – 43.

Возняк С.М. Філософія Стародавнього світу. Част. 2. Антична філософія. Івано-Франківськ. 2004. – С. 3 – 11.

Волинка Г.І. та ін. Вступ до філософії: історико-філософська пропедевтика. К., 1999. – С. 71 – 74.

Татаркевич В. Історія філософії. Т.1. Львів, 1997. – С. 14 – 20.

Чанышев А.Н. Курс лекций по древней философии. М., 1981. – С. 104– 122.

Антична філософія зародилася в масиві нерозчленованого на окремі галузі знання про світ. Її творцями були природознавці; це була натурфілософія. В її рамках йшов пошук відправних засад філософського мислення, і насамперед сутності буття світу і його субстанції. Початок цим пошукам поклали представники філософії так званого іонійського періоду.

Тема 8. ЗАРОДЖЕННЯ І РОЗВИТОК АНТИЧНОЇ ФІЛОСОФІЇ: ІОНІЙСЬКИЙ ПЕРІОД

Після освоєння матеріалу теми *треба*

– **Знати:**

- сутність космоцентризму як парадигми античної філософії;
- тлумачення буття і його субстанції філософами мілетської школи;
- стихійний характер діалектики Геракліта.

– **Вміти:**

- пояснити залежність тлумачення першими античними філософами буття від способу життя суспільства і місця людини в системі суспільних відносин;
- вичленити основні ідеї натурфілософів іонійського періоду.

– **Розуміти:**

- об’єктивні причини пошуку античними натурфілософами субстанції буття в речово-предметній реальності;
- наївний характер матеріалістичного монізму іонійців.

План викладу:

1. Космоцентризм як парадигма античної філософії.
2. Натурфілософія Фалеса.
3. Вчення Анаксимандра про апейрон як субстанційний і генетичний початок буття.

4. Тлумачення субстанції світу Анаксименом.
5. Філософська концепція світу Геракліта.

Ключові терміни і поняття.

Архе /від грецьк. – найперше, давнє/ – античне вчення, що означає першопринцип, початок.

Апейрон /від грецьк. – безмежне/ – „нескінченно всеохопне” у філософії Анаксимандра.

Космос /від грецьк. – порядок, краса, оздоблення, світобудова/ – розуміння Всесвіту як структурно-організованого і впорядкованого цілого.

Космоцентризм – постановка в центр філософського світосприйняття Космосу як речово-тілесного порядку буття.

Логос /від грецьк. – слово, поняття, судження, думка, основа тощо/ – за Гераклітом, визначальний закон і розумна основа світу, які є вічними, постійними і необхідними.

1. КОСМОЦЕНТРИЗМ ЯК ПАРАДИГМА АНТИЧНОЇ ФІЛОСОФІЇ.

Антична філософія зародилася не в етнічній Греції, Афінах, а в Іонії – грецьких колоніях на узбережжі Малої Азії. Іонійцям випала доля створити основи майбутнього розвитку духовних сил Греції, а своєю торгівлею, зокрема зі Сходом, покласти початок її могутності. У VII ст. до н.е. вони стали владиками всесвітньої торгівлі між Азією, Європою і Африкою. Тут накопичуються багатства всього світу, сюди проникає східна розкіш, краса і насолода зовнішньою стороною життя.

В той час, коли на європейському континенті панувала брутальність звичаїв, тут починає вже пробуджуватися розуміння почуття краси життя та його вищих інтересів. „Дух звільняється від турботи про щоденні потреби, – відзначає німецький філософ В. Віндельбанд, – і „жартома” творить витвори благородного вільного часу – мистецтва, науки” /Виндельбанд В. История древней философии. К., 1995. – С. 29/.

В Іонії були досить розвинутими демократичні тенденції, які, зокрема, виразились у тому, що багаті верстви сприяли розвитку культури. Їхні двори ставали зосередженням інтелектуального життя. Вони принадажують до себе поетів, засновують бібліотеки, дають підтримку будь-якому прагненню в галузі мистецтва і літератури. Не випадково Іонія стала батьківщиною лірики, епічної поезії, а пізніше – сатиричної поезії, так званої гномічної поезії – роздумів на моральні теми. Звідси вийшли Гомер, автор „Іліади” і „Одисеї”, античний історик Геродот.

Головним центром зародження науки і культури Стародавньої Греції було іонійське місто Мілет. Тут виникла перша філософська школа – Мілетська, до якої належать три перших старогрецьких мислителів – *Фалес*, *Анаксимандр* та *Анаксимен*.

Російський дослідник історії А. Чанишев вважає, що іонійська філософія – це протофілософія. Для неї характерні стихійність її матеріалізму, наявність багатьох образів міфології, значних елементів антропоморфізму, пантеїзму, відсутність, власне, філософської термінології і зв'язана з цим алегоричність. Однак, підкреслює він, іонійська філософія – філософія в основному смислі цього слова, тому, що вже її перші творці прагнули зрозуміти той чи інший початок буття як субстанцію. Звідси певна системність їх поглядів; незважаючи на пережитки міфологічної образності іонійська філософія все ж раціональна, бо вона виражається в міркуваннях і початках мислення у поняттях, які зримо просвічуються крізь образність /Чанишев А.Н. Курс лекцій по древней философии. – С. 125/.

Перше, що впадає в око допитливої людини, – це світ природи з його масштабом, різноманітністю та міццю. Звідси: думка, що осягає буття, розпочинається з осмислення природи. Природа уявляється як „все”. Але це „все” сповнене мінливістю, взаємопереходами, народженням і відмиранням. Та при всьому цьому природа як „все” залишається. Завдяки чому? Що є тим постійним, що забезпечує єдність природи? З'являється думка про якийсь вічний першопочаток, з якого це „все” виникає – про „*архе*” /грецьк. –

найперше, давнє/.

Процеси в природі уявлялися як робота гончара, який з глини виготовляє різний посуд. Виникало питання: що є тою „глиною”, субстратом речей, першоматерією, з чого все виникає. І тому перше питання, що постало перед давньогрецькими мислителями, – що являє собою світова матерія і як перетворюється вона в окремі речі.

Отже, на першому етапі розвитку античної філософії природа постала як її об'єкт, а першою проблемою цієї філософії – проблема пошуку вихідного початку буття.

Буття – це філософська категорія, що позначає навколишній світ і об'єднує усі його явища, предмети і процеси їх спільною ознакою – існування.

Тлумачення буття в історії філософії залежало головним чином від двох обставин: а) способу життя суспільства, рівня розвитку науки, матеріальної і духовної культури і б) місця людини в системі суспільних відносин.

В античній філософії на її ранніх стадіях існував речово-предметний підхід до проблеми буття та його субстанції. Основу буття філософи вбачали у предметній, чуттєво-образній реальності. Це зумовлювалось двома причинами:

1. Перші античні філософи були фізиками /грецьк. – фюсис – природа/, тобто природознавцями, натурфілософами. Аристотель називав їх фізіологами.

2. В античному суспільстві панував рабовласницький спосіб виробництва. Основний його виробник – раб був повною власністю рабовласника і функціонував у системі виробництва подібно до речових елементів виробничого процесу – знарядь праці. Давньогрецький філософ Платон називав раба знаряддям праці, що вміє розмовляти. Раб включався у виробництво примусово, тобто іззовні як речовий елемент; в ньому цінувалася лише фізична сила /звідси і його ціна/. Раб був „річчю” такою ж і

соціально. В римському праві, наприклад, на позначення раба існував термін „річ”. Водночас специфіка всього способу життя рабовласницького суспільства полягала в тому, що і раби, і вільні члени суспільства, навіть рабовласники вважали себе „пасивним знаряддям долі” – невблаганної і сліпої, „рабами долі”, знаряддям в її руках, „річчю природи”.

Основною парадигмою античної філософії є *космоцентризм*, тобто центром буття вважався космос.

Термін „космос” спочатку означав державний лад, „порядок” /Геродот/, військовий стрій /Гомер/, а також „дисципліну”, чинність у поведінці індивіда /До речі від цього слова пішов термін „косметика” – вбрання жінки, що приводить її до „порядку”/. У давньогрецькій філософії поняття космосу означало світ як структурно-організоване й упорядковане ціле. Вперше його як „світобудова”, „світ” вжив Геракліт /біля 500 р. до н.е./, а пізніше цей термін міцно увійшов у натурфілософський лексикон досократиків.

Отже, космоцентризм – це постановка в центр філософського світосприйняття космосу як речово-тілесного порядку буття. Це по суті накладання земних відносин на всю природу. Космос живий, рухливий. Його уособленням виступають олімпійські боги. Він містить у собі макрокосмос /великий світ/ і мікркосмос /людину/, що перебувають у єдності. Космос просторово обмежений, матеріальний.

Космоцентризм знайшов свій вияв перш за все у спробах з’ясувати першооснову буття у конкретно-речовій формі. Вперше це зробили представники мілетської школи Фалес, Анаксимандр, Анаксимен.

2. НАТУРФІЛОСОФІЯ ФАЛЕСА. Першим філософом Стародавньої Греції, більше того – першим європейським філософом, засновником першої філософської школи був *Фалес*. У літературі подаються різні дати його життя: 640 – 560 рр. до н.е. /Філософський енциклопедичний словник. К., 2002. – С. 66/; 624 – 546 /Читанка з історії філософії. Кн. 1. – С. 95/; 625 – 547 /Історія філософії. Підручник. К., 2002. – С.63/. Походив Фалес з багатой і

знатної родини. Як громадянин Мілету брав участь у житті міста, був широковідомим в різних галузях знання. Його вважають главою „семи мудреців”. Польський історик філософії В. Татаркевич пише про нього, що він – „технік, інженер, купець і мандрівник” /Татаркевич В. Історія філософії .Т.1. Львів, 1997. – С. 20/.

В античності Фалесу приписували твори в прозі „Про начала”, „Про сонцестояння”, „Про рівнодення”, „Морська астрологія”, які до нас не дійшли. Про його світобачення дізнаємося з творів Аристотеля /„Метафізика”/, Діогена Лаертського /автора однієї з античних історій філософії „Про життя, вчення та вислови славетних філософів першої половини III ст./ та деяких інших істориків філософії.

Фалеса вважають першим вченим, астрономом і математиком Стародавньої Греції /свої перші наукові знання одержав у Вавілонії, Єгипті і Фінікії/. До його наукових досягнень зараховують: передбачення часу повного для Іонії затемнення сонця 28.05.595 р. до н.е. /хоч мислитель не розумів процесів, що в цей час відбувалися на небі, а просто спирався на ту періодичність, яку знайшли в затемненнях жерці Єгипту, Шумеру/; відкриття річного руху сонця, вирахування днів сонцестояння і рівнодення; розділення небесної сфери на п'ять зон; запровадження календаря, визначення тривалості року 365 днів і розділення їх на 12 місяців по 30 днів, при якому 5 днів випадали, як це було в Єгипті. В галузі математики /геометрії/ Фалес встановив теорему рівності вертикальних кутів, рівність трикутників з рівною стороною і рівними кутами, що прилягають до неї; вписав у коло прямокутний трикутник; знав спосіб вимірювати висоту пірамід і відстань кораблів у морі. В галузі політики – за його планом іонійські поліси утворили

політичний союз, який допоміг їм у відстоюванні своєї незалежності.

Фалес, як й інші іонійські філософи, намагався з'ясувати закономірності світобудови. За це над ними насміхалися, з них кепкували. Навіщо думати про будову світу, світопорядок, коли й устрій земного життя приносить стільки турбот? Із задоволенням розповідали, як одного разу Фалес, вийшовши вночі спостерігати світила, впав у колодязь, і служанка сказала йому: „Що є на небі, ти бачиш, а що під ногами, не бачиш”.

Як філософ Фалес увійшов в історію тим, що першим вказав на субстанцію буття, визначальну якість якого становить життя /життєдайність/. Цією субстанцією він вважав *воду* /„Все з води”/. Вода, згідно з його вченням, є універсальним чинником всього існуючого в чотирьох головних значеннях:

- все виникло з води, тобто вода є генетичним початком всього, вихідним станом буття /першобуття/;
- все складається з води, тобто вода є субстратом речей;
- вода є життєдайною силою, якою дається життя, а відтак утворюється і підтримується існування всього;
- вода є фізичною основою світу, адже земля плаває на поверхні безмежного океану.

Що спонукало Фалеса вважати воду, а не інший вид матеріальності, першопочатком природи? Можливо тут діяла спадщина міфології, в якій Океан – бог води вважався прабатьком всього. Вода – філософське переосмислення Океану. Однак найбільш вірогідно, що мислитель прийшов до цього висновку завдяки спостереженням за певними явищами. Вода легше всього бачиться і в твердому, і рідкому, і газоподібному станах. На це вказує Аристотель у своїй „Метафізиці”: „Ймовірно, що він /Фалес – авт./ вивів ці погляди /на воду – авт./ з того спостереження, що їжа всіх істот волога і що власне тепло народжується з води і живе за її рахунок, а те, з чого /все/ виникає, – це... і є основою всіх /речей/. Ось чому він прийняв, ці погляди, а також тому, що сперма всіх /живих істот/ має вологу природу, а початок і

причина росту /істот/, що містять вологу, – вода” /Читанка з історії філософії. Кн.1. К., 1992. – С. 96/.

Вода, в тлумаченні Фалеса, не просто рідина, а вода „розумна”, божественна. Друга його теза після „Все з води” – „Все має душу”. Діоген Лаертський пише про Фалеса: „Космос, з його слів, одухотворений і повен божественних сил” /Там само/. Боги – діючі в світі сили; вони є також душами як джерела саморуку тіл. Так, наприклад, магніт має душу, тому що притягує залізо.

Фалес і є насамперед філософом тому, що він думку про першопочаток світу почав обґрунтовувати, доводити. А щодо тези „Все має душу”, то вона свідчить про те, що він почав замислюватися над причинами змін та руху, що відбуваються у природі, і шукав такі причини у внутрішній природі речей.

Однак значення Фалеса як фундатора філософської думки передусім не в конкретних космологічних тезах, а у *відкритті нового типу мислення, основу якого складає універсальне питання цілковито уможлядної природи, що розв’язується власними, особистими, /вільним від авторитету культурної традиції/ міркуваннями того, хто мислить.*

3. ВЧЕННЯ АНАКСИМАНДРА ПРО АПЕЙРОН ЯК СУБСТАНЦІЙНИЙ І ГЕНЕТИЧНИЙ ПОЧАТОК БУТТЯ. Анаксимандр /бл. 610 – 540 рр. до н. е./ – учень і послідовник Фалеса. Є автором першого філософського твору, написаного прозою, – „Про природу”, який поклав початок багатьом однойменним творам перших давньогрецьких філософів. Від нього уціліло декілька слів. Анаксимандр першим вжив термін „архе” /першопочаток/, увів термін „закон” /переніс його з юридичного поняття на трактування природи/.

Наукові інтереси Анаксимандра: географія, фізика, походження життя і людини, будова світу. Він запровадив у Греції сонячний годинник, побудував модель небесної сфери – глобус, вперше створив географічну карту.

Анаксамандр, як і Фалес, намагався з’ясувати першооснову буття. Але

якщо Фалес шукав першопочаток світу, з якого все виникло, серед речовин, відомих емпіричним шляхом, тобто спостереженням, то він вважав, що світова речовина повинна бути безмежною, щоб не вичерпатися у творенні. Тому першопочаток світу не слід шукати серед речовин, що сприймаються емпірично, бо всі вони обмежені. Характеристикою світової речовини є безмежність у просторі і часі. Таким „нескінченно всеохопним” є *апейрон*. Це те спільне, що лежить в основі і води, і вогню, і землі, і повітря, не будучи жодним із них. Із слів Анаксимандра, що збереглися, апейрон вічний /„не знає старості”/, що він „безсмертний і незнищуваний”, знаходиться у вічному русі.

Новим у поглядах Анаксимандра є те, що ним вперше зроблений *крок від конкретного до абстрактного, від образного уявлення до понять*. Те, що у Фалеса залишається чуттєво-конкретним, Анаксимандр перетворив у категорію філософського світогляду та абстрактного мислення. Апейрон не тільки субстанційний, але й генетичний початок Космосу: з нього не тільки все складається, але й виникає.

Анаксимандр здійснив першу спробу побудувати наукову картину світу, пояснити його множинність, походження живого, а також людини. Космогенез, за Анаксимандром, має три основні етапи: 1) виокремлення з „нескінченного всеохопного” світового зародка; 2) поділ останнього і поляризація протилежностей /холодне вологе ядро і гаряча вогненна кора/; 3) взаємодія і боротьба „гарячого і холодного”, що породжує впорядкований Космос. Це відбувається наступним чином. Знаходячись в русі, апейрон виділяє протилежності – вологе і сухе, холодне і тепле. Спочатку з апейрона виділяється сухе і холодне, внаслідок чого утворюється земля. Вологе і холодне утворюють воду, вогонь і тепле – повітря, сухе і гаряче – вогонь. Потім в центрі збирається як найтяжче земля, оточена водою, повітряною та вогненною сферою. Спочатку земля була у вологому стані, потім поступово під дією сонячного тепла висихала. Під дією небесного вогню частина води випаровується і утворюється суша. Над нею небесна сфера – сонце, місяць,

зірки.

До незаперечних заслуг Анаксимандра належить перша догадка про *самозародження життя*. Живе зародилося на межі моря і суші з ілу під дією небесного вогню. Перші живі істоти жили в морі. Потім деякі з них вийшли на сушу, скинувши з себе чешую, стали сухопутними тваринами. Від тварин пішли люди: людина зародилася в утробі якоїсь великої риби, і досягнувши дорослого віку, вийшла на сушу.

Філософія Анаксимандра – найвний матеріалізм. Вона містить також елементи діалектики: думка про вічність руху апейрона, про виділення з нього протилежностей і утворення з них чотирьох стихій. Вчення про походження живого з неживого, людини від тварин – ідея еволюції природи.

4. ТЛУМАЧЕННЯ СУБСТАНЦІЇ СВІТУ АНАКСИМЕНОМ.

Анаксимен /бл. 535 – 525 рр. до н.е./ – учень і наступник Анаксимандра. Є автором твору „Про природу”, з якого до нас дійшло декілька фрагментів. Про його життя і діяльність майже нічого не відомо.

Анаксимен не утримався на висоті абстрактного мислення і знов повертається від метафізичного способу мислення до фізичного, знов шукаючи світову речовину між емпірично відомими речовинами. Такою першоосновою світу він вважав *повітря*.

Хоч першооснову світу Анаксимен вбачав в одній з природних стихій, чим зробив крок назад від Анаксимандра, однак вчення останнього не пройшло мимо його учня: він наголосив, що повітря є безмежним першопочатком, тобто володіє тією ж властивістю, яку має алейрон.

Обравши першопочатком світу повітря серед інших природних стихій, Анаксимен керувався міркуванням, що таким першопочатком може бути лише те, що володіє процесом утворення, виникнення всіх речей. Якраз повітря, на його думку, є найбільш живим і вічно рухомим з відомих елементів світу. Воно володіє процесами розрідження і згущення, які ведуть до утворення речовин і стихій. З повітря через розрідження утворюється

вогонь, а потім ефір, а через згущення – вітер, хмари, дощ, вода, земля. Анаксимен, отже, підійшов до ідеї діалектики перетворення кількісних змін у якісні.

Повітря, за Анаксименом, є не тільки першоосновою космічних стихій, але й початком, джерелом життя і психічних явищ. У повітрі – початок і тіла, і душі. Душа – це дихання, подув вітру. З повітря Анаксимен виводив також богів. Боги – це модифікація матеріальної субстанції.

Таким чином, історичне значення Мілетської філософської школи полягає у заснуванні інтелектуальної традиції послідовного осмислення певної філософської проблематики на ґрунті єдиної теоретичної настанови.

5. ФІЛОСОФСЬКА КОНЦЕПЦІЯ ГЕРАКЛІТА. До іонійської філософії належить Геракліт /біля 540 – 475 рр. до н.е./. Родом з міста Ефеса /тому його часто називають Геракліт Ефеський/. Належав до аристократичного царсько-жрецького роду, але в часи його життя влада царів давно була скинута і Геракліт жив бідно й самотньо. Його перу належить твір „Про природу”, від якого збереглося біля 130 фрагментів.

Насамперед слід відзначити особливість стилю філософського мислення Геракліта: він метафорично-символічний, образний; в ньому відсутні чіткі визначення, строго окреслені поняття, однозначні висловлювання. За глибину та неоднозначність думок, висловлюваних часто-густо в притчах, насичених метафорами та алегоріями, загадках, хитромудрих образах і поняттях, Геракліт одержав прізвисько „Темний”: глибина його думок непрозора, затемнена стилем його мислення. Сократ говорив про його філософію: „Те, що я зрозумів, досконале. Думаю, що таким і є те, що я не зрозумів. Між тим, для цього потрібен деллонський водолаз”.

Як і мілетські філософи, Геракліт вважав, що всі речі виникли з речовинного першопочатку. Таким першопочатком він вважав *вогонь* /Тут слід зауважити, що для стародавніх народів вогонь був речовиною. Вони не

розуміли, що він не є речовиною, а процесом окислення з виділенням тепла і світла/.

Чим пояснити, що саме вогонь привернув увагу Геракліта? Якщо до нього філософи робили наголос на питанні: „Що?” /„Що є світ? Що є початком світу?"/, то Геракліт поставив питання: „Як?” / Як слід мислити, щоб одержати достовірне знання?/.

На думку Геракліта, світ слід розуміти як потік, що увесь час тече – „Panta rei”, „усе тече, усе змінюється”, і не можна в одну і ту ж ріку вступити двічі. Розгортаючи свої думки, Геракліт дає відповідь на запитання, що саме тече, куди тече. У течії, у становленні перебувають чотири світові стихії – вогонь, повітря, вода і земля. Енергію цьому рухові дає вогонь як найперша і найдинамічніша стихія; „Цей космос, один і той же для всіх, не створив ніхто з богів, ніхто з людей, але він завжди був, є і буде вічно живим вогнем, що рівномірно спалахує, рівномірно згасає” /Читанка з історії філософії. Книга 1. – С.99/.

У Геракліта вогонь є субстанцією, першопочатком буття: все походить з вогню і у вогонь перетворюється; все обмінюється на вогонь і вогонь на все, подібно до того, як золото на товар, а товар на золото.

Виникнення Космосу з вогню Геракліт називав „шляхом вниз” і „шляхом вгору”. Діоген Лаертський так передає думку філософа: „Вогонь – першоелемент, і всі речі – обмінний еквівалент вогню – виникають з нього шляхом розрідження і згущення... Згущуючись, вогонь зволожніється і, стикаючись, стає водою; вода, тверднучи, перетворюється на землю: це дорога вниз. Земля, у свою чергу, знову розтоплюється /плавиться/, з неї виникає вода, а з води – все інше... це шлях вгору” /Там само. – С. 98/.

Все це відбувається за рахунок смерті одного і народження іншого: „Вогонь живе смертю землі, повітря живе смертю вогню, вода живе смертю повітря, а земля – смертю води...Смерть землі – народження води, смерть води – народження повітря, /смерть/ повітря – /народження/ вогню, і навпаки” /Антологія мирової філософії. Античність. – С. 27/.

З вогню, за Гераклітом, виникають не лише матеріальні тіла, але й душі. Душа матеріальна; це сухий вогонь. Душі виникають шляхом випарування з вологи. Філософ розрізняв „вологу душу” – погану, а найкращою, наймудрішою вважав „суху душу”.

В основі процесів виникнення і відмирання знаходиться Логос – єдиний світовий закон, який ними управляє. Слід зазначити, що поняття логосу у давньогрецькій філософії має понад 30 значень – „слово”, „поняття”, „судження”, „думка”, „основа” тощо. У Геракліта, що ввів цей термін у філософію, логос означає всезагальний закон і розумну основу світу, які є вічними, постійними і необхідними. Логос надає ритм невинним змінам і взаємопереходам речей, тобто зумовлює розумний порядок.

Джерело всіх змін Геракліт вбачав у єдності і боротьбі протилежностей. Єдність протилежностей забезпечує стабільність і гармонію світу, а їх боротьба – рушійна сила розвитку: „Все виникає через протилежності” /Читанка з історії філософії. Книга 1. – С.98/. „Боротьба – батько всього і цар всього” /Антологія мирової філософії. Античність. – С. 28/.

Перебуваючи в єдності, протилежності переходять одна в одну: „холодне нагрівається, гаряче охолоджується” /Там само. – С. 27/. Протилежності не абсолютні, а відносні: „морська вода для риб і пиття, і спасіння, а для людей загибель і отрута”, „найпрекрасніша мавпа огидна у порівнянні з людським родом” /Там само/.

Геракліт одним з перших торкнувся проблем *пізнання*. Він бачив труднощі, що стоять на шляху пізнавальних можливостей людини: „Природа... любить ховатися”. Вища мета пізнання – пізнання логосу. Однак його пізнати важко і дано не всім. Як пише пізньоантичний філософ Секст Емпірик, ” на думку Геракліта, людина володіє двома засобами пізнання: чуттєвим сприйняттям і логосом” /Там само. - С. 29/. Тобто Геракліт розрізняв чуттєвий і раціональний рівні пізнання.

Водночас Геракліт розумів, що просте накопичення знань – це ще не

розум і не мудрість: „Багатознання розуму не навчає” /Там само. – С. 30/. На його думку, багатознання не дає єдиної картини світу. А що дає таку картину? Знання всезагального, вічного, тобто логосу.

Таким чином, місце Геракліта в історії філософії визначається тим, що він є засновником діалектичного мислення, яке намагається різноманітність суцього звести до певної його внутрішньої енергетики. Внесок мислителя у філософію – це ідеї мінливості і розумності світу /логос, космічний розум/.

ВИСНОВКИ: Перший, іонійський, період античної філософії ознаменований пошуками відповіді на корінні питання буття та його першооснови – субстанції, сутності пізнання. В її лоні зародилася діалектика, погляди на закономірність світового розвитку.

Питання для обговорення на семінарському занятті:

1. Речово-предметне тлумачення буття. Космоцентризм.
2. Концепція буття у натурфілософії Мілетської школи.
3. Філософія Геракліта. Вчення про вогонь як першооснову світу.
Діалектика.

Теми для рефератів, доповідей і контрольних робіт:

1. Космоцентризм як парадигма античної філософії.
2. Антична натурфілософія та значення її ідей для сучасної філософії і науки.
3. Стихійна діалектика Геракліта.
4. Від міфу до логосу.

Література

- Антология мировой философии: Античность. Минск-Москва. 2001. – С. 15 – 31.
- Асмус В.Ф. Античная философия. М., 1976. – С. 24 – 26, 30 – 43.
- Богомолов А.С. Античная философия. М., 1983. – С. 37 – 63.
- Виндельбанд В. История древней философии. К., 1995. – С. 44 – 62.
- Возняк С.М. Філософія Стародавнього світу. Част. 2. Антична філософія. Івано-Франківськ. 2004. – С. 12 – 22.
- Волинка Г.І. та ін. Вступ до філософії: історико-філософська пропедевтика. К., 1999. – С. 74 – 78, 81 – 83.
- Історія філософії. Підручник. / за ред. Ярошовця В.І./ К., 2002. – С. 63 – 72.
- Кондзьолка В.В. Нарис історії античної філософії. Львів, 1993.
- Петрушенко В.Л. Філософія. Курс лекцій. Навчальний посібник. Львів, 2001. – С. 57 – 62.
- Татаркевич В. Історія філософії. Т.1. Львів, 1997. – С. 20 – 32.
- Тихолаз А.Г. Геракліт. К., 1995.
- Чанышев А.Н. Курс лекций по древней философии. М., 1981. – С. 104– 122.
- Читанка з історії філософії. Кн.1. К., 1992. – С. 95 – 99.

Становлення категорії буття йшло від протофілософських до філософських тлумачень, від речово-предметного до інтелектуального його бачення. Проміжною ланкою в цьому процесі був піфагореїзм з його чисельно-кількісною характеристикою упорядкованості світу. Інтелектуальне, власне філософське тлумачення буття та його субстанції дали представники школи елеатів.

Тема 9. ВЧЕННЯ ПРО БУТТЯ У ФІЛОСОФІЇ ПІФАГОРА ТА ЕЛЕАТІВ

Після освоєння матеріалу теми *треба*

– **Знати:**

- тлумачення піфагорійцями буття як чисельно-кількісної упорядкованості світу;
- вчення елеатів про „єдине” буття;
- онтологічний і гносеологічний сенс апорій Зенона.

– **Вміти:**

- пояснити піфагореїзм як важливий етап переходу від знання, обтяженого чуттєвими образами, до знання інтелектуального, що оперує поняттями;
- виділити у вченні елеатів предметне поле філософії – відношення мислення і буття;
- оцінити значущість апорій Зенона для розробки логічних процедур доведення.

– **Розуміти:**

- непересічний внесок піфагорійців у дослідження природи на принципах абстрактної раціональності;
- що у школі елеатів завершується формування античної філософії, утверджується інтелектуальне тлумачення буття;
- апорії Зенона як початок суб’єктивної діалектики.

План викладу:

1. Піфагор і піфагорійці: тлумачення буття як чисельно-кількісної упорядкованості світу.
2. Вчення Ксенофана і Парменіда про „єдине” буття.
3. Онтологічний і гносеологічний сенс апорій Зенона.

Ключові терміни і поняття.

Апорія /від грецьк. – безвихідне становище, непорозуміння/ – форма вираження суперечності між спостереженням явищ та їх мисленною рефлексією. Зазначені суперечності фігурують у вигляді несумісності висновків, котрі випливають із чуттєвого досвіду, із тим, що є продуктами теоретичного аналізу цього досвіду. Найвідомішими з них є апорії Зенона Елейського.

Геоцентризм /від грецьк. – Земля/ – учення про центральне положення Землі в Сонячній системі й у Всесвіті.

Метафізика /від грецьк. – після фізики/ – 1) філософське вчення про надчуттєві принципи та першооснову буття; 2) метод, протилежний діалектиці.

1. ПІФАГОР І ПІФАГОРІЙЦІ: ТЛУМАЧЕННЯ БУТТЯ ЯК ЧИСЕЛЬНО-КІЛЬКІСНОЇ УПОРЯДКОВАНОСТІ СВІТУ. В кінці VI ст. до н.е. центр європейської філософії перемістився з Іонії у так звану „Велику Грецію” – частину колонізованих грецьких територій на побережжі Південної Італії та Сицилії. Греки її назвали „Великою Елладаю”. Античну філософію цього періоду Аристотель назвав „філософією італійців”. Вона була дальшим кроком у становленні античної філософії після філософії іонійців, зокрема в розробці проблеми буття. До неї належать піфагореїзм, школа елеатів і філософія Емпедокла.

Піфагореїзм – напрям античної філософії, започаткований діяльністю Піфагора, проіснував у різних модифікаціях майже тисячу років.

Піфагор /570 – бл. 500 рр. до н.е./, як вважає більшість грецьких авторів, походить з острова Самоса /Іонія/. Однак через тиранію Полікрата залишив Іонію і за порадою Фалеса відправився у Єгипет за здобуттям знань. Там у єгипетських жерців 22 роки оволодівав різними науками. Відтак 12 років продовжував навчання у вавілонських учених, зокрема в галузі математики. Після 34-річного перебування за межами Греції прибув до міста Кротона /Південна Італія/, де заснував свою філософську школу – Піфагорійський союз.

Це було релігійно-філософське, етико-політичне співтовариство з ритуалізованим статусом і спільністю майна /при вступі в союз воно здавалося економам/. Його навіть називають партією. Союз був закритою організацією, його вчення таємним. Піфагорійці вставали до сходу сонця, зустрічали його на березі моря, робили гімнастику, вдень працювали. Увечері здійснювали молитву богам. Потім спільно займалися науками. Перед сном піфагорієць робив собі звіт про день, що пройшов, розмірковуючи, як прожито день, що зроблено, який обов'язок залишився невиконаним.

В основі піфагорійської етики знаходилося вчення про належне: перемога над пристрастями, підкорення молодших старшим, культ дружби.

Піфагорійський союз мав великий вплив на суспільно-політичне життя у Південній Італії, брав діяльну участь у боротьбі партій у Греції. Деякий час мав владу в Кротоні.

Союз прагнув здійснити свої суворі і консервативні моральні гасла. В цей час в Греції було чимало релігійних союзів, заснованих на таємних вченнях і містеріях, які мали своєю метою уможливити душам зносини з божеством /наприклад, союз орфістів/. На відміну від інших союзів Піфагорійський союз обрав як один із засобів очищення душі наукову працю. Коли інші союзи, секти як містичний засіб звільнення душі від тіла і поєднання її з божеством застосовували музику і приголомшливі танці, то піфагорійці ставили наголос на аскетичному способі життя і дослідницькій праці.

Піфагорійський союз був не тільки релігійним, етико-політичним співтовариством, але й науково-філософською школою, що дістала назву піфагореїзм.

У Піфагора було багато учнів. Їхнє навчання тривало 15 років. Перші п'ять років учень мав мовчати. Це привчало його до зосередженості. Другі п'ять років учні могли слухати те, до говорить учитель, але не бачити його: Піфагор розмовляв з ними вночі, перебуваючи за занавіскою. Тільки треті п'ять років учні могли розмовляти з учителем віч-на-віч.

Піфагореїзм пройшов довгий, майже тисячолітній шлях. Розрізняють: ранній або доплатонівський піфагореїзм /VI – середина IV ст. до н.е./, платонівський /IV ст. до н.е./, елліністичний /поч. III – II ст. до н.е./, неопіфагореїзм /I ст. до н.е. – III ст./.

Піфагореїзм у вузькому сенсі слова охоплює лише перший з цих періодів, протягом якого діяла філософсько-релігійна школа, заснована Піфагором. Піфагореїзм пізніших часів існував на основі синтезу та асиміляції піфагорійських ідей з іншими філософськими вченнями, передусім платонізмом.

Піфагор та його учні були математиками. Вони першими почали науково опрацьовувати ту галузь знання, якою до них рахівники і геометри займалися практично, зробивши з геометрії науку. У геометрії їм належить відкриття двох теорем про суму кутів у трикутнику і теорему, що носить ім'я Піфагора. В галузі арифметики вони займалися класифікацією чисел: розрізняли парні і непарні числа, що не можуть бути квадратами інших чисел і т.п. Особливо важливим було те, що числа трактувалися піфагорійцями у поєднанні з просторовими величинами. Звідси, наприклад, збереглися донині назви числа в „квадраті”, в „кубі”.

Піфагорійці також займалися акустикою у зв'язку з музикою, яка, за їхніми віруваннями, мала очищувальну силу, зробивши відкриття, що причиною звуку є рух, а відтак, що звуки в музиці виявляють математичну строгість. Гармонійні за звучанням інтервали відповідають найпростішим числовим відношенням: половина струни дає октаву, дві третіх – квінту.

Довжина струн робить особливу пропорцію, яку вони називали гармонією. Загадкове явище, яким є гармонія, отримало пояснення: воно є числовим відношенням, виникає завдяки числу.

Отже, основою всього суцього /а не тільки гармонії / є число. Аристотель писав: „Так звані піфагорійці, зайнявшись математичними науками, вперше висунули їх на перше місце у вихованні і стали вважати їх основою всіх речей. Але в галузі цих наук числа посідають від природи перше місце, а в числах вони вбачали, як їм здавалось, багато рис, схожих з тим, що існує і відбувається, – більше, ніж у вогні, землі і воді... Крім того, вони вбачали в числах властивості й відношення, притаманні гармонійним сполученням... Числа посідали чільне місце у всій природі, елементи чисел вони вважали елементами всіх речей і увесь Всесвіт /визнавали/ гармонією і числом” /Читанка з історії філософії. Книга 1. – С. 100 – 101/. І ще: „Піфагорійці стверджують, що речі існують, насліджуючи числа” /Там само. – С. 101/.

Цікаву версію звернення Піфагора до числа як основи буття висунув останній античний філософ Боецій /бл. 480 – 524 рр./. Одного разу, проходячи біля кузні, Піфагор звернув увагу на те, що співпадаючі удари молота, не однакові за вагою, дають різні гармонійні звуки. Це залежить від ваги молота, яку можна виміряти. Тому якісне явище /звук/ визначається його кількістю /вагою/. Звідси: „число володіє речами”.

Історія філософії зафіксувала й такі міркування Піфагора щодо числового визначення буття. Нехай камінь і людина однаково складаються з води, вогню або чогось іншого, але тим не менше людина і камінь – не зовсім не одне і те ж. То в чому ж між ними відмінність? Очевидно, вона у внутрішній будові. А що таке будова? Це розміри і співвідношення частин. Чим визначаються розміри і співвідношення? Числом. То, отже, сутність будь-якого предмета з усіма його якостями можна виразити числом. Число – початок усього.

Світ уявлявся піфагорійцями як гармонія чисел, а число –

першоосновою буття світу. Пізнати світ – значить пізнати числа, яким він підлягає і які ним керують.

Число – це абстракція. Однак у піфагорійців числа володіють буттям, не відокремленим від речей. Самі чуттєві речі розглядаються як такі, що складаються з чисел /Див. Піфагор: „числа володіють речами”/. Піфагорійці не заперечували фундаментального /тобто першоелементного/ характеру таких природних стихій, як вода, земля, повітря тощо, однак розглядали їх як результат кількісних /геометричних/ характеристик. Так, земля складається з частинок кубічної форми, вогонь має форму чотиригранної піраміди, повітря – з восьмигранників, вода – з двадцятигранників. Крім цього, піфагорійці зводили геометричні величини до арифметичних: точка уподібнювалась одиниці, лінія – двійці, площа – трійці, тіло – четвірці, властивості фізичних тіл, зокрема колір, – п’ятірці, життя – шестірці, дух – семірці, любов – восьмірці, розважливність – дев’ятці, а досконалість Всесвіту – десятці. Тобто, піфагорійці **абсолютизували числа**.

Таким чином, гармонія Космосу мислилась піфагорійцями предметно, але не речово-предметно, а геометрично-предметно, як чисельно-кількісна упорядкованість світу.

Водночас піфагорійці не тільки абсолютизували числа, але й їх містифікували, наділяючи числа, крім природних, також людськими якостями. Як зазначав Аристотель, у піфагорійців „така-то властивість числа є справедливність, а така-то – душа і розум, інша – вдача і, можна сказати, в кожному з решти випадків подібно до цього” /Там само. – С. 100 – 101/. Щодо справедливості, то вони вважали її числом, помноженим само на себе.

Автори праць про Піфагора і піфагорійців відзначають суттєвий вплив на них релігійно-містичних течій, зокрема орфізму. Це, зокрема, видно з їхнього вчення про душу, яке, як пише польський історик філософії В.Татаркевич, зводилось до кількох догм. 1) Душа існує окремо від тіла /піфагорійці, як усі інші греки тодішніх часів, уявляли душу на подобу тіла/. 2) Душа може єднатися з довільним тілом. Вона може увійти в кожне тіло

/Сам Піфагор вважав, що його душа була колись душею сина бога Гермеса Еталіда, потім душею троянца Евфорба, потім Пірра, рибака з острова Делоса, і нарешті, стала Піфагором/. 3) Душа триваліша від тіла. Вона триває навіть тоді, коли тіло гине; вона досконаліша і могутніша від тіла. 4) Тіло є для душі в'язницею. 5) Душа ув'язнена в тілі за скоєні нею провини. Утілення душі є наслідком її падіння. 6) Душа буде визволена з тіла, коли очиститься, а очиститься вона, коли відпокутує за провини. 7) Тілесне життя має, таким чином, мету - визволення душі. 8) Нещастю, яким є залежність душі від тіла, можна запобігти через релігійну практику, зокрема містерії /богослужіння / Татаркевич В. Історія філософії. Т. 1. – С. 63/.

Піфагорійці висловлювали ряд думок щодо будови Космосу, руху планет, кулеподібності Землі тощо. Світ утворився в процесі гармонійного поєднання протилежностей – поєднання різних явищ, що творять гармонію /єдиного і множинного, рухомого і нерухомого тощо/. У космології Піфагор – перший геоцентрист /в процесі гармонійної побудови протилежностей світ набув форми кулі/. Земля, як і сонце та місяць, рухається не в повітрі, а в ефірі. Земля займає центральне положення у світі і все рухається навколо неї. Земля рухається навколо своєї осі.

Планети, за піфагорійцями, рухаються по геометрично правильних орбітах, причім швидкість руху залежить від віддалі від центру обертання. Тобто швидкість руху планет обернено пропорційна довжині їх шляху. Зауважмо, що вони в принципі дійшли до тієї самої думки, що й німецький астроном Й. Кеплер у XVI ст.

Кожна планета, рухаючись навколо Землі по ефіру, видає монотонний звук особливої висота. Так, звук Місяця високий і проникливий, а звук Сатурна – найнижчий. Разом ці звуки утворюють гармонійну мелодію, чути яку міг лише Піфагор, ніби маючи чудовий слух.

Дослідники вражають, що погляди піфагорійців на регулярність руху планет сформувалися під впливом акустичного відкриття піфагорійця Архіта. У своїй праці „Гармоніка” той зрозумів звуки як рух, а саме як коливання

тіла, яке звучить, і виявив, що висота тону перебуває у прямому відношенні до швидкості руху і оберненому до довжини тіла. Тому-то піфагорійці розглядали світ як досконалу гармонійність.

Таким чином, заслуга Піфагора і піфагорійців у тому, що їхнє вчення було важливим етапом переходу від знання, обтяженого чуттєвими образами, до знання інтелектуального, що оперує поняттями. Їм належить дослідження природи на принципах абстрактної раціональності.

Піфагореїзм зіграв певну роль у розвитку вчення про буття як таке, що в кінці VI – на початку V ст. до н.е. сформувала філософська школа елеатів.

2. ВЧЕННЯ КСЕНОФАНА І ПАРМЕНІДА ПРО „ЄДИНЕ” БУТТЯ. До „філософії” італійців” часів „Великої Греції” належить філософська школа *елеатів*. Осередком її було місто Елея. Основними представниками елейської школи були Парменід, Зенон, Мелліс, а предтечею – Ксенофан.

Учення елеатів - новий крок у становленні давньогрецької філософії, в розвитку її категорій, у тому числі категорії субстанції. Якщо в іонійців субстанція фізична, у піфагорійців – математична, то в елеатів вона філософична, бо нею є буття як таке. Більше того, саме елеати поставили питання про *співвідношення мислення і буття*, те, що пізніше було названо основним питанням філософії. Тому можна стверджувати, що формування античної філософії завершується в елейській школі, бо там протофілософія стає філософією.

Попередником елейської філософії був Ксенофан як фактично сполучна ланка між іонійською і елейською школами. Свою доктрину він побудував на основі теологічних міркувань. Цій доктрині Парменід надав – філософського вигляду, розвинувши її в теорію буття і пізнання. Зенон застосував діалектичний метод для захисту доктрини Парменіда.

Ксенофан /570 – після 478 рр. до н.е./ походить з Іонії, але після захоплення її персами емігрував до Італії, осівши в Елеї. Вів життя мандрівного поета, сатирика. Його сатира була спрямована проти Релігійно-

міфологічного світогляду греків. Він висміював як поетів, так і філософів, зокрема Піфагора. Написав ряд поетичних творів, а також твір „Про природу”.

Володіючи гострокритичним розумом, Ксенофан вперше в історії філософії висловив думку, що всі боги – плоди людської фантазії, що люди вигадали богів на свій образ, приписуючи їм всі свої фізичні риси і моральні недоліки: „Ефіопи говорять, що їхні боги курносі і чорні, а фракійці /уявляють своїх богів/ синьоокими і рудуватими” /Антологія мирової філософії. Античність. – С. 48/. І далі: „ ... От як би бики, коні і леви мали руки і могли б ними малювати і створювати ними твори /мистецтва/, як люди, то коні зображали би богів подібними до коней, бики ж – подібними до биків і надавали б /їм/ тіла такого роду, який тілесний образ у них самих” /Там само/.

Цим політеїстичним і антропоморфним поглядам на богів Ксенофан протиставив *ідею єдиного всемогутнього Бога*, позбавленого людиноподібних рис. Він „не подібний смертним ні зовнішнім видом, ні думкою” /Там само/. Бог, в уяві Ксенофана, всеприсутній, усюди рівний собі, нерухомий, незмінний, вічний. Це чистий розум. Він не фізичний, у нього нема фізичної сили. Його сила в мудрості: „Без зусиль силою розуму усім потрясає” /Там само. – С. 49/. Як підкреслює А.М. Чанишев, Бог Ксенофана – це космічний філософ.

Провідна ідея Ксенофана: *Бог один і єдиний*. Мислитель обґрунтовує так: „ ... Якщо бог – наймогутніша з усіх /істот/, то йому належить бути одному... Бо якщо б /богів/ було два або більше, то він уже не був би наймогутнішим і найкращим з усіх істот. Насправді, кожен з них, оскільки він бог, рівним чином був би таким. У тому й полягає суть бога і сила бога, щоб панувати, а не підкорятися, і бути наймогутнішим. Отже, оскільки він не володіє вищістю, оскільки він не бог” /Читанка з історії філософії. Книга 1. – С. 103/.

Розвиваючи цю думку, Ксенофан продовжує: „Припустимо, що богів

багато. Якщо при цьому вони в одному будуть перевищувати один одного, а в іншому – поступатися, то вони не будуть богами, тому що божество за своєю природою не терпить над собою панування... Якщо ж вони рівні, то не будуть володіти перевагою над усім, а рівне не краще і не гірше рівного. Тому, оскільки бог є, і оскільки він такий, то він повинен бити тільки один. Крім того, якщо їх було багато, то він не володів би силою /творити/ все, що побажає. Отже, він тільки один” /Там само. – С. 104/.

Один і єдиний бог, в уявленні Ксенофана, всюдисущий і кулеподібний: „...Оскільки він /тобто бог – авт./ один, то повинен бути всюди уподібненим: всюди бачити, всюди чути і всюди володіти рештою почуттів. Інакше частини його, оскільки вони – частини бога, знаходились би між собою у відношеннях панування і підкорення, що неможливо... А оскільки він усюди уподібнений, то повинен бути кулеподібним, тому, що... він всюди” /Там само/. Водночас бог не може бути ні обмеженим, ні необмежений, ні порушним, ні непорушним.

Як писав Аристотель, єдиний бог Ксенофана – це небо в його цілісності. Інші античні автори писали, що бог в уявленнях Ксенофана подібний до кулі і тотожний Космосу. На цій підставі А. Чанишев зауважує, що Ксенофан був пантеїстом. Ця думка співпадає з твердженням В. Татаркевича, що бог у Ксенофана – „внутрішній чинник світу”, що світ містить божественну силу в собі, яка рухає його. Тому світ не потребує втручання божества ззовні.

Від Ксенофана філософія починає відділятися від світоглядної фізики. Йдеться про те, що у Фалеса, Анаксимандра, Анаксимена, Геракліта вода, вогонь, повітря, апейрон були не лише фізичними явищами, але й носіями світової єдності. Однак все це було погружено в природу. Ксенофан, який йшов у своїх пошуках шляхом іонійців, спробував поставити питання про буття як „єдине” /„всеєдине”/ буття безвідносно до різних його конкретно-чуттєвих форм. Це „єдине” буття Ксенофан назвав „богом-світом”. Як підкреслює В. Віндельбанд, „так само, як світова матерія іонійців, точно так

же і бог Ксенофана тотожний із світовим цілим; він містить усі речі в собі”. Це, власне, пантеїзм: „Світ і Бог для нього одне; і всі одиничні речі нашого сприйняття розпливаються в його очах у завжди рівну самій собі, всезагальну сутність” /Виндельбанд В. История древней философии. – С. 53/.

Але не тільки цим Ксенофан відрізняється від своїх попередників. Він впав у суперечність з ними: думка про божественний першопочаток виключає ознаку перетворюваності, яка в іонійців грала таку значну роль.

Це нововведення Ксенофана, тобто ідея „єдиного” /„всеєдиного”/ буття, яким є бог, міняло поняття першопочатку світу, бо воно втратило здатність вживатися для пояснення емпіричного буття. Цим самим Ксенофан протиставив фізичну і філософську картини світу, обезцінивши першу.

Таке розмежування фізичної і філософської картин світу позначилось на гносеології Ксенофана. Воно виявилось у знецінюванні чуттєвого ступеня пізнання: відчуття не можуть бути істинними, слід довіряти лише розуму. У філософії Ксенофана вперше віднаходимо принципове для елеатів розрізнення знання і гадки /опінії/: „Ми нічого вірогідно не чуємо і не бачимо, а завжди лише гадаємо. Істину не знає ніхто, мабуть тільки бог”. Ксенофан фактично сформулював проблему меж і вірогідності знання.

Таким чином, Ксенофан започаткував нову концепцію буття – *інтелектуальну* /на противагу речово-предметному тлумаченню/. На основі його вчення про єдиного світового бога Парменід розвинув поняття *єдиного буття*.

Парменід /540 - 450 рр. до н.е./ – засновник елейської філософської школи. Народився і жив у місті Елеї. Для рідного міста написав закони, які виявились досить вдалимими. Він автор філософської поеми „Про природу”, від якої збереглося близько 160 віршів, зокрема вступ і дві частини під назвою „Шлях істини” і „Шлях думки”.

У пролозі /вступі/, який має алегоричну форму, розповідається про те, що юнак /а це молодий Парменід/, який жадає знань, здійснює поїздку до богині справедливості /Правди/ Дике. Вона розповідає йому про два шляхи

пізнання – шлях істини, тобто достовірного знання, і шлях гадки /опінії/, оманливого, неістинного знання. Вона закликає Парменіда у всьому покладатися на розум.

Парменід вкладає в уста Дике своє вчення про буття, слідує пораді богині побороти силу звички, сліпу прив'язаність до чужої думки, утримання від порожніх розмов, а звертатися до власного розуму як єдиного керманіча. Власне, Парменід, всупереч попереднім філософам, проблему справжнього буття знаходить не в конкретних субстанціях /воді, повітрі, вогні тощо/, а виводить свої положення з самої думки.

В центрі уваги Парменіда дві головні проблеми: відношення буття і небуття та відношення буття і мислення. Першу проблему філософ вирішив однозначно: лише існує буття, небуття немає:

„Можна лише про те говорити і міркувати, що є: адже буття є, а ніщо не існує" /Фрагменти ранніх грецьких філософів. М., 1989 .Ч.1. – С. 296/. Причін Парменід уперше у філософії Стародавнього світу звернувся до доказів, аргументацій. Наприклад; „того, чого нема, не можна ні пізнати, ні пояснити”, „можна лише про те говорити і міркувати, що є”.

Буття, у відповідності з ученням Парменіда, є *одне, єдине*, те, що мислиться. Воно єдине і одне, бо всюди дорівнює собі і охоплює все існуюче. Буття не має початку, бо з чого воно могло б виникнути? З небуття, але ж його нема. Не може воно й мати кінця, тобто *буття вічне*. Воно *неперервне*, бо всяка перерва була б небуттям. Буття *нерухоме* і взагалі незмінне, бо могло б змінитися тільки на небуття. Воно *неподільне*, бо частини буття, вже не будучи буттям, були б небуттям. Отже, буття стало і єдине. Таким чином, властивості єдиного буття протилежні якостям, що їх мають речі в множинному світі.

Якими міркуваннями керувався Парменід, відкинувши попередні уявлення про буття як множину речей? Чому він позбавив речі природи і предметного світу буттєвості? Бо предмети, речі плинні, змінні, виникають і зникають, то, отже, не може бути буттям те, що може перестати бути, бо

буття завжди є.

Як відзначає В. Татаркевич, Парменід „гадав, що саме висновки розуміння, а не явища дають справжній образ буття, що ми правильно осягнемо дійсність тоді, коли, абстрагуючись від мінливості і різнорідності явищ, звернемо увагу на її просте й незмінне, суцільне й неперервне підґрунтя” /Татаркевич В. Історія філософії. Т.1. – С. 35/.

Парменід уподібнює єдине буття довершеним круглій кулі, кулі, як суцільній масі речовини, що заповнює увесь простір, без порожнин.

„...Оскільки є гранична межа, воно /буття - авт./ завершене

У всіх напрямках, подібне глибі прекруглої Кулі”

/Фрагменти ранніх грецьких філософів. – С. 297/.

Друга проблема, що знаходилась у центрі уваги Парменіда – **відношення мислення і буття**. Її він вирішує так: **мислення і буття тотожні**.

„ ...Мислити – те саме, що бути” /Там само. – С. 296/.

„Те ж саме думка і те, про що думка існує,

Бо без буття, в якому вона виражена,

Думки тобі не знайти” / Там само. – С. 297/.

Це, однак, слід розуміти не так, що Парменід ставить знак рівності між предметом і думкою /Предмет матеріальний, а думка ідеальна/. Філософ стверджує інше: думка – це завжди думка про предмет. Думка не може бути відокремленою від буття. І коли вона не хибить, у своєму змісті не відрізняється від того, що дійсно існує.

З тезою про тотожність мислення і буття тісно пов’язана гносеологія Парменіда. Подібно до Ксенофана, він розрізняв два шляхи пізнання: шлях знання і шлях гадки. У знаннях буття постає як єдине, а у гадці світ виступає як множинний і відповідає чуттєвому досвіду. Таким чином, філософ розмежовує умоглядне, достовірне знання і оманливий чуттєвий досвід, що акумулюється у гадці. Він відкидає другий шлях, бо вважав, що множинність, яка відображається у відчуттях, – це обман відчуттів. Картина

світу, яку дають відчуття, не істинна. Парменід заперечує мисленість множинності, бо вона існує лише для відчуттів. Те, що дають відчуття, – це лише ілюзія відчуттів. Істинна картина світу відкривається і засвічується лише розумом – що світ вічний, незмінний, нерухомий.

Вчення Парменіда про суще, буття, яке в основі нерухоме, незмінне і самодостатнє, згодом дістало назву метафізичного розуміння природи, його називають першим метафізиком, першим антагоністом діалектики.

Точку зору Парменіда на нерухомість буття, відсутність руху розвинув і обґрунтував Зенон Елейський.

3. ОНТОЛОГІЧНИЙ І ГНОСЕОЛОГІЧНИЙ СЕНС АПОРІЙ ЗЕНОНА.

Зенон Елейський /бл. 490 - 430 рр. до н.е./ – учень Парменіда. Про його життя нічого не відомо, крім того, що він загинув у боротьбі з тиранією. Вважають, що він є автором ряду творів – „Про природу”, „Проти філософів”, „Суперечки”, з яких дійшли до нас декілька фрагментів, зафіксованих пізніше філософами, зокрема Аристотелем, Діогеном Лаертським і Симпліцієм, які вказали на те нове, що Зенон вніс у філософію.

Зенон висунув ряд аргументів на захист учення Парменіда. Метод, який він застосував у цих аргументах, дав привід Аристотелю назвати Зенона „родоначальником діалектики”. Під „діалектикою” Аристотель розумів мистецтво вияснення істини шляхом виявлення внутрішніх суперечностей, які містяться у судженнях супротивників, і шляхом подолання цих суперечностей.

Діалектика Зенона має „негативний” характер. Метод, яким керується філософ, – „доказ від зворотнього”. Те, що потребує доведення /неможливості руху, неіснування множинності речей тощо/, обґрунтовується шляхом спростування твердження, протилежного тезі, істинність якої філософ обстоює. Він умовно приймає тези супротивників Парменіда про те, що простір може бути мислений як порожнеча, що мислене існування множини речей можливе і що можна мислити рух. Прийнявши ці тези, Зенон

доводить, що визнання їх неминуче веде до суперечностей, а раз так, то вони не істинні. А якщо вони не істинні, то неминуче мають бути істинними твердження, цю їм суперечать. Це і є твердження Парменіда про те, що порожнеча, множина і рух немислимі.

Парменід і Зенон не заперечували реальності множини, руху, порожнечі для наших відчуттів. Вони заперечували лише можливості їх мислити, не впадаючи в суперечність.

Які ж аргументи висував Зенон на захист учення Парменіда?

1. Якщо припустити, що існує простір /порожнеча/ окремо від речей, то треба визнати, що все існуюче знаходиться десь у просторі. Однак, щоб існувати, простір теж мав би знаходитися „десь”, тобто існувати в другому просторі, а другий простір – у третьому і так до безмежності. То, отже, простір, як окреме від речей, немислимий.

2. Якщо допустити існування множини, то виникає питання, як треба мислити кожний окремо взятий елемент цієї множини. Як треба мислити загальну кількість елементів множини: чи буде їх сума числом кінцевим чи безкінечним? По першому питанню – яким має мислитись кожний окремий елемент множини – відповідь може бути така, що він одночасно не має жодної величини і безмежно великий за величиною. А що до суми елементів множини, то вона може мислитися як число кінцеве і як число безконечне.

3. Щодо руху, то Зенон висунув аргументи, які дістали назву апорії /грецьк. - безвихідне становище, непорозуміння/. Апорії – це „форма вираження суперечності між спостереженням явищ та їх мисленевою рефлексією” /Філософський енциклопедичний словник. К., 2002. – С. 34/. Загальновідомі чотири апорії Зенона: „Дихотомія”, „Ахілл та черепаха”, „Стріла, що летить”, „Стадій”.

– „Дихотомія”. Рух не може закінчитися, оскільки перш ніж досягти кінцевого пункту, необхідно пройти половину шляху, а щоб досягти половину, необхідно пройти „половину половини” і так безконечно.

– „Ахілл та черепаха”. Прудконогий Ахілл ніколи не дожене черепаху,

бо перш, ніж подолати шлях до черепахи, вона проповзе якусь віддаль, а щоб подолати цю відстань, Ахіллу потрібен певний час, за який черепаха проповзе якусь віддаль, і так без кінця.

– „Стріла, що летить”. Випущена з лука стріла непорушна, бо в будь-яку мить руху вона займає певне місце, тобто знаходиться у спокої.

– „Стадій”. Якщо два різних тіла рухаються назустріч одне одному, то одне з них пройде повз друге, витративши на це стільки ж часу, скільки необхідно для проходження мимо половини того, що не рухається; тоді половина дорівнюватиме цілому, а це абсурдно.

Зенон Елейський справив великий вплив на вироблення дисципліни доказового мислення і розробку логічних процедур доведення. Його апорії, аргументації будили думку, стимулюючи її до розв’язання труднощів, що виникають у процесі мислення.

ВИСНОВКИ: З діяльністю піфагорійців і елеатів зв’язаний подальший розвиток античної натурфілософії, і насамперед становлення інтелектуального тлумачення буття. Якщо піфагорійці відокремили думку від наочного, то елеати обґрунтували тотожність буття і мислення. В елейській школі онтологія звільняється від оболонки космології і набуває вигляду умоглядного знання про сутність і достеменність буття.

Питання для обговорення на семінарському занятті:

Піфагорійський союз. Вчення Піфагора про число як засаду буття.

Гармонійність світу.

Вчення Ксенофана про Бога як єдине /„всеєдине”/ буття.

Філософія Парменіда. Теорія буття. Тотожність мислення і буття.

Апорії множини і руху Зенона.

Теми для рефератів, доповідей і контрольних робіт:

1. Піфагорійський союз і його роль у становленні античної філософії.
2. Вчення Піфагора про числа в контексті сучасної математики.
3. Ідея єдиного всемогутнього Бога у вченні Ксенофана.
4. Погляди Парменіда на буття та відношення мислення і буття.
5. Філософський сенс апорій Зенона.

Література

- Антология мировой философии: Античность. Минск-Москва. 2001. – С. 32 – 57.
- Асмус В.Ф. Античная философия. М., 1976. – С. 27 – 30, 43 – 57.
- Богомолов А.С. Античная философия. М., 1983. – С. 64 – 80.
- Виндельбанд В. История древней философии. К., 1995. – С. 38 – 41, 52 – 72..
- Возняк С.М. Філософія Стародавнього світу. Част. 2. Антична філософія. Івано-Франківськ. 2004. – С. 23 – 35.
- Волинка Г.І. та ін. Вступ до філософії: історико-філософська пропедевтика. К., 1999. – С. 78 – 81, 83 – 87.
- Історія філософії. Підручник. / за ред. Ярошовця В.І./ К., 2002. – С. 72 – 79.
- Кондзьолка В.В. Нарис історії античної філософії. Львів, 1993.
- Петрушенко В.Л. Філософія. Курс лекцій. Навчальний посібник. Львів, 2001. – С. 64 – 66.
- Татаркевич В. Історія філософії. Т.1. Львів, 1997. – С. 33 – 40, 58 – 68.
- Філософський енциклопедичний словник. К., 2002. – С. 34, 193, 224, 310, 467 – 468, 481 – 482.
- Чанышев А.Н. Курс лекций по древней философии. М., 1981. – С. 138– 159.
- Читанка з історії філософії. Кн.1. К., 1992. – С. 100 – 106.

Тлумачення буття та його субстанції в іонійців, піфагорійців та елеатів мало моністичний характер, тобто в основі світу вбачалося щось одне – вода, апейрон, повітря, вогонь, число, „єдине буття”. Йому на зміну приходить плюралістична концепція буття, коли першоосновою світу береться не один, а декілька першопочатків. Таке тлумачення буття дали Емпедокл, Анаксагор, Левкіпп та Демокріт.

Тема 10. ПЛЮРАЛІСТИЧНА ТЕНДЕНЦІЯ ФІЛОСОФСЬКОГО ОСЯГНЕННЯ СВІТУ

Після освоєння матеріалу теми **треба**

– **Знати:**

- сутність плюралістичної концепції буття;
- вчення Емпедокла про „корені” буття;
- тлумачення буття Анаксагором;
- атомістичну концепцію буття Левкіппа і Демокріта.

– **Вміти:**

- розрізняти моністичну, дуалістичну та плюралістичну концепції буття;
- порівнювати погляди на буття Емпедокла та Анаксагора і бачити спільне і відмінне з тлумаченням буття іонійцями та елеатами;
- оцінювати значущість атомістичного вчення для подальшого розвитку філософії і науки.

– **Розуміти:**

- плюралістичну тенденцію філософського осягнення світу як спробу розрізнення та індивідуалізації космічного цілого;
- що атомістична концепція буття Левкіппа і Демокріта лягла в основу всього подальшого розвитку теоретичного природознавства.

План викладу:

Школа еволюціонізму Емпедокла. Вчення про „корені” буття.

Філософія Анаксагора. Ноологія.

Атомістична концепція буття Левкіппа і Демокріта.

Ключові терміни і поняття.

Атомістика /від грецьк. – атом - неподільний/ – натурфілософська концепція будови Всесвіту, в основу якого покладено поняття атома як гранично неподільної частки.

Гомемерії /від грецьк. – подібна частина/ – термін, яким Аристотель називав однорідні речовини, у яких будь-які частини подібні за своїми властивостями одне одному і цілому. Цим поняттям філософ називав „насіння всіх речей” Анаксагора.

Детермінізм /від лат. – визначати/ – філософське вчення про визначений характер буття явищ.

Плюралізм /від лат. – множинний/ – філософська позиція, згідно з якою існує декілька і множина незмінних початків або видів буття.

1. ШКОЛА ЕВОЛЮЦІОНІЗМУ ЕМПЕДОКЛА. ВЧЕННЯ ПРО „КОРЕНІ” БУТТЯ. Плюралістична тенденція філософського осягнення світу була своєрідною спробою примирити тлумачення буття Гераклітом та елеатами. У Геракліта буття – це процес, множинність, у елеатів – буття одне, незмінне. Як відзначає В. Віндельбанд, постало питання, як перетворити питання буття елеатів, щоб на його основі був зрозумілим закономірний процес буттєвості, як його розумів Геракліт. Концепція буття елеатів була неприйнятна для пояснення емпіричної множинності і мінливості світу, зокрема через визнання ним одиничності і нерухомості буття. Проте, відмовившись від цих двох ознак, можна було зберегти інші ознаки елейського тлумачення єдиного буття – невникненість, незруйнованість і якісну незмінність, і з допомогою просторового руху пояснити із

множинності існуючого – буттєвість і мінливість /Виндельбанд В. История древній філософії. – С. 72/.

В цьому напрямі йшло вчення Емпедокла й Анаксагора. Як відзначає В. Татаркевич, Емпедокл „пробував елеатські ідеї прищепити іонійській традиції, передусім у цьому полягає його роль в історії філософії” /Татаркевич В. Історія філософії. Т.1. – С. 43/.

Емпедокл /490 – 430 рр. до н.е./ походив із Сицилії, із знатного роду. Відзначався багатьма обдаруваннями і різноманітними досягненнями: він поет, філософ, лікар, жрець, оратор, ритор, інженер. Його вчителями були піфагорійці, Ксенофан, Парменід. Є автором філософських поем „Про природу” /„Про суще”/ і „Очищення”.

Емпедоклу належить розробка ідей школи **еволюціонізму**. Філософ спирається на положення Парменіда про те, що не може бути виникнення і зникнення у власному смислі. Однак він застосовував це положення до простих складників речей, натомість речі складні виникають і гинуть. Через такий компроміс філософ мирив позицію Парменіда з позицією Геракліта, бо незмінність складників не суперечила мінливості речей.

Примиряючи іонійців і Ксенофана, який у своїй фізиці слідував традиції іонійців, Емпедокл приймає у якості першопочатку світу чотири традиційні елементи /стихії – воду, землю, повітря і вогонь, яких називає **„коренями суцього”** /„коренями речей”/. Все існуюче складається з них у певній пропорції /дозах/. Так, кістка складається з двох частин води, двох частин землі і чотирьох частин вогню; нерви – з двох частин води, однієї частини вогню; кров – з усіх чотирьох коренів у найбільш рівномірній пропорції.

Псевдо-Аристотель так викладає вчення Емпедокла про „корені речей”: „Ніяке інше виникнення /крім виникнення з елементів/, як він вважав, для суцього неможливе. А є лише змішування і роз’єднання змішаних елементів, люди ж називають це „народженням”... Множинне виникає шляхом змішування і з’єднання вогню і поряд розміщених /елементів/, а знищується

шляхом їх роз'єднання і розділення” /Читанка з історії філософії. К.1. – С. 108/.

Самі по собі „корені речей” пасивні. А що ж тоді є джерелом змін, рушійною силою розвитку світу? Емпедокл вказує на дві протилежні всесвітні сили. Це не фізичні, а психічні сили – *Любов* /приятель, дружба/ і *Ворожнеча* /відраза, розбрат, ненависть/.

Між тим, питання про причини з'єднання і роз'єднання стихій було новим – іонійські філософи його не ставили. Вони виходили з принципу змінності як цілком зрозумілого. Матерія володіє самочинною здатністю перетворення; іонійці не відділяли силу від матерії.

Любов – космічна причина єдності і добра. Ворожнеча – причина множини і зла. Під дією Любові подібне з'єднується з подібним, а під дією Ворожнечі навпаки – у світі панують роз'єднання, розлад. Любов та Ворожнеча позачергово встановлюють своє панування у світі, а останній перебуває у періодичних станах прямування до досконалості /так виникають Космос і всі форми життя/ або розладу, /який неминучий після панування Любові/.

Процес становлення Космосу проходить чотири стадії /фази/, що постійно повторюються, де поперемінно бере верх то Любов, то Ворожнеча.

1. Перша стадія – висхідна. Є деяка єдність, недосконала суміш. На цій стадії все однаково представлене, і воно постає як період універсальної влади Любові, тоді як Ворожнеча знаходиться назовні світу.

2. Друга стадія починається з виникнення окремих речей під дією сил Ворожнечі, котра витісняє Любов.

3. На третій стадії Ворожнеча займає домінуюче місце. Любов витісняється на периферію світу, а стихії перебувають у більшому чи меншому стані з'єднання.

4. Остання, четверта стадія відзначається поверненням влади Любові, з'єднанням стихій.

В цьому процесі змінювання влади Любові і Ворожнечі – з'єднання і

роз'єднання стихій виникають конкретні речі, якісна багатоманітність яких визначається кількісними характеристиками.

Отже, Емпедокл уявляв життя природи як циклічний процес позачергової влади Любові і Ворожнечі, то з'єднання, то роз'єднання. В час панування Любові все стає єдиним, без своєрідних якостей матеріальних елементів, а в час панування Ворожнечі все стає множинним, виступає своєрідність елементів; вони виділяються і відособлюються.

Такий погляд на світовий процес дає право тлумачити його як концепцію, а відповідно і як школу *еволюціонізму*.

Емпедокл висловив ряд цікавих космологічних і загальних природознавчих ідей, зокрема про будову Космосу, походження життя. За його уявленнями, навколо Землі існує дві півкулі, які рухаються по колах. Одна з них повністю складається з вогню, інша – з суміші повітря і вогню. Ця друга півкуля своїм рухом спричиняє явище ночі. Сонце не є вогняним, воно є лише відображенням вогню, подібно до того, що відображається у воді. Місяць утворився з повітря, захопленого вогнем. Він бере світло від вогню. Форма світобудови подібна до яйця, яке лежить у горизонтальному положенні. Небосхил – твердий. Небо утворилося з льодової матерії. До нього прикріплені зірки. Планети рухаються вільно. Філософ висловив догадку, що для поширення світла у просторі потрібний певний час.

Виникнення життя на землі Емпедокл уявляв так: спочатку виникли рослини як одушевлені організми. Щодо тваринних організмів, то спочатку з'явилися окремі органи /руки, голови, ноги тощо/, які випадково поєднувалися, переміщаючись вільно у просторі, і утворювали спочатку тварин з частинами, що зрослися, але ще не являли собою цілісності /людські постаті з головами волів тощо/, пізніше, у третьому поколінні – суцільні тіла з частин, і, нарешті, у четвертому поколінні тварини народжувалися від батьків того ж виду. Причём виживали форми живого, які виявились доцільними.

В галузі *психології* Емпедокл наділяв усе живе розумом. В поемі „Про

природу” зустрічаємось з таким висловлюванням: „Воля долі така, що властива всім тварям розумність”; „... Знай, що у всьому є розумності частка і думки” /Антология мировой философии. Античность. – С. 66/. Філософ визнає фізіологічне осереддя мислення. Центром мислення він визнавав серце і кров коло серця:

„В бурхливих хвилях крові живиться серце,

В ньому ж знаходиться те, що ми так часто називаємо мисленням.

Думка людини є кров, яка омиває серце” /Переклад наш – авт./ /Там само/.

У поглядах на пізнання в Емпедокла спостерігається і сенсуалістична основа пізнавальних дій людини, і провідне становище розумової діяльності. Сприйняття можливе лише при безпосередньому зіткненню органу чуття з річчю, яку сприймається. Філософ вперше розрізнув п’ять органів відчуттів, які є рівнозначними у набутті знань. Він, як зазначає В. Татаркевич, сприйняв гіпотезу, яка згодом здобула в Греції загальне визнання: факт, що ми бачимо речі звіддала, він тлумачив тим, що з речей відділяються „впливи”, з очей також, і одні впливи зустрічаються з іншими. Впливи просочуються з ока і до ока через пори; отож можна бачити тільки ті речі, які під оглядом форми і величини відповідають порам ока. Це було ще наївне схоплення слухної думки, що сприйняття залежить від будови органу чуття /Татаркевич В. Історія філософії. Т.1. – С. 45/.

Емпедокл висунув гіпотезу про те, що при чуттєвому сприйнятті ми осягаємо подібне подібним. Відчуття утворюються шляхом пристосування кожного органу відчуття до того, що відчувається. Тому органи відчуття не можуть заміщати одне одного. „Землю бачимо землею, водою воду, повітрям бачимо ясне повітря, а вогнем нищівний огонь, – писав Емпедокл. –Любов’ю бачимо любов, а ненавистю сумну ненависть” /Там само/. Звідси він виводив, що всі стихії мусять знаходитися в оці, щоб око могло бачити природу.

Щодо мислення, то Емпедокл трактував його подібним до відчуттів /див.: „думка людини є кров, яка омиває серце”/. Водночас вказував на роль

мислення у пізнанні: „Думкою спостерігай, не сиди зачарований оком”, а також на значення пізнавального процесу у формуванні розуму: „Розум зростає в людей у відповідності з пізнанням світу” /Антологія мировой філософії. Античность. – С. 66/.

Таким чином, заслуговує Емпедокла в історії філософії полягає в тому, що він першим вказав на множинність буття та еволюційний характер розвитку світу.

2. ФІЛОСОФІЯ АНАКСАГОРА. НООЛОГІЯ. Свою плюралістичну концепцію буття дав *Анаксагор* /бл. 500 – 428 рр. до н.е./ . Походить з Іонії /м. Клазомен/. Вже в дорослому віці прибув до Афін, де й провів свої зрілі й творчі роки. Власне, він перший старогрецький філософ, що творив в етнічній частині Греції. Це й дає підстави назвати його „засновником афінської філософської школи” /Філософський енциклопедичний словник. – С. 18/.

Афіни в час Анаксагора являли собою значний культурний центр. Тут найвищого рівня досягла рабовласницька демократія. На чолі афінського суспільства тоді стояв знаменитий державний діяч Перикл, навколо якого гуртувалися видатні вчені, архітектори, поети, філософи, скульптори, художники, такі як „батько історії” Геродот, скульптор Фідій, драматурги-трагіки Есхіл, Софокл, Еврипід, поет Аристофан. До кола цих видатних людей належав Анаксагор /запрошений до Афін за порадою дружини Перикла/. В Афінах він прожив біля 30 років, але був звинувачений противниками Перикла в безбожництві /зокрема, за природничо-наукове пояснення небесних явищ, в тому числі місячних затемнень/ і, щоб уникнути кари, змушений був покинути Афіни і повернутися і Іонію, де заснував свою філософську школу, яку деякі дослідники називають *школою ноології* /Петрушенко В.Л. Філософія. Курс лекцій. – С. 61/.

Анаксагор є автором твору „Про природу”, писаного прозою, від якого залишилося 20 фрагментів.

У центрі уваги Анаксагора як філософа знаходиться проблема якісного перетворення тіл: „Як же може виникнути з того, що не є волоссям волосся, а м'ясо з того, що не є м'ясом?” У своїх поглядах філософ виходив з тези Парменіда: те, що є, не може перестати бути, що „ніщо не виникає з небуття”. Водночас він заперечує вчення елеатів про незмінність і про неіснування множинності буття. Але як тоді бути з очевидним фактом мінливості речей, яку визнавали іонійці, а також Емпедокл? Анаксагор вирішує це питання так: складники світу незмінні, але єднаючись і роз'єднуючись, вони утворюють мінливі сполучення. Причём він, як і Емпедокл, відкидає поняття „виникнення” і „загибель”, вважаючи їх ілюзією. Насправді мова має йти про змішування і розділення речей. Симплікій наводить з цього приводу висловлювання Анаксагора: „/Слова/ „виникнення” і „загибель” невірно вживають елліни. Бо /насправді/ жодна річ не виникає і не знищується, але /кожна/ складається із змішування існуючих речей або виділяється з них. Таким чином, вірно було б говорити замість „виникнення” – „змішування” і замість „загибель” – „розділення” /Антологія мировой философии. Античность. – С. 71/.

Які ж незмінні складники /елементи/ світу утворюють речі? В цьому питанні Анаксагор відходив від Емпедокла, вважаючи, що жодна якість не може виникнути з комбінації інших якостей. Відповідно до його поглядів, речі складаються не з чотирьох стихій /елементів/, а з усіх без винятку станів /якостей/ речовини. Це найдрібніші, надчуттєві частинки вогню, землі, води, дерева, каменю і т.п. Він назвав їх „насінням всіх речей”, а Аристотель – „*геомемеріями*”. Їх є безмежне число; вони не мають меж поділу: „немає найменшого, але завжди менше”.

Основні думки Анаксагора про „насіння речей”: „Все у всьому”, „в кожній речі є частина кожної іншої”, „у всьому є частина всього”, „всі речі є разом”, „все складне” /Там само. – С. 71 – 76/. Наприклад, коли ми їмо хліб, живимо через це свій організм, то це означає, що живимо свої мускули, кров, кістки, м'ясо, тому то в хлібі мусять бути частинки мускулів, м'яса, крові,

кісток тощо. Хліб походить з рослин, то всі ці складники мусять бути в рослині; рослина живиться стихіями /землею, водою, сонцем, повітрям та ін./, то всі ці складники мають бути в стихіях.

Проте, якщо в кожній речі знаходяться усі складники світу, то як ми можемо відрізнити одну річ від іншої і називати їх різними іменами? Над Анаксагором навіть кепкували: камінь, що вдарився в інший, мав би виділити кров. Симплікій так передає думку Анаксагора: „... Всі /подібні частки/ містяться у всіх, але кожна характеризується тим, що в ній переважає. Так, золотом феноменально є те, в чому багато золота, хоча при цьому в ньому міститься все. Дійсно, Анаксагор говорить, що „у всьому міститься частка всього” і „чого в кожній окремій речі міститься більше всього, тим вона з найбільшою істотною відмінністю була і є”... При диференціації нескінченного /початку/ споріднені /частки/ прямують одна до одної, і те, що вже було наявне як золото, /незримо розсіяне/ у Всесвіті, те і стає /видимим/ золотом, а що як земля, то землею” /Читанка з історії філософії. Книга 1. _- С. 109/. Тобто в кожній речі складники знаходяться у певній пропорції. Ми сприймаємо і даємо назву речам, де ці складники переважають. Але й є такі складники, яких ми не сприймаємо, бо наші відчуття мають межу, за яку вони не сягають, так, як, наприклад, не чуємо тихого голосу серед вигуків натовпу, ані не бачимо краплі вина у бочці води.

Рух і впорядкування геомеомерій здійснюється космічним Розумом, який існує незалежно від матеріальних частинок /„насіння речей”/. Початковий стан світу становив нерухому безформну суміш геометрій всіх можливих речовин. Це була пасивна матерія, яку в певний час і на якійсь ділянці простору привів у швидкий коловоротний рух Розум, що як рушій протистоїть інертній матерії.

Розум характеризується Анаксагором суперечливо. З одного боку, як такий, що містить повне знання про все і має величезну силу – визначає минуле, сучасне і майбутнє, а з іншого, – що містить найлегшу речовину, яка ні з чим не змішується. За словами Аристотеля, „Анаксагор твердив, що все

було змішано, крім розуму, і лише він один не змішаний і чистий” /Антологія мирової філософії. Античність. – С. 72/.

Анаксагору належить ряд космологічних ідей. Відповідно до них, в результаті коловоротного руху, який започаткував Розум, у середині світобудови концентрується все густе, щільне, важке і холодне, і затвердівши, утворило Землю. Гаряче, світле, сухе і легке йде ввись, утворивши Небо. Світ оточений ефіром, який продовжує обертатися, відриває від Землі каміння, яке запалюється. Так виникли Сонце, Місяць, зірки – розпечені камені, які охоплені кругообігом ефіру. Земля має плоску форму і лежить, не падаючи, бо тримається на повітрі. Тепло зірок ми не відчуваємо, бо вони на великій відстані від Землі. Світло від Місяця не власне, а від Сонця. Кругообіг зірок відбувається навколо Землі. Анаксагор першим дав правильне пояснення затемнень Сонця і Місяця: затемнення Місяця буває від того, що його заступає Земля, а затемнення Сонця – коли його заступає Місяць. Місяць землеподібний, на ньому є рівнини і ущелини. Щодо життя, то його насіння було завжди. Воно падає на Землю з Неба разом з дощем. Тварини спочатку народилися з вологи, а потім стали народжуватися одна від іншої.

У поглядах на пізнання Анаксагор, усупереч вченню Емпедокла, вважав, що все пізнається через собі протилежне: холодне пізнається теплим, солодке – гірким і т. ін. Відчуття страждальні: всяке сприйняття як діяння протилежного на протилежне – поєднані з болем, який ми відчуваємо при більшій інтенсивності відчуттів: „блискучі барви і надмірний гамір викликають біль, так що ми не можемо їх витримати протягом довшого часу”. Геомеометрії пізнаються не відчуттями, а розумом.

3. АТОМІСТИЧНА КОНЦЕПЦІЯ БУТТЯ ЛЕВКІППА І ДЕМОКРИТА.

Плюралістичну концепцію буття найґрунтовніше розробили представники *школи атомізму*. Її засновниками є Левкіпп та Демокріт. Їх учення – вершина античного матеріалізму. Деякі дослідники пов'язують ім'я

Демокріта з початком класичної доби античної філософії.

Левкіпп /бл. 500 – 440 рр. до н. е./ – родом з Елеї чи Мілета – засновник атомістики. Свідчень про його життя не збереглося, що вже в античності призвело до сумнівів щодо його реального існування /Епікур: „не було ніякого філософа Левкіппа”/. Відомо, що він був сучасником Парменіда та Емпедокла, слухав лекції Зенона Елейського. Вважають, що йому належать твори „Велика світобудова”, „Про розум”, які не збереглися. Окремі автори приписують ці твори Демокріту.

Погляди Левкіппа практично неможливо відокремити від поглядів Демокріта. Аристотель писав, що „найбільш методично про все вчили, даючи одне і те ж вчення Левкіпп і Демокріт”. Левкіпп – досократик, а Демокріт дещо старший від Сократа. Левкіпп робив наголос на світобудові, а Демокріт – на людині.

Левкіпп першим висунув атомістичну теорію світобудови: все існуюче складається з дрібних, простих і неподільних частинок – *атомів* /грецьк. – неподільний/. Проте не він, а його учень Демокріт розробив найбільш розвинуту і цілісну концепцію атомістичної будови світу.

Демокріт /460- 370 рр. до н.е./ – родом з м. Абдера /Фракійське побережжя/, з давнього багатого рабовласницького роду. Багато подорожував, побував у Вавілонії, Єгипті, Індії, потративши всі гроші, які одержав у спадщину від батька, став бідняком. Повернувшись після восьмирічних мандрів в Абдеру, зайнявся науковою діяльністю. Як пишуть про нього стародавні автори, зокрема Петроній, Демокріт „присвятив все своє життя досліддам”. Сам Демокріт говорив, що „він надав би перевагу знаходженню одного наукового доказу сану персидського царя” /Лур’є С.Я. Демокрит. М., 1970. – С. 198/.

Демокріт увійшов в історію як „філософ, що сміється”. Римський філософ Сенека писав про нього і Геракліта: „Кожний раз як Геракліт виходив з дому і бачив навколо себе багато людей, які по-дурному живуть і по-дурному вмирають, він плакав, жаліючи їх... Демокріт же, як говорять,

навпаки, без сміху ніколи не з'являвся на людях: настільки несерйозним здавалося йому все, що чинилось по-серйозному” /Там само/. Вважають, що він є автором близько 70 творів різноманітної тематики – „Велика світобудова”, „Мала світобудова”, „Про природу”, „Про розум”, „Про природу людини” та ін.

Основа онтології Демокріта – атомістика: вчення про атоми та порожнечу як першооснови буття. Мислитель виходив з тези своїх попередників, що ніщо не виникає з нічого і не перетворюється в ніщо. Якщо у світі не було чогось стійкого і незмінного, світ не утримався б у бутті. Можна ділити і дробити речовину, але не нескінченно: край, межа можливого поділу – атом. Його існування – запорука нескінченності світу. З атомів утворюються світові стихії, а з останніх все, що існує. А. Ейнштейн, творець теорії відносності, назвав ідею атомізму однією з найпродуктивніших в історії науки, бо вона справді дає можливість пояснити багато явищ.

Світ, всі його речі складаються з двох першопочатків – атомів і порожнечі. Атоми – буття, порожнеча – небуття. /Слід зауважити, що елети заперечували небуття/. Порожнеча безмежна, нерухома, нейтральна щодо буття, тобто немає на нього жодного впливу, єдина. Натомість атоми множинні. За величиною вони надзвичайно малі /Правда, деякі автори говорять, що Демокріт допускав існування атомів, рівних усьому світу/. Буття є нічим іншим, як безмежно велике число атомів.

Можна припустити, що Левкіпп і Демокріт прийшли до думки про існування атомів, спостерігаючи звичайні явища: стирання золотих монет і мраморних східців, поширення запахів, висихання вологого і т.п.

Атоми Левкіппа і Демокріта володіють властивостями, які елети приписували „єдиному буттю”: неподільність, вічність, незмінність, тотожність самому собі, відсутність всередині будь-якого руху і т.п. Це їх внутрішня сутність. Водночас атоми володіють зовнішніми властивостями: формою, порядком і положенням у просторі /поворотом/. За формою атоми

кулеподібні, гострі, крючкуваті, якореподібні, випуклі тощо. Як відзначає Симплікій, „Левкіпп і Демокріт твердять, що кількість форм в атомах безмежна” /Там само. – С. 27/. Відповідно до форм атомів речі є гладкі, шорсткі і т.п.

Атоми зовсім безякісні, тобто позбавлені будь-яких чуттєвих властивостей – кольору, запаху, звуку, дотику, смаку. Пізніше Епікур у листі до Геродота пояснив таке тлумачення атомів: якісні властивості мінливі, в той час коли атоми зовсім не міняються. Звідки ж тоді чуттєві якості речей? Вони виникають у суб'єкта внаслідок взаємозв'язку атомів з органами відчуття. Тобто, смакові, зорові, дотикові та інші якості не існують об'єктивно, в дійсності, не властиві атомам, а існують лише в уявленнях суб'єкта. „Лише у спільній гадці, – писав про цю позицію Демокріта Гален, – існує колір, у гадці – солодке, в гадці – гірке. Насправді ж існують атоми і порожнеча. Так говорить Демокріт, вважаючи, що всі відчувані якості виникають із з'єднання атомів, існуючи лише для нас, хто сприймає їх. За природою ж немає нічого ані білого, ані чорного, ні жовтого, ні червоного, ні гіркого, ні солодкого... Отже, атоми суть всілякі тіла, що не мають якостей” /Материалисты древней Греции. М., 1955. – С. 61/.

Отже, атомісти першими в історії філософії твердили про суб'єктивність чуттєвих якостей. Це була нова точка зору в філософії і науці. Вона залишила глибокий слід у подальшому вченні про природу. Від Демокріта пішло відновлення у XVII ст. вчення про так звані первинні і вторинні якості /Дж. Локк та інші/, тобто існуючі об'єктивно /первинні/ і суб'єктивні /вторинні/.

Одна з основних характеристик атомів – їх рух. Атоми рухаються у порожнечі /подібно до пилинок, які можна бачити у промені сонця в темній кімнаті; вони наштовхуються один на одного, змінюючи напрям свого руху/. Рух так само вічний, як і атоми. Він властивий їм від природи. Тому атомісти залишили на боці питання про причину руху, за що пізніше їм докоряв Аристотель, звинувативши їх у легковажності. Однак, як зазначає

А.Чанишев, відповісти на питання про причину руху атомів – значить визнати особливу нематеріальну силу /якою Аристотель вважав Бога/, то „легковажність” атомістів досить надумана; атомісти – наївні матеріалісти, тому не могли причину руху вивести із духовного джерела.

З тлумаченням руху тісно зв'язані погляди атомістів на причинність і необхідність. Атомісти – детерміністи, тобто вважали, що все має причину. У праці „Про розум” /Левкіппа чи Демокріта/ сказано: „Жодна річ не виникає даремно, а все в силу причинного зв'язку і необхідності” /Антологія мирової філософії. Античність. _ С. 91/.

Однак атомісти фактично ототожнювали причинність і необхідність, заперечивши об'єктивність випадковості. Все, що відбувається, відбувається лише так, а не інакше. Це впливає з того, що атомісти вважали, ніби атоми рухаються в одному напрямі і відхилення від нього не може бути. Звідси – все відбувається з необхідністю. Випадковість суб'єктивна: „Люди створили собі кумира з випадку як прикриття для властивої їм нерозсудливості” /Там само. – С. 96/. Абсолютизуючи необхідність, атомістик фактично – фаталісти.

Атоми, згідно вчення атомістів, є не тільки складниками матеріальних речей, але й з них складається душа. Душа не є якась надприродна субстанція, а цілком фізична сутність. Вона складається з найлегших атомів, що мають ідеально кулясту форму. Душа приводить тіло в рух і сама є найбільш рухомою з усіх форм. Функцією душі є як розум /закладений в грудній клітині/, так і воління, бажання, які знаходяться у серці.

Необхідна умова життя – дихання. Це постійний обмін душі з середовищем. Середовище, що оточує тіло, тисне і витісняє атоми душі, що знаходяться всередині, і дає тваринам рух. Усупереч цьому тиску атоми, що знаходяться поза тілом, і ті, що входять в тіло через дихання, не дозволяють їм вийти з тіла, перешкоджають згущенню і охолодженню під впливом зовнішнього тиску. Тварини живуть до тих пір, поки можуть творити цю дію. Душа смертна, вона не може існувати без тіла. Смерть – це вихід атомів душі

з тіла в силу витіснення їх оточуючим середовищем. Вихід без входу – це смерть. Залишивши тіло, атоми душі розсіюються в повітрі. Звідси – заперечення загробного життя.

Враховуючи роль і значення духовних процесів у житті людини, Демокріт наголошував на тому, щоб люди думали серцем, мали в собі як жар розуму, так і вогонь серця.

Елеати, як про це йшлося вище, скептично ставилися до чуттєвого пізнання, різко протиставляли чуттєві сприйняття і результати мислення: чуттєве сприйняття, мовляв, дає лише недостовірну думку.

Атомісти визнавали два роди пізнання – темне /незаконороджене/ і істинне /законнонароджене/. Темне – це чуттєве пізнання – зорове, слухове, дотикове, смакове та ін. В його основі лежить наївно матеріалістична концепція „ейдолів” /тобто образів/. Згідно з нею, від поверхні речей виділяються тонкі образи – своєрідні копії речей. Вони весь час виходять з речей і, діючи на повітря перед органами відчуттів, дають змогу бачити або відчувати самі речі. Іншими словами, ці образи /копії/ проникають у тіло і там з'єднуються з атомами душі.

Однак чуттєве пізнання обмежене, воно є нижчим ступенем, дає знання явищ. Дати істинне знання, тобто знання сутності, причинних зв'язків, чуттєве пізнання не може. Чуття поставляють лише „темне”, спотворене і не справжнє знання, оскільки свідчать про множинний світ речей, а не про дійсний світ атомів та порожнечі.

Дійсне знання досягається тільки з допомогою розуму, раціонального мислення. Атоми надто малі, їх не можна бачити, чути, сприймати на дотик і т.п. Все це пізнається розумом. Секст Емпірик, аналізуючи твір Демокріта „Канони”, пише: „У „Канолах” він говорить, що є два різновиди пізнання, з яких пізнання шляхом логічних роздумів він називає законним і приписує йому вірогідність у судженні про істину, пізнання ж з допомогою почуттів він називає темним і заперечує придатність його для розпізнання істини... Він говорить, що є ... два роди пізнання: один істинний, інший темний. До

темного належать такі різновиди /пізнання/: зір, слух, нюх, смак, дотик. Що ж до істинного пізнання, то воно цілком відмінне від першого. Далі, віддаючи перевагу істинному пізнанню перед темним, він додає: „Коли темний /рід пізнання/ вже більше не в змозі бачити надто мале, ні чути, ні нюхати, ні сприймати на смак, ні відчувати на дотик, але дослідження /повинно проникнути/ до більш тонкого /недосяжного вже для чуттєвого сприйняття/, тоді на сцену виступає істинний /рід пізнання/, позаяк він у мисленні володіє більш тонким пізнавальним органом” /Читанка з історії філософії. Книга 1. – С. 119/.

Однак атомісти не могли задовільно пояснити, що у показаннях наших відчуттів не відповідає істинній, „більш тонкій” природі речей, які осягаються діяльністю розуму. Одне лиш ясно: Демокріт бачив нездатність лише одного чуттєвого пізнання. Перевага умоглядного знання над чуттєвим видавалася Демокріту настільки значною, що легенда оповідає про самоzasліплення філософа променем сонця для того, щоб „темне знання” не відволікало його від розумового споглядання справжньої дійсності.

Демокріт, таким чином, поєднував емпіризм з раціоналізмом, тобто бачив взаємозв'язок чуттєвого і розумового пізнання. Їхнє співіснування визначається доповненням та взаємообумовленням.

Гносеологічна концепція Демокріта носить назву каноніки. Філософ розробляв суто логічну проблематику у праці „Канони”, в якій визначив три критерії пізнавальної діяльності: 1) відчуттєве пізнання явищ; 2) значення мислення в наукознавчих дослідженнях природи; 3) дослідження сфери бажаного та небажаного.

В ряді космологічних ідей атомісти випередили свій час. Новим їхнім досягненням є вчення про безмежність Всесвіту та про незліченну кількість світів, що існують у безмежному просторі.

Світ в цілому – це безмежна порожнеча, наповнена безліччю світів. Всі вони утворені безмежним числом атомів різних форм.

Питання про виникнення Всесвіту розглядається у творі „Велика

світобудова” /Левкіппа чи Демокріта/. Порожнеча заповнена атомами нерівномірно, густина їх різна. І коли в якійсь частині простору сходиться багато атомів, то вони стикаються один з одним і утворюють вихор – колоподібний рух атомів, у якому більші і важчі атоми нагромаджуються в центрі, а дрібніші й легші витісняються на периферію. Так виникли Земля, небо. Небо утворюють вогонь, повітря, світила, яких гонить повітряний вихор. Земля і світила мають плоску форму. В центрі Всесвіту нагромаджується тяжка матерія, яка під тиском видушує з себе воду, що заповнює більш низькі місця.

Атомісти – геоцентристи. Земля нерухома, знаходиться в центрі Космосу. Навколо неї рухаються зірки. Кожний світ – кулеподібний. Одні світи виникають, інші гинуть. Все це відбувається на основі природної закономірності, без втручання надприродних сил, але деякого випадку. Демокріт допускав, що Земля – не єдина планета, де існує життя, хоч не всі мають необхідні умови для життя, а саме – рідких тіл.

Щодо життя, то атомісти дотримувалися думки, що воно виникло з неживого, за законами природи, без творця і розумної мети. До них про це так само говорили Емпедокл і Анаксагор. Ось як Діодор викладає думки Демокріта з цього питання: „Коли з’явився вогонь сонця, земля спочатку затверділа, а потім, коли внаслідок нагрівання її поверхня почала бродити, вона в багатьох місцях підняла деякі з вологих /речовин/, і /таким чином/ виникли на її поверхні гниючі /утворення/, вкриті тонкими оболонками. Це явище і тепер можна спостерігати в болотистих місцях і в стоячих водах, коли після холоду настає спека, /тому/ температура повітря відразу дуже змінюється... Коли /вологі речовини/ внаслідок нагрівання, що відбувалося вищевказаним способом, почали народжувати життя, вони /гниючі утворення/ відразу ж почали отримувати вночі живлення від вологи, що осідала з оточуючої атмосфери, вдень же вони затвердівали від спеки. Нарешті, коли /ці утворення/, що носили плід в утробі, цілком дозріли та їх оболонки прогоріли наскрізь і розірвалися, тоді /з них/ виникли різні форми

тварин” /Там само. – С. 120, 121/. Ті тварини, що зосереджували в собі найбільше тепла, піднялись у повітря, ставши птахами, а ті, в яких переважала суміш землі, стали плазунами та іншими тваринами, що живуть на землі, а в тих, у яких було найбільше вологи, стали плавати.

Всі живі істоти, в тому числі й рослини, одушевлені в різному ступені. Джерело душі – те саме тепло, яке витворило все живе із землі.

Демокріт заперечив уявлення про богів, створених міфологічною традицією. На його думку, ці уявлення породжені страхом перед незрозумілими явищами природи, непідвладними людині, а навпаки, панують над ними. Демокріт, як підкреслює Секст Емпірик, говорить, що стародавні, спостерігаючи небесні явища, як то: грім, блискавка, затемнення сонця і місяця, жахалися їх і вважали, що винуватцями цього є боги. Філософ вважав, що богів нема, але є їх образи. В повітрі є багато вогненних атомів душі, з вихору яких виникають образи богів. Вони, ці образи, подібні до людей. Наближаючись до людей, одні з них діють благотворно, інші – негативно, шкідливо /Материалисты древней Греции. – С. 142 – 143/.

Демокріт торкався широкого кола людських і суспільних проблем – походження і сутності людини і суспільства, мови, моралі, мистецтва, держави.

Людина вийшла, як і все живе, з природи, і головну роль при цьому зіграло тепло і волога. Вона отримала більше, ніж інші істоти, тепла, бо матерія, з якої складається її тіло, є більш чистою і краще втягує в себе тепло. Водночас вона вібрала в себе деяку кількість божественної природи, завдяки чому має розум і думку, тому вона може досліджувати суще.

Спочатку люди вели „безладний і твариноподібний спосіб життя. Діючи /кожний сам по собі/ наодинці, вони виходили на пошуки їжі і добували собі найпридатнішу траву і дикі плоди дерев... Перші люди, оскільки /тоді ще/ не було придумано нічого з того, що стосується зручностей життя, проводили своє життя в безперервній важкій праці, бо вони не були захищені одягом, не вміли споруджувати житло та

користуватися вогнем і не мали взагалі ніякого поняття про приготування їжі”. Коли ж на них нападали звірі, вони об’єднувалися, допомагаючи один одному, створюючи перші колективи. В процесі життя люди отримували певні знання, навички щодо виготовлення засобів до життя. Матеріальні потреби спонукали їх до різних винаходів...” Нужда слугувала людям вчителькою у всьому, наставляючи їх відповідним чином у пізнанні кожної /речі/ /Читанка з історії філософії. Книга 1. – С. 121 – 122/.

В процесі спілкування людей бере початок мова. У ті часи серед стародавніх учених було дві точки зору на походження мови: подібність слова з природою предмета, який позначається, і друга – проста угода між людьми називати предмет таким-то словом. Демокрит у своєму вченні про мову поєднував обидві точки зору, хоча верх брала друга. З одного боку, він виводить виникнення мови з матеріальної потреби, яка складає основу всіх змін у житті суспільства. Філософ вважав, що слово є зображенням самого предмета. Водночас, на його думку, саме відношення слова до предмета зумовлене не природою самого предмета, а лише угодою, укладеною між членами даного суспільства, які розмовляють даною мовою. Він, як твердить неоплатонік Прокл, висунув чотири докази для обґрунтування цього положення: „1) однойменність – гомонімія, а саме та обставина, що різні речі позначаються однією і тією ж назвою; 2) багатойменність – поліонімія: різні назви застосовуються до одного і того ж предмета, замінюючи одне одного, а це неможливо, якщо б назви були від природи; 3) перейменування речей: якщо б назви були від природи, то чому б Аристокла перейменували у Платона, а Тартала у Феофраста; 4) відсутність відповідності у словотворенні: наприклад, від слова „думка” можна утворити дієслово „думати”, то чому ж від слова „справедливість” не можна утворити дієслово „справедливити”. Отже, назви дійсно виникли випадково, а не властиві речам від природи” /Лурье С.Я. Демокрит. – С. 353/.

До Демокріта ніхто з грецьких філософів не ставив питання про *культуру*. Їх цікавила „перша природа” /Космос, походження життя,

природні стихії тощо/. Предметний світ олюдної природи, продукти людської діяльності залишилися поза їхньою увагою. Демокріт уперше поставив питання про сутність і розвиток матеріальної і духовної культури. Рушійною силою розвитку культури вважав потребу і користь.

Перша й найважливіша потреба – це добування їжі, без чого неможливе існування і життя людини. Друге місце займає потреба в житлі, третє – в одязі. Матеріальні потреби трактуються Демокрітом як корінна причина змін, що відбуваються в розвитку суспільства. Однак безпосереднім чинником цих змін є усвідомлення людьми корисності для їхнього життя нововведень. Тобто йдеться про роль свідомого фактора суспільства.

У сфері духовної культури Демокріт виділив такі її компоненти, як ***мистецтво і мораль***.

Від Демокріта бере початок теорія, згідно якої мистецтво є „подражання природі” /Правда, мистецтво в ті часи трактувалося розширено: як техніка, ремесло, прийоми догляду за вирощуванням сільськогосподарських культур тощо/. Давньогрецький історик Плутарх так передає думку Демокріта щодо джерел мистецтва: „Ми самі навчилися від них /тварин – авт./, як показує Демокріт, найважливішим речам: шляхом подражання ми навчилися у павука ткацтву і штопанню, від ластівки побудову житла, від співочих птахів – лебедя і солов'я – співу” /Там само. – С. 352/.

Водночас Демокріт вказував на роль у мистецтві натхнення, під яким розумів своєрідний вид божественного натхнення, інтуїцію, а також деяке безумство. Натхнення, на його думку, особливо потрібне для поезії і музики.

Велике місце у філософії атомістів займають проблеми ***моралі***. Від Левкіппа до нас дійшло загальне уявлення про те, що мета життя – насолода прекрасним. Демокріт теж вважав, що прагнення до того, що породжує почуття задоволення, є рушійною силою поведінки людини. А відповідно – ухилення від усього, що може породити почуття незадоволення. Тлумачення поняття „задоволення” у Демокріта впливає з його теорії пізнання, а саме –

недовіра до істинності чуттєвого сприйняття. Чуттєве – те, що нам здається істинним, а насправді істинним є те, що знаходиться в розумі /душі/. Тому задоволення почуттів відносні, а душевні – абсолютні. Істинне блаженство – спокій душі. В цьому сутність блага.

Головною метою життя, за Демокритом, є *евтюмія* – стан душі, коли вона перебуває у спокої і рівновазі, звільнена від страхів і пристрастей. Це спільне для усіх – старих і молодих. Діоген Лаертський так передає думку Демокріта з цього приводу: „... Метою є благий стан духу. Він не тотожний насолоді, як, невірно зрозумівши, сприймали деякі. Це такий стан, при якому душа перебуває у спокої і рівновазі, не схвилювана жодними страхами, марновірством або іншими переживаннями” /Там само. – С. 373/.

Благо має об’єктний характер. Воно для всіх людей одне, як одна і та ж істина: „мета у всіх одна, що вище всього – благий стан Духа, а гіркота – мірило зла” /Там само/. Чуттєві ж задоволення – суб’єктивні: приємне одному те, іншому – інше.

Стан гармонії душі, спокій духу досягаються через поміркованість. „На думку Демокріта, – пише Стівенс, – благий стан духу в людей виникає завдяки поміркованості в насолодах і розміреному життю. Як нужда, так і достаток схильні до змін і викликають великі душевні хвилювання... Щасливий той, хто радіє, маючи помірковане майно, нещасливий той, хто сумує, маючи велике” /Там само/. Демокриту належать слова: „Прекрасною є у всьому середина: мені не по душі ні великий достаток, ні його брак” /Антологія мировой философии. Античность. – С. 148/.

Один із моральних принципів Демокріта – прагнення до необхідного і уникнення всього зайвого: „Якщо перевищити міру, то й найприємніше стає найнеприємнішим” /Там само. – С. 149/. Інший з його принципів – духовним насолодам слід надавати перевагу над тілесними, а відповідно духовним потребам над потребами матеріальними: „ Не в рабах і не в грошах щастя людей, а в розмірковуваннях і правильному мисленні” /Там само. – С. 152/.

Отже, етика Демокріта просвітлена розумом і оптимістична. Мислитель

вважав, що дотримання моральних норм повинно відбуватися не через страх покарання, а шляхом переконання, доведенням розсудку, а не примусом. Прищеплення добродетності – мета виховання, а останнє має відбуватися через навчання.

Демокрит виступив засновником договірної теорії походження держави в європейській філософській думці. Щоб запобігти взаємній ворожнечі, вважав він, люди об'єднувалися, встановлювали закони, домовившись про обмеження деяких своїх прав. Так виникла держава, що мала полісну форму грецької рабовласницької демократії. Держава – основа благополуччя в суспільстві: „... Держава, що йде по вірному шляху, – передає думку Демокрита Стівей, - велична опора. І в цьому заключається усе: коли вона у благополуччі, то все в благополуччі, коли вона гине, то гине все” /Лурье С.Я. Демокрит. – С. 361/.

Одним з найвищих політичних і моральних принципів Демокрит вважав демократію. Філософ був противником монархії: „Бідності в демократичній державі слід надавати перевагу тому, що називається щасливим життям в монархії настільки ж , наскільки свобода краща рабства” /Там само/. Краще бути бідним, ніж бути багатим, але невільником.

Демокрит пропагував почуття відповідальності за своїх громадянські обов'язки, пам'ятаючи, що „державні справи слід вважати більш важливими, ніж все інше” /Там само. – С. 360/. Громадяни мають дотримуватися законів і не переступати закон через страх покарання, а з почуття громадянського обов'язку.

ВИСНОВКИ: Емпедокл і Анаксагор, поклавши в основу філософування принцип множинності першооснов світу, по суті намітили тенденцію розрізнення та індивідуалізації космічного цілого, що знайшло своє зріле виявлення в атомістичній концепції буття Левкіппа і Демокрита, яка лягла в основу всього подальшого розвитку теоретичного

природознавства; а уявлення про неподільність атомів проіснувало до кінця XIX ст.

Питання для обговорення на семінарському занятті:

1. Вчення про першооснови світу Емпедокла. Теорія світових сил. Біологія і психологія.
2. Неологія Анаксагора. „Насіння всіх речей” як першоелемент буття.
3. Погляди Демокріта на атоми як першооснову буття. Детермінізм. Космологія і космогонія. Уявлення про людину та суспільство.

Теми для рефератів, доповідей і контрольних робіт:

1. Плюралістична тенденція філософського осмислення буття.
2. Школа еволюціонізму Емпедокла.
3. Атомістична концепція буття Демокріта в контексті сучасної філософії науки.
4. Погляди Демокріта на людину та суспільство.

Література

Антологія мировой философии: Античность. Минск-Москва. 2001. – С. 58 – 153.

Асмус В.Ф. Античная философия. М., 1976. – С. 56 – 97, 135 – 174.

Богомолов А.С. Античная философия. М., 1983. – С. 92 – 107, 141 – 163.

Виндельбанд В. История древней философии. К., 1995. – С. 77 – 94, 136 – 150.

Возняк С.М. Філософія Стародавнього світу. Част. 2. Антична філософія. Івано-Франківськ. 2004. – С. 36 – 55.

Волинка Г.І. та ін. Вступ до філософії: історико-філософська

пропедевтика. К., 1999. – С. 87– 96.

Лурье С.Я. Демокрит. М., 1970. – С. 189 – 381.

Кондзьолка В.В. Нарис історії античної філософії. Львів, 1993.

Історія філософії. Підручник. / за ред. Ярошовця В.І./ К., 2002. – С. 80 – 96.

Татаркевич В. Історія філософії. Т.1. Львів, 1997. – С. 42 – 58.

Філософський енциклопедичний словник. К., 2002. – С. 18, 42 - 43, 147 – 148, 196.

Чанышев А.Н. Курс лекцій по древней философии. М., 1981. – С. 166 – 203.

Читанка з історії філософії. Кн.1. К., 1992. – С. 106 – 122.

В античній натурфілософії об'єктом осмислення була природа, Космос. Людина розчинялася в космічному цілому. З початку V ст. до н.е. окреслюється тенденція виділення людини з-поміж інших „речей” навколишнього світу. Започаткували її софісти, зробивши перші кроки до філософської антропології.

Тема 11. ФІЛОСОФІЯ СОФІСТІВ

Після освоєння матеріалу теми *треба*

– **Знати:**

- чинники, що зумовили виокремлення софістами людини з космічного цілого;
- основні ідеї тлумачення софістами буття і пізнання;
- сутність гносеологічного і етичного релятивізму.

– **Вміти:**

- аргументовано пояснювати причини гуманітарної орієнтації, яку здійснили софісти у філософії;
- тлумачити тезу Протагора: „Людина є мірою усього” і сутність гносеологічного і етичного релятивізму, що впливав з неї;
- визначити місце і роль філософії софістів у розвитку філософської думки античності.

– **Розуміти:**

- найважливіші особливості філософії і діяльності софістів;
- внесок софістів у науку про слово, в риторику та еристику;
- що філософія софістів – це перша сходинка самосвідомості духу, що переходить від об'єктивного космологізму до суб'єктивного антропологізму /Лосєв О.Ф./.

План викладу:

10. Загальна характеристика філософії і діяльності софістів.
11. Онтологія і гносеологія Протагора.
12. Філософія Горгія та інших „старших” і „молодших” софістів.

Ключові терміни і поняття.

Еристика /від грецьк. – сперечатися/ – мистецтво дискутувати; вчення про логічну структуру, функції та правила ведення суперечки. Виникла у Стародавній Греції як засіб відшукування істини в процесі суперечки.

Конвенціоналізм /від лат. – угода, договір/ – напрям у філософському тлумаченні пізнання, згідно з яким деякі з основних начал науки слід розуміти як конвенції, тобто умовно прийняті угоди, з допомогою яких вибирається конкретний теоретичний опис явищ серед різних, але однаково можливих їх описів.

Релятивізм /від лат. – відносний/ – методологічний принцип наукового, культурологічного, філософського мислення, світоглядно-філософська позиція, що виявляється в абсолютизації відносності змісту і значення знання.

Сенсуалізм /від лат. сенсус – відчуття, сприйняття/ – напрям в теорії пізнання, згідно з яким відчуття є формою достовірного знання. Сенсуалізм прагне вивести весь зміст пізнання з діяльності органів відчуття.

Софізм /від грецьк. – судження, придумане розумно, хитро/ – логічний феномен у вигляді послідовності пов'язаних суджень, що має на меті створити видимість /ілюзію/ логічного обґрунтування /доказу/ наперед хибного твердження.

Софістика – 1) форма ведення дискусії, полеміки в такий спосіб, щоб переконати опонента, примусити його визнати певні твердження, в цьому /„позитивному”/ смислі практично збігається з поняттям еристики; 2) філософська течія /школа/ в Стародавній Греції; 3) у традиційно-негативному смислі, що також встановився вже в античній філософії – спосіб міркування, доказу, який спирається на навмисне порушення законів і правил формальної логіки, використовує хибні доводи та аргументи, застосовує, зокрема, софізми.

1. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ФІЛОСОФІЇ І ДІЯЛЬНОСТІ СОФІСТІВ. На період високої класики припадає філософія і діяльність так званих софістів / V – початок I V ст. до н.е./ . Це, як зазначає В. Татаркевич, – „новий тип філософії, що зовсім відрізнявся від тогочасної філософії природи” /Татаркевич В. Історія філософії. Т. 1. – С. 74/. Її основна орієнтація – гуманітарна. Об’єктом осмислення для неї стають усі сфери людської життєдіяльності, а не тільки природа, як у попередніх філософських школах. З початку V ст. до н.е. окреслюється тенденція виділення людини з-поміж інших „речей” навколишнього світу.

Переміщення акцентів світобачення на гуманітарну сферу було зумовлене зрушеннями в соціально-політичному і культурному житті.

1. По-перше, в цей період найбільшого розвитку набула рабовласницька демократія і її політичні інституції у ряді міст-республік континентальної Греції, зокрема в Афінах, які об’єднали всі головні міста і колонії. Основу політичного життя Афін у той час становила повна рівність вільного населення перед законом з правом участі його у справах полісу.

2. По-друге, відбулися докорінні зміни в національному житті греків після перемоги у персидських війнах. Боротьба проти азійського панування напружила всі сили греків і привела до зламу в розвитку властивих їм обдарувань. Як вважає В. Віндельбанд: „Найкращою нагородою за перемогу було те прагнення до національного духовного спілкування, з якого витворились великі культурні надбання еллінізму” /Виндельбанд В. История древней философии. – С. 100/.

3. По-третє, ці зміни захопили і науку. Вона вийшла із замкнутих гуртків окремих груп учених і увійшла в суспільне життя. Змінився предмет науки: не дослідження природи, як це було раніше, а гуманітарні дослідження вийшли на передній план, зокрема проблеми політики, етики, риторики, мови. Постали нові завдання науки. Якщо до цього часу шукали знання, то тепер наука набуває практичних цілей, хоч розуміння практичності науки було досить обмежене. Протагор, наприклад, вважав, що наука – це „тямущість у впорядкуванні домом і державою, та можливо якнайбільша вмільість у діянні і мовленні”.

Розглянуті зміни в житті греків стимулювали потребу знань з історії, культури, основ господарського життя, риторики, політики, філософії, судочинства.

Поява демократичних інституцій – виборних народних зборів і судів викликали потребу вміння говорити, переконувати, заплутувати супротивника, біле видавати за чорне і навпаки тощо. А це породило потребу оволодіння мистецтвом політичного і судового красномовства. Цього потрібно було навчити. Ось чому в системі освіти гімнастика і музика витісняються риторикою, логікою і філософією. Риторика стала царицею усіх мистецтв. Ця потреба викликала до життя появу людей, які „навчали думати говорити і діяти”. Ці люди отримали назву *софісти* /грецьк. „софістес” – майстер, знаток, мудрець, учений/.

В. Віндельбанд так обґрунтовує це питання: „При такому пожвавленні духовних інтересів у найдальших верств грецького суспільства зростала і розвивалась потреба освіти, допитливості і жадоба освіти: всі бажали знати, чого домоглися у школах дослідами і розмірковуваннями „про природу речей”: і такому попиту невдовзі знайшлося задоволення. З’явилися люди, які взялися повідомляти народові результати, досягнуті наукою: філософія вийшла із школи на площу. Цими публічними наставниками були софісти” /Там само. – С. 101/.

Спочатку слово „софіст” мало позитивний сенс. Але пізніше воно набуло негативного значення – „псевдовчений”, „мудрагель”. Софістика стала синонімом еристики, тобто розумування, яке для хибного твердження створює подобу істини.

Софістами були вчителі риторики /красномовства/ і еристики /уміння вести суперечки, диспути/, які за оплату вчили мистецтву перемагати опонента у суперечках і тяганинах. Вони виконували функції, які сьогодні виконують публіцистика та різногалузеві університети. В. Татаркевич називає їх „напівжурналістами – напівпрофесорами”, а В.Віндельбанд – „поширювачами грецької совіти”, бо вони, як пише він, трудилися

насамперед для того, щоб повідомляти результати науки масі, пристосовувати їх до її потреб /Там само. – С. 102/.

Навчання, за яким всі зверталися до софістів, мало також практичну мету. Демократичні правління в ряді полісів ставили кожному в обов'язки активну участь в громадському житті. А це залежало насамперед від ораторських здібностей. В міру зростання рівня освіти в масах той, хто бажав досягти успіху в державі, мусів володіти силою слова. Це, зокрема, найперше стосувалося молоді людини, яка зверталася до софістів, щоб виховали і розвинули з неї красномовного громадянина. Ось чому, як зауважує В.Віндельбанд, „головним своїм завданням софістика поставила наукову і риторичну підготовку до політичної діяльності” /Там само. – С. 103/.

В цілому діяльність софістів була спрямована на вирішення двох завдань: на технічний розвиток мовлення та на поширення тих знань, які служили б цій меті.

Важливо підкреслити, що софісти були теоретиками риторики. В центрі їхньої уваги було слово. Вони створили науку про слово. В цьому насамперед софісти виступають як філософи. Виходячи з переконання, що теорія без практичних вправ так само безкорисна, як вправи без теорії, Протагор поєднав практичне навчання з науковими дослідженнями мови. Це вже були початки граматики і логіки. Як відзначає Діоген Лаертський, Протагор виділив чотири різновиди мови: побажання, питання, відповідь і наказ. Інші виділяли їх сім: розповідь, питання, відповідь, наказ, повідомлення, побажання, звернення, назвавши їх основами мови /Читанка з Істрії філософії. Книга 1. – С. 112/.

Водночас завдання навчання мистецтву мовлення змушувало софістів ближче зіткнутися з проблемами людини, і найперше з її психологією. Мистецтво переконувати вимагало знання механізмів, що управляють психікою. Ось чому софісти у фокус своїх світоглядних пошуків поставили людину.

Нарешті слід відзначити, що існує різнобій в оцінках софістики як

філософської школи чи течії. Так, В.Татаркевич твердив, що софісти „не становили філософської школи” /Татаркевич В. Історія філософії. Т.1. – С. 74/. Г.І. Волинка та інші автори підручника „Вступ до філософії: історико-філософська пропедевтика” пишуть: „Античні софісти не створили єдиної школи чи течії” /С. 96/. Так само твердять автори „Читанки з історії філософії. Книга 1.”/ С.111/. Натомість „Філософський енциклопедичний словник” /К., 2002/ стверджує, що софістика – „філософська течія /школа/ в Стародавній Греції” С. 595/. Очевидно ця думка найближча до істини.

2. ОНТОЛОГІЯ І ГНОСЕОЛОГІЯ ПРОТАГОРА. Філософська традиція ділить софістів на „старших” і „молодших”.

До „старших” софістів належить насамперед *Протагор* /бл. 480 – 410 рр. до н.е./ . Родом з м. Абдера. Вважають, що до філософії його привернув Демокрит. Був професійним викладачем риторики і еристики, одним з перших брав платню за навчання. Об’їздив усю Грецію. Входив до кола друзів Перикла /в Афінах/, за дорученням якого розробив проект нової конституції. Однак через твір „Про богів”, який він прочитав у домі Еврипіда, був звинувачений в атеїзмі, і щоб уникнути кари /був засуджений до смерті, а твір спалений/ залишив Афіни і відбув до Сицилії, але по дорозі утонув.

Йому належить ряд творів, зокрема „Про суще”, „Про науки”, „Про богів”, „Про істину”, „Антилогіка” та ін. Однак до нас від них дійшло декілька фрагментів.

Протагор – матеріаліст, визнавав матеріальність світу. Про його світоглядні орієнтації Секст Емпірик писав: „Він говорить... що основні причини всіх явищ знаходяться в матерії, тому матерією, оскільки це залежить від неї, може бути все те, що є всім” /Читанка з історії філософії. Книга 1. – С. 112/.

Головна властивість матерії – не її об’єктивність і наявність певної закономірності, а мінливість, плинність. В цьому питанні Протагор спирався

на Геракліта, його „все тече”. Секст Емпірик: „Ця людина /тобто Протагор – авт./ говорить, що матерія плинна, і на місці її втрат безперервно виникають збільшення, і сприйняття змішуються і змінюються, залежно від віку і будови тіл” /Там само/. Тобто, не лише матерія, але й людське одухотворене тіло змінюється.

Друга властивість матерії: ніщо не існує само по собі, а існує і виникає лише у відношенні до іншого.

Ці онтологічні засади Протагора визначили його *гносеологію*. Засаднича для софістики теза Протагора: „Людина є мірою усього – існуванню існуючих і не існуванню неіснуючих” /Там само. – С. 111 – 112/. З цієї тези випливає чотири точки зору софістів на пізнання:

1. Гносеологічний релятивізм або відносність знання. По-перше, якщо все мінливе і переходить у свою протилежність, то про кожну річ можливі дві протилежні думки. То звідси випливає висновок – „все істинне”. По-друге, якщо людина є міра всіх речей, то вона є також мірою істини. Секст Емпірик: „...За його /тобто Протагора – авт./ вченням, критерієм суцього є людина, бо все, що здається людям, існує; те ж, що не здається нікому з людей, і не існує” /Там само. – С. 112 – 113/. Тобто істина суб’єктивна. Немає всезагальної істини, бо істина для кожного інша.

Теза „Людина є мірою усього” привела до двох релятивістських висновків: 1) Відкидається прихована „сутність речей” як їх „справжня дійсність”: існує лише те і таке, що і як нам дано, явилось. Явлене тотожне буттю; іншого світу поза явленням немає. 2) Єдино можливою та універсальною формою існування знання може бути лише опінія, яка відбиває якраз досвід сприйняття даного.

Відтак критерій істини стає відносним, релятивізується. Платон передає думку Протагора: „... Мірою всіх речей є людина, тобто, якщо мені здаються речі, такими вони є для мене, а якими тобі, такими є для тебе” /Антологія мировой філософії. Античность. – С. 159/. Завдяки цьому будь-яка істина позбавляється безумовності і стає відкритою для обговорення,

випробування та перегляду.

2. Сенсуалізм /лат. *сенсаус* – відчуття, сприйняття/: істину ми пізнаємо лише з допомогою відчуттів. Однак сприйняття однієї і тієї ж речі бувають різними в різних індивідів. Платон, конкретизуючи думки Протагора, наводить приклад з вітром. Чи не буває часом, зауважує він, що дме один і той же вітер, а хтось мерзне, а хтось ні, і хтось не дуже, а хтось сильно. Одній людині вітер здається холодним, а іншому ні. Власне, сенсуалізм лежить в основі релятивізму: наше знання, раз воно ґрунтується на чуттєвому сприйнятті, відносне.

3. Конвенціоналізм /лат. *конвенція* – угода, договір/ був дальшим розвитком релятивізму. Хоч істини відносні, серед них є так звані зобов'язуючі, які повинні визнавати всі, наприклад, закони, моральність, мова, релігія. Ці істини існують завдяки угоді, договору між людьми. В політиці Протагор пропонував вважати критерієм істинності ту думку /судження/, яку поділяє більшість людей.

4. Практицизм. Оскільки істини є різні, то серед них є важливіші для людей, кращі чи гірші. Істина однієї людини має вищість над істиною іншої лише оскільки, оскільки вона має більшу практичну користь. Тобто критерієм істини є вигода. Це, власне, той же прагматизм, який запанував у філософії неопозитивізму ХХ ст. В. Татаркевич коментує положення Протагора про практичний бік істини: „Твердження істини однаково, але якщо вже одні з них ліпші, то слід триматися ліпших. А хто піддався гіршим, той повинен так покерувати умом, щоб змінити їх на ліпші. Ті, що вносять таку зміну, – мудреці: лікарі вносять її через ліки, софісти – через розумування. Правда, що кому видається слухним, то і є для нього слухним, але мудрець може вчинити так, що це будуть не прикрі твердження, а приємні” /Татаркевич В. Історія філософії. Т. 1. – С. 78/.

Таким чином, теза „Людина є міра всього” визнає принцип існування знання лиш у формі опінії. Цей принцип доповнюється принципом софістичного дискурсу /спілкування, обговорення, інтелектуального

змагання/, як способу пошуку і надбання істини. Звідси виняткове значення риторики для мислення, оскільки вона є мистецтвом викладу та обстоювання власної думки, полемічної вправності.

Гносеологічний релятивізм Протагора виходить на *релятивізм етичний*. Людина є не лише мірилом істини, але й моралі, мірою добра і зла. Критерієм моральності є чуттєві нахили людини – вигода, задоволення. Те, що корисне одному, приносить йому задоволення – це добро, а що ні – зло. Протагор, як й інші софісти, вбачав головне завдання своєї філософії і педагогічної діяльності у навчанні людей доброчесності.

3. ФІЛОСОФІЯ ГОРГІЯ ТА ІНШИХ „СТАРШИХ” І „МОЛОДШИХ” СОФІСТІВ. *Горгій* /485 – 380 рр. до н.е./ – найвидатніший, поряд з Протагором, представник античної софістики. Походив із Сицилії. Учень Емпедокла. У 428 р. прибув до Афін як голова посольства свого міста-полісу Леонтіни. Прославився як оратор і вчитель риторики. Філострат назвав його „батьком риторики”. Прожив понад 100 років. Сам це пояснював тим, що утримувався від задоволень. Головний його твір – „Про те, чого немає, або Про суще /природу/”.

У даному творі Горгій всупереч твердженням Протагора про те, що „все істинне”, доводив, що „все неістинне”. Цю тезу він виводив з того, що мова /слова/ не є виразом думки, а думки, мислення не виражають буття. На противагу елеатам, що не існує небуття, філософ доводив не існування будь-чого через послідовне обґрунтування трьох радикальних тез: 1) „нічого не існує”, 2) „якщо воно існує, то воно незбагненне для людини”, 3) „коли воно збагненне, то вже у всякому випадку невимовне і непоясниме для іншого” /Читанка з історії філософії. Книга 1. – С. 113/.

Секст Емпірик показує спосіб доведень Горгія: „А про те, що нічого не існує, він /тобто Горгій – авт./ міркує таким чином. Саме, коли що-небудь існує, то воно не є ні суще, як зараз буде зрозуміло, ні не-суще, як буде показано, ні суще ні не-суще, як буде викладено і це. Значить нічого не існує.

Насправді, якщо не-сущє не існує, то щось повинно існувати і не існувати; оскільки воно не мислиться сущим, воно не повинно існувати; оскільки ж воно є не-сущє, то в такому випадку воно все ж таки є. Але цілком безглуздо чому-небудь одночасно бути і не бути. Отже, не-сущє не існує” /Там само/.

Це – софізм „чистої води”, коли навмисно порушуються закони і правила формальної логіки, використовуються хибні аргументи, якими софісти користувалися для того, щоб заплутати свого супротивника. Яскравим прикладом софізму є наступне твердження Горгія: „... Якщо сущє вічне, воно безмежне; якщо воно безмежне, воно ніде; якщо воно ніде, то його немає. Отже, якщо сущє вічне, то сущого взагалі немає” /Там само. – С. 114/. Тут чітко простежується підміна понять, а саме – часові характеристики ототожнюються з просторовими і навпаки.

Таким чином, говорячи про те, що нічого не існує, Горгій мав на увазі неможливість довести ні того, що буття існує, ні того, що не існує небуття, ні того, що вони існують разом.

Софісти були першими, хто серйозно займався теорією мистецтва. Як відзначає В. Татаркевич, піонером в цій царині був не Протагор, а Горгій. Проте, в ті часи теорія мистецтва трактувалась досить вузько як теорія поезії, зокрема сценічної. Малярство, скульптуру, архітектуру стародавні греки вважали таким же вмінням як ткацтво чи будівництво кораблів. Теорія мистецтва оперувала трьома поняттями: наслідування, омана і очищення.

1. Поезія не витворює реальних предметів, а тільки їх словесні подоби /наслідування/.

2. В уяві слухачів поезія збуджує оману, ілюзію; вони переживають почуття, страждання, які звучать зі сцени як справжні.

3. Поезія викликає у слухачів певну реакцію, розряджає, очищає їхні почуття, даючи цим самим радість і полегшу.

Згодом із зазначених трьох особливостей поезії вийшли три естетичні теорії: одна з них робила у мистецтві наголос на наслідуванні, друга – на омані, ілюзії, третя – на збудженні почуттів.

Крім Протагора і Горгія, до представників старшого покоління софістів належить Гіппій, Продік, Антіфонт, молодшого – Критій, Алкідом, Лікофрон, Фрізмах, Полемон.

Про *Гіппія* відомо дуже мало. Походить з Еліди, жив у другій половині V ст. до н.е. Його зобразив Платон у двох своїх діалогах – „Гіппій Більший” і „Гіппій Менший”. На противагу Протагору, Гіппій займався природознавством – астрономією, геометрією, а також музикою. З творів Платона відомо, що Гіппій, як і деякі інші софісти, почав розрізняти природу і суспільство, протиставляв закони суспільства законам природи: „Закон ... будучи тираном людей, часто діє насильницьки, проти природи” /Антологія мировой філософії. Античность. – С. 163/. Філософ спростував всезагальну значимість державних законів, вважаючи їх насильством над окремою людиною. Від державних законів він відрізняв загальнолюдські, наприклад, пошанування батьків. Мету життя Гіппій вбачав у досягненні стану автаркії – самозадоволення. Це його моральний ідеал.

Так само, як і про Гіппія, мало відомо і про інших софістів старшого покоління, зокрема Продіка і Антіфонта.

Продік /друга половина V ст. до н.е./ займався проблемами мови. Раніше, ніж філософувати, необхідно спочатку навчитися правильно вживати слова. Тому, розробляючи синоніміку, він уточнював значення слів, розрізняючи відтінки в синонімах. Водночас Продік займався проблемою походження і сутності релігії. Він вважав, що релігія виникає внаслідок того, що люди поклонялися корисним їм явищам природи, іменуючи їх богами. Секст Емпірик наводить слова Продіка: „Сонце, місяць, ріки, джерела і взагалі все, що корисне для нашого життя, стародавні називали богами внаслідок користі, яку вони від них отримували, подібно до того, як єгиптяни обожнили Ніл”. І далі: „... Тому хліб названий Деметрою, вино – Діонісом, вода – Посейдоном, вогонь – Гефестом і взагалі кожна річ, яку люди вживали для власної користі, подібним чином обожнювалася” /Там само. – С. 161/.

Антіфонт – один з перших професійних учителів філософії і

ораторського мистецтва. Як і Гіппій, займався науками – астрономією, метеорологією, математикою. Вважав, що світ виник з вихору, що „все єдине”. Заперечував об’єктивне існування окремих речей і часу: „час – /наша/ думка або міра, а не сутність”.

Інтерес являють етичні ідеї Антіфонта. Філософ вважав, що веління природи і вимоги закону антагоністичні. Джерело всіх нещасть, бідувань в тому, що закони змушують людей чинити всупереч своїй природі. З антагонізму закону і природи Антифонт виводить те, що людина має бути дволикою – роблячи вигляд, що слідує законам суспільства і держави, слідувати природі, яку на відміну від людей обманути неможливо.

Антифонт висловлював думку про природну рівність людей: „Від природи ми всі у всіх відношеннях рівні, причім /однаково/ і варвари, і елліни... у всіх людей потреби від природи однакові... всі ми дихаємо повітрям через рот і ніс і їмо всі /однаково/ - з допомогою рук” /Там само. – С. 165/. Звідси вважав, що рабство суперечить природі. Етику Антифонт визначав як мистецтво бути безжурним.

Серед молодших софістів особливо виділяється *Критій* /близько 460 – 403 рр. до н.е./. Був головним з тридцяти тиранів. Належав до учнів Протагора і Горгія. Був автором ряду творів, які до нас не дійшли. Є одним з представників античного атеїзму. Заперечував реальне існування богів, однак вважав, що в соціальному відношенні релігія корисна: „... Стародавні законотворці створили бога в якості якогось наглядача за добрими вчинками і за гріховністю людей, щоб ніхто таємно не ображав ближнього, остерігаючись кари від богів” /Чанышев А.Н. Курс лекцій по древней философии. М., 1981. – С. 218/.

Критій бачив головне знаряддя удосконалення людей у вихованні, розглядаючи державу і релігію засобами, які роблять людей лихих від природи добрими, а терор – як засіб управління, без якого не може обійтися ні один уряд.

Один з учнів Горгія *Алкідам* розвинув учення Антіфонта про рівність

людей і протиправність рабства: „Бог створив усіх вільними, природа нікого не створила рабом” /Там само. – С. 217/.

ВИСНОВКИ: Заслугою античної софістики став перегляд з точки зору неупередженого і вільного у своїх судженнях розуму всіх узвичаєних поглядів, авторитетів, звичаїв. Грецькі софісти, як наголошував російський філософ О.Ф. Лосєв, – це перша сходинка самосвідомості духу, що переходить від об’єктивного космологізму до суб’єктивного антропологізму.

Питання для обговорення на семінарському занятті:

Соціокультурні передумови виділення софістами людини з-поміж інших „речей” навколишнього світу.

Вчення про буття і пізнання Протагора. „Людина є мірою усього”.

Гносеологічний і етичний релятивізм.

Філософські погляди Горгія та інших „старших” і „молодших” софістів.

Теми для рефератів, доповідей і контрольних робіт:

Вклад софістів у теорію мови, риторику і еристику.

Гносеологічний релятивізм софістів.

Філософія софістів як етап до філософського людинознавства.

Література

Антология мировой философии: Античность. Минск-Москва. 2001. – С. 154 – 165.

Асмус В.Ф. Античная философия. М., 1976. – С. 97 – 101.

Богомолов А.С. Античная философия. М., 1983. – С. 108 – 122.

Виндельбанд В. История древней философии. К., 1995. – С. 94 – 112.

Возняк С.М. Філософія Стародавнього світу. Част. 2. Антична філософія. Івано-Франківськ. 2004. – С. 56 – 65.

Волинка Г.І. та ін. Вступ до філософії: історико-філософська пропедевтика. К., 1999. – С. 96– 97.

Історія філософії. Підручник. / за ред. Ярошовця В.І./ К., 2002. – С. 95 – 98.

Кондзьолка В.В. Нарис історії античної філософії. Львів, 1993.

Татаркевич В. Історія філософії. Т.1. Львів, 1997. – С. 73 – 181.

Філософський енциклопедичний словник. К., 2002. – С. 127 – 128, 530 – 531, 595 – 596.

Чаньшев А.Н. Курс лекцій по древней философии. М., 1981. – С. 203 – 221.

Читанка з історії філософії. Кн.1. К., 1992. – С. 111 – 122.

З ім'ям Сократа асоціюються дві історично вагомні віхи у розвитку філософії – початок філософського людинознавства і софійний спосіб філософування. Мислитель був першим, хто об'єктом філософської рефлексії обрав людину та її морально-духовний світ.

Тема 12. СОКРАТ

Після освоєння матеріалу теми *треба*

– **Знати:**

- в чому проявилася новизна філософії Сократа;
- сутність етичного антропологізму сократівської філософії;
- метод суб'єктивної діалектики;
- провідні ідеї мислителів сократичних шкіл.

– **Вміти:**

- визначити місце Сократа в античній філософії;
- аргументувати переворот, здійснений Сократом в існуючій до нього системі цінностей;
- бачити як позитивні, так і негативні сторони етичного раціоналізму;
- оцінити значущість методу Сократа як засновника софійного способу філософування;
- розрізняти софійний і епістемний способи філософування.

– **Розуміти:**

- особливості вчення Сократа як початку філософського антропологізму;
- принципово нове в античній філософії тлумачення душі як найважливішої ознаки людської природи;
- обмеженість етичного раціоналізму;
- філософську цінність методу суб'єктивної діалектики;
- гносеологічний сенс тези: „Я знаю, що я нічого не знаю”.

План викладу:

13. Життєва доля та зміст філософського вчення. Етичний антропологізм.
14. Метод суб'єктивної діалектики.
15. Сократичні школи.

Ключові терміни і поняття.

Антропологізм /від грецьк. – людина і слово/ – філософська концепція, згідно з якою поняття „людина” є наріжною світоглядною категорією для розробки системи уявлень про світ.

Майєвтика /від грецьк. – повивальне мистецтво/ – метод Сократа, суть якого у досягненні істини шляхом запитань і відповідей.

Раціоналізм /від лат. – розумний/ – напрям у філософії, що визнає розум достовірною основою пізнання і поведінки людини.

1. ЖИТТЄВА ДОЛЯ ТА ЗМІСТ ФІЛОСОФСЬКОГО ВЧЕННЯ. ЕТИЧНИЙ АНТРОПОЛОГІЗМ. В історії філософії мабуть немає постаті більш відомої, ніж Сократ. Ще у стародавні часи він став у свідомості людей втіленням мудрості, ідеалом мудреця, що поставив істину вище життя.

Водночас нема мабуть в історії філософії постаті більш загадкової і легендарної, ніж Сократ. Він не залишив після себе письмової спадщини. Чому? Мислитель вважав, що писемність робить знання зовнішніми, перешкоджає внутрішньому його освоєнню. Письмо мертво; скільки його не запитуй, воно твердить одне і те ж. Сократ надавав перевагу не монологу, зафіксованому в тексті, а живій розмовній бесіді, діалогу. Від нього бере початок софійний спосіб філософування. Про Сократа ми знаємо головним чином від його учнів – Ксенофонта і Платона.

Сократ /бл. 470 – 399 рр. до н.е./ – перший за походженням афінянин. Його батько – ремісник, каменотес. Вважають, що й сам Сократ в молодості займався батьківським ремеслом. Мати – бабка-повитуха /акушерка/. Сократ був добрим громадянином. У війні Афін зі Спартою тричі брав участь у

військових битвах, був поранений. Проте не прагнув до активної громадської діяльності. Основною сферою його діяльності стала філософія. Жив досить скромно. Був, як пишуть про нього, поганим сім'янином, не піклувався ні про дружину, ні про трьох своїх синів. Увесь свій час присвячував філософським бесідам і суперечкам, мандруючи по площах і ярмарках. Мав багато учнів. За свої виступи, всупереч софістам, грошей не брав.

Філософ був переконаний, що він вибраний богами і приставлений до афінського народу як гедзь /овод/ до коня, щоб не давати своїм співгромадянам впадати в духовну сплячку і не піклуватися більше про свої справи, ніж про самих себе. Під „справами” він розумів військову кар’єру, домашні справи, прагнення до збагачення, а також змови, повстання і т.п., а під піклуванням про самих себе – моральне та інтелектуальне самовдосконалення.

Сократ привертав до себе увагу буквально всім: зовнішністю, способом життя, діяльністю, вченням. На відміну від платних учителів мудрості, які щеголяли в пишних одягах, був одягнений скромно і нерідко ходив босим. За уявленнями греків, які високо цінували тілесну красу, він був огидним: невисокого зросту, з обвислим животом, великою лисою головою, великим випуклим лобом, приплюснутим носом, одутловатим обличчям. Однак, будучи зовнішньо непривабливим, філософ зачаровував своєю мудрістю, інтелектом, словом. Один із сучасників Сократа красень Алквіад писав, що коли слухав його виступи, то серце в нього билось сильніше і він плакав, як й інші, і слова філософа приводили його до думки, що не можна далі так жити, як він до цього часу жив.

Життя Сократа закінчилось трагічно. У 80-річному віці він був звинувачений у безбожництві і засуджений до страти. На нього був донос поета Мелета, багача Аніта і оратора Лікона. Платон у своєму творі „Апологія Сократа” подає три уривки з виступів Сократа перед судом присяжних.

У виступі після прослуханих звинувачень Сократ спростував

твердження своїх опонентів, заявивши, що ті „паякають, що є якийсь Сократ, великий негідник, який псує молодь. А коли їх хтось запитує, що він робить і чого навчає, то вони не знають, що казати, і, щоб приховати своє збентеження, говорять, що взагалі заведено говорити про таких, хто філософствує: і те, що, мовляв, „відкриває таємниці неба і землі”, і що „не визнає богів”, і „брехню видає за правду” /Платон. Діалоги. К., 1995. – С. 23/.

Після того, коли присяжні визнали Сократа винним, той сказав: „Якої кари я заслуговую або яку пеню я повинен заплатити за те, що все життя не мав спокою і не дбав про те, про що турбується більшість людей: про гроші, домашні справи, військові знання, промови на народних зборах, посади, участь у змовах, повстаннях, які трапляються в нашому місті, – бо я вважав себе, далекі, надто порядною людиною, щоб залишитись цілим, коли б брав участь у всьому цьому; за те, що не йшов туди, де не міг принести ніякої користі ні вам, ні собі, а йшов туди, де як звичайна людина міг зробити кожному, як гадаю, найбільше добро, намагаючись переконати кожного з вас не турбуватись про свої справи раніше і в більшій мірі, ніж про себе самого, щоб самому стати якомога кращим і розумнішим, і не дбати про міські справи раніше, ніж про саме місто, і таким же чином думати й про все інше. Отже, на що я заслуговую за те, що я такий? На щось добре, афіняни, якщо справді оцінювати по заслугах”.

І ще: „... Я скажу, що саме це і є найбільше благо для людини: щодня вести розмови про добродетель і таке інше, що ви чуєте від мене, коли я розмовляю, досліджуючи самого себе й інших, а життя без такого дослідження – не життя для людини” /Там само. – С. 26/.

Присяжні засудили Сократа на кару смерті. Тоді він виголосив третю промову, в якій сказав, що не боїться смерті, що у пам'яті потомків залишиться мудрецем, в той час, коли його звинувачувані зазнають ще тяжчої кари, ніж винесли йому /насправді, як писав Плутарх, вони повісились/. „Уникнути смерті неважко, – сказав Сократ, – куди важче уникнути ганьби, бо вона мчить швидше смерті” /Там само. – С. 45/.

Сократ міг уникнути смерті: учні хотіли влаштувати йому втечу із в'язниці, але той не погодився, стоячи на позиції послуху перед законом. Попрощавшись з дружиною, синами, в присутності учнів він мужньо випив чашу отрути /цикуту/. Як писав учень Сократа Ксенофонт: „Всі одностайно визнають, що скільки сягає наша пам'ять, ще жодна людина не дивилась в очі смерті з більшою гідністю”.

Фундаментальними проблемами філософії Сократа стала не космологічна, як у попередників, а **антропологічна проблема**, не світ і світопорядок, а **людина**. Природу він не досліджував, космологічні проблеми вважав другорядними і малозначними, бо: „Чого можна навчитися у дерев? – запитував. – Навчитися можна лише в людей”.

У центр своєї філософії Сократ поставив питання про людину як мету всього в світі, протиставивши матеріалістичному світоглядові релігійно-моральний, побудований на визнанні світу божеством вічним і всюдисутнім, а основою світу проголосив духовний принцип у логічному та історичному смислі слова. Проте людину він розглядав не з фізичного, тілесного боку, а з етичного, як моральну сутність. Тому його філософія – це **етичний антропологізм**.

Відповідь Сократа на питання про людську природу, як підкреслює російський філософ В.Ф. Шаповалов, назавжди залишилася класичною /Шаповалов В.Ф. Основы философии. От классики к современности. М., 2001. – С. 65/. Її сутністю є висновок, що „ми не можемо дослідити природу людини тим шляхом, яким ми розкриваємо природу фізичних явищ. Фізичні речі можна описати в термінах їх об'єктивних властивостей, тоді як людину можна описати і визначити лише в термінах її свідомості” /Проблема человека в западной философии. М., 1983. – С.3/. Це означає, що людина є істота, яка постійно шукає сама себе, перевіряє, досліджує себе і умови свого існування. Критична, випробна установка по відношенню до життя і визначає цінність життя: „А життя без такого дослідження, – говорив Сократ, – не життя для людини” /Платон. Діалоги. – С. 38/. Стверджуючи це, він

одночасно відкриває і утверджує наявність душі як найважливішої ознаки людської натури.

Грецькі мислителі до Сократа, очевидно, не знали поняття душі у власному значенні слова. Загальним для стародавньої грецької культури було розуміння людини як мікрокосмосу – малого космосу, – в якому відображається в тій або іншій мірі увесь світ – великий космос. Це переконання поділяв Сократ. Проте він перший підкреслив особливість людини, її кардинальну відмінність від інших складових частин природи. Душа, в його розумінні, – це здібність до самоусвідомлення постільки, поскільки вона реалізується, діє. Тому людина досліджує сама себе, що все зовнішнє піддається осмисленню, розглядається як завдання. Пошуки відповіді і є життя душі та її сутність. Зовнішнє ж взяте само по собі, без осмислення і без відношення до нього, позитивне чи негативне, – нікчемне і пусте. Тому сутність людини виявляється незалежно від зовнішніх обставин навіть тоді, коли людині уявляється зворотньо або вона признається собі, що вибір залежить тільки від неї самої. Поза відношенням до людини все зовнішнє: багатство, суспільне становище, влада, навіть фізичні та інтелектуальні якості – просто перестає для неї існувати. Головне і єдине, через що пропускається все зовнішнє, що становить сутність людини, – це внутрішній принцип душі, який не має бути порушений.

Сократ обґрунтовує наявність душі ще й таким міркуванням. Очевидно, що тіло має аналогію з інструментом, бо воно має здійснювати певні дії. Проте, якщо це так, то має бути той, хто цим інструментом управляє. Отже, на питання про те, що є людина, неможлива відповідь: це тіло; швидше, це те, чому служить тіло. Те, чому служить тіло, невидиме, не сприймається відчуттями, однак незаперечно засвідчує про себе через розумність поведінки тіла.

У сучасному контексті, як підкреслює згадуваний нами В.Ф. Шаповалов, сократівські ідеї виглядають як *відкриття власне людського в людині*. Вони особливо актуальні в сучасний період: нагадування про власне

людське в людині практично не існувало в заідеологізованій філософській літературі минулого, будучи повністю витіснене поняттями біологічного і соціального. При такому підході зникає індивід, окрема людина, немислимі без унікальності і неподібності. Останнє й існує як душа. Піклування про неї – одна з вимог сократівського етичного антропологізму.

Правда, це не означає, що Сократ заперечував значення багатства і успіху в житті. Він був далеким від жорсткого аскетизму. Проте успіх і багатство не можуть досягтися будь-якою ціною, що означало б втрату душі. Навпаки, добродесність і моральна поведінка є запорукою добробуту, бо тоді багатство приносить задоволення. Однак для цього розум повинен обмежувати пристрасті; з допомогою розуму людина має досягти влади над собою.

У Сократа поняття „душа” має моральний і релігійний відтінок. Таке поняття душі, яке вперше прозвучало у проповідях філософа, сучасні дослідники розцінюють як відкриття. „Завдяки цьому відкриттю, – пишуть Дж. Реале і Д. Антисері, – Сократ створив моральну й інтелектуальну традицію, яка живить Європу до нинішнього часу” /История западной философии. М., 1993. Т.1. – С. 65/.

Душа в розумінні Сократа за своєю структурою проста. Головна її властивість – розум, якому протистоять пристрасті, афекти, які йдуть від тіла і провокуються зовнішнім світом. Розум – це здібність логічно мислити, міркувати. Афекти або пристрасті – це бажання, які тягнуть людину в різних напрямках. Вони сприяють непоміркованості, надмірності і цим самим постійно загрожують порушити рівновагу душі. Розум в цьому відношенні має незаперечну перевагу перед пристрастями, бо він логічний, а, отже, послідовний.

Саме тому він є джерелом того, що Сократ називав „самовладдям”. Через розум людина реалізує свою владу над собою. Самовладдя – це влада розуму над життєво-стихійними поривами. Така влада означає *свободу*.

За Сократом, вільний той, хто вміє керувати своїми пристрастями, хто

вміє їх обмежувати. Свобода є вмінням володарювати над собою, яке забезпечується тим, що душа є господинею тіла. Сократ виходить з того, що розум завжди може встановити міру чуттєвих задоволень, повністю відмовитись від яких зовсім не обов'язково. Мудрець, тобто той, хто навчився розумно знаходити міру і слідувати їй, здобуває свободу. Таким чином, Сократ здійснює *переворот в існуючій до нього системі цінностей*.

Сократа можна вважати засновником *етики* – науки про мораль. Його етика, рівно як і стародавніх мислителів, ділиться на три рівні частини: 1) вчення про благо, 2) вчення про добродетель і 3) вчення про обов'язки.

Благо, яке складає щастя життя, за Сократом, – міцне здоров'я і тілесні сили; духовне здоров'я, розумові здібності і всі здібності душі, мистецтва і науки, дружба, основою якої є справедливість; згода між родичами і братами; громадянська община або держава, тому, що коли добре влаштовані, забезпечують усім громадянам великі вигоди.

Щоб досягти блага, треба володіти певними якостями – добродетеллю. Сократ виділяв три основні добродетелі: стриманість /панування над собою/, хоробрість і справедливість. Ці три добродетелі, взяті разом, – не що інше, як мудрість. Мудрість – це добродетель „взагалі” і полягає в умінні розрізняти добро і зло, корисне і шкідливе. Стриманість виступає основою усіх добродетелей, без якої ми не можемо жити. Хоробрість є знання, як перебороти небезпеки розумно і без страху. Справедливість є знання, як дотримуватись законів, як державних, тобто писаних, і неписаних – загальнолюдських.

Третя частина етичного вчення Сократа – вчення про обов'язки. Обов'язок – це закон, якому розумна людина повинна слідувати в житті. Основний закон полягає у тому, щоб уникати поганого і прагнути до блага. Для цього треба обмежувати потреби і чуттєві задоволення.

Критерієм моральності, за Сократом, є розум. Розумність – це здатність мислити логічно. Чимало людей не володіють таким умінням, тому часто помиляються. А помилки є причиною їхніх заблуджень, у тому числі і в

моральній сфері. Звідси беруть початок погані думки і погані вчинки. Отже, джерело зла – у незнанні. І, навпаки, незнання є продуктом душевного хаосу, невміння розуму справитися з пристрастями. Таким чином, як вважав Сократ, зло і незнання /невміння мислити логічно/ тотожні. На думку філософа, якщо людина знає, що ті чи інші пристрасті приносять їй шкоду, то вона не буде їм піддаватися. Тому треба допомогти людям зрозуміти, що таке благо, добродіє, обов'язки, і тоді вони не будуть чинити зла, а будуть прагнути до добродієного життя.

Концепцію прямої логічної обумовленості моралі знанням /розумом, інтелектом/, яку розробив і якої дотримувався Сократ, прийнято називати *сократівським інтелектуалізмом в етиці або етичним раціоналізмом*. Основні її тези: 1) добродієність завжди є знання, розпуста – це завжди нещасття; 2) ніхто не грішить свідомо і творить зло лише через незнання.

Однак етичний раціоналізм Сократа обмежений. Ще Аристотель заперечував йому, що мати знання про добре і зло і вміти користуватись цим знанням – не одне і те ж. Знання недоброго, злого далеко не завжди оберігають від поганих вчинків. Зіпсовані люди, маючи такі знання, ігнорують ними. Невитримані люди роблять зло помимом своєї волі. Крім цього, знання треба вміти застосовувати в конкретних умовах. Це не означає, однак, що не потрібно роз'яснювати людям шкоди поганих вчинків. Але цього мало. Добродієність виховується, має стати звичкою. Потрібно прагнути бути добрим, мужнім, справедливим тощо.

2. МЕТОД СУБ'ЄКТИВНОЇ ДІАЛЕКТИКИ. МАЙЄВТИКА. З ученням про людину та її мораль нерозривно зв'язані погляди Сократа на пізнання. Оскільки знання є критерієм моральної поведінки, остільки філософ вважав, що справжні знання слід шукати в собі: „Пізнай самого себе”. Цей вислів не належить самому Сократу, його приписують комусь із „семи мудреців” /як правило Фалесу або Хілону/. Він містився на фронтоні храму Аполлона в м. Дельфі. Однак цей вислів закріпився за Сократом, бо ні один з філософів до

нього не зробив принцип самопізнання основною частиною свого вчення.

Сократівська установка на самопізнання ознаменувала собою новий етап в історії грецької теоретичної думки.

Самопізнання має у Сократа цілком визначений сенс. Пізнати себе – значить пізнати себе як суспільну і моральну істоту, не тільки як особистість, а й як людину взагалі, пізнати свої здібності. Самопізнання в устах Сократа означало перш за все пізнання людиною свого внутрішнього світу, усвідомлення того, що осмислене життя, духовне здоров'я, гармонія внутрішніх сил і зовнішньої діяльності, задоволення від моральної поведінки становлять вище благо, вищу цінність. Водночас самопізнання – засіб самооцінки, а також оцінки інших людей. Учень Сократа Ксенофонт зафіксував таку думку свого вчителя: „Хто знає себе, той знає, що йому корисно, і ясно розуміє, що він може, а що ні. Займаючись тим, що знає, він задовольняє свої потреби і живе щасливо, а не беручись за те, чого не знає, не робить помилок і уникає нещастя. Завдяки цьому він може визначити цінність також й інших людей, і користуючись також ними, має користь і береже себе від нещастя”.

Принцип самопізнання не вичерпує концепцію пізнання Сократа і не обмежує лише цим аспектом. Мислитель вважав, що процес пізнання полягає у перетворенні уявлення у поняття, поступового сходження від одиничного /або філософсько-абстрактного/ до загального /або філософсько-конкретного/. Уявлення має справу з одиничним і постійно змінюється. Пізнання є процесом відкриття у загальному сутнісного змісту одиничного.

Тут бачимо принципову відмінність поглядів Сократа і софістів. Якщо софісти акцентували увагу на суб'єктивній думці, суто індивідуальній, то Сократ протиставив особистій думці знання. Людина, вважав він, повинна ґрунтувати свою поведінку на надійних знаннях, а останні повинні бути остаточними, незмінними і завершеними.

Всупереч софістам Сократ намагався відшукати об'єктивний зміст знань і показати, що він має бути суддею над суб'єктивною думкою. Це

знання загальнозобов'язуюче, це деяка норма, що стоїть вище індивідуальних особливостей. Цим знанням є розум. Він не є індивідуальною думкою, а чимось загальним, загальновизнаним знанням.

Де знаходяться знання? Їх індивід не одержує іззовні як готове, а може досягти лише власними зусиллями. Це знання насамперед треба шукати в самому собі /„Пізнай самого себе”/, бо безсмертна душа людини, пройшовши повне коло „космічних перевтілень”, потенційно знає усе. Слід змусити її згадати забуте, а для цього треба поставити людину в ситуацію суперечності з собою. Це досягається в ході бесіди, діалогу, суперечки.

Тут слід підкреслити, що пізнання мислиться Сократом як складова частина людських взаємовідносин, спілкування людей: пізнання людини є момент спілкування. У спілкуванні відбувається духовна взаємодія людей. Навіть пізнання людиною самої себе, вважав Сократ, теж відбувається у спілкуваннях з іншими. У процесі спілкування людина не тільки має можливість вдивлятися у себе через інших, які виступають у якості своєрідного дзеркала, але й поглиблювати і коректувати свої думки, і взагалі знаходити їх і формулювати. Проте для цього потрібні спеціальні прийоми спілкування. Сократ розробив такий прийом – метод *суб'єктивної діалектики*, складовою частиною якого є метод запитань і відповідей.

Як сам заявляв Сократ, він ніколи нікого не вчив. Він лише задавав запитання іншим людям, не перешкоджаючи їм задавати питання собі, і на них відповідав. Запитання, які задавав філософ співрозмовнику, були стрижнем бесіди, і саме вони були причиною всезагального інтересу до Сократа: афіняни збиралися послухати, як він, за влучним виразом Платона, „катував” тих, хто вважали себе мудрим.

Метод, що включав у себе правило починати бесіду із запитань до партнера за бесідою і лише у певному місці бесіди переходити до викладу власних поглядів – це й був той прийом, який Сократ відкрив і яким користувався. В процесі бесіди, діалогу, суперечки відкидалося або бралось під сумнів загальновизнане і як результат відбувався спільний пошук істини.

Своїми запитаннями філософ намагався збудити у співбесідника інтерес до сформульованої проблеми, який би активізував його теоретичні пошуки.

Бесіди, які проводив Сократ, стосувалися понять, що позначали принцип, засади, орієнтири людської поведінки /справедливість, мужність, мудрість, прекрасне тощо/, які не мали чуттєвих аналогів. В їх процесі він користувався цілою низкою прийомів – уподібнення, посилення на авторитети, аналогія, індукція, дедукція. Але особливо активно і широко користувався методами *іронії* і *майєвтики*.

Іронія /приховане кепкування/ - неприйняття розхожих уявлень, які піддаються сумніву і спростовуються. Це частина бесіди, в якій питання покликані виявити проблематичність теми, яка спочатку уявляється ясною кожному по-своєму. Прикинувшись простачком і неуком, Сократ скромно просив свого співбесідника пояснити йому те, що по роду свого заняття цей мав би добре знати. Не підозрюючи з ким має справу, співбесідник починав повчати Сократа. Той задавав декілька запитань, раніше продуманих, і співрозмовник розгублювався. Сократ же спокійно і методично ставив питання, змушуючи його замислитись над предметом суперечки.

Наприклад, Сократ запитує свого співрозмовника: „Чи добре красти?” Той відповідає: „Недобре”. – „Завжди”. „А вкрасти зброю у ворогів перед битвою?” – „Так, треба уточнити: у друзів красти недобре”. – „А вкрасти меч у хворого друга, щоб той у відчаї на нього не кинувся?” Співрозмовник зрештою приходять до висновку, що йому треба міняти свою позицію і подумати над питанням.

У діалозі „Лахес” Платон відтворює бесіду Сократа з двома афінянськими полководцями. Філософ запитує їх, що таке, на їхню думку, мужність. Один з них Лахес відповідає не задумуючись: „Це, клянусь Зевсом, не важко /сказати/. Хто вирішив утримувати своє місце в строю, відбити противника і не тікати, той, безумовно, мужній”. На це Сократ говорить, що, хіба скіфи у війнах, спартанці у битві при Платеї не виявили мужності, коли кидаються в удавану втечу, щоб зруйнувати стрій переслідуючих, а потім

зупиняються і розбивають ворога. Цим запитанням Сократ викликає збентеження у полководців. У подальшій розмові філософ ставить питання, що таке мужність взагалі, не зводячи це питання до чогось конкретного. Гносеологічний пафос всієї філософії Сократа, як підкреслює А.М. Чанишев, у тому, щоб знайти поняття /Чанишев А.Н. Курс лекцій по древней философии. – С. 227/.

Майєвтика /повивальне мистецтво/ починається тоді, коли запитання служить позитивному вирішенню теми, що розглядається. Її сенс у тому, що через відбір та аналіз окремих міркувань вона наводить думку співрозмовника на істину. З її допомогою Сократ одночасно прагне вирішити питання, чому люди з трудом усвоюють думку про те, що добродесне життя корисне їм самим. Адже, володіючи розумом, вони могли б відкрити її відразу і без труднощів, але в дійсності це не так. Справа в тому, що ця думка притаманна кожній людині, проте як можливість, у ненародженому, такому, що ще не проявилася, стані. Тому треба допомогти людям „народити” істину, допомогти становленню розуму в їхній душі. Майєвтика є мистецтво повивальної бабки, що приймає роди. У діалозі, де провідну роль грає Сократ, і здійснюється майєвтика, тобто народження знання.

Наступним елементом сократівського методу є теза: „Я знаю, що нічого не знаю”. Ця теза була відома й іншим мислителям, однак лише у Сократа вона зайняла настільки важливе місце. Вона входила в мистецтво вести бесіду, спрямовуючи її на спільний пошук істини. „Я знаю, що нічого не знаю... Що таке добродесня, я нічого не знаю. І все таки я хочу разом з тобою поміркувати і зрозуміти, що вона таке”. Дана теза має глибокий гносеологічний смисл. Незнання – це передумова знання, воно стимулює пошук, змушує думати, шукати відповідь на питання. Людина, яка не сумнівається в істинності своїх знань, не має великої потреби в пошуку, в тому, щоб міркувати, думати. Тут присутній і моральний аспект: Сократ вважав, що ганебно думати, що знаєш те, чого не знаєш.

Сократ, таким чином, увійшов в історію філософії як фундатор

софійного, діалогічного способу філософування. По праву його вважають уособленням філософії. Він жив так, як філософував, а філософував так, як жив. Його вплив на наступну еволюцію філософської думки важко переоцінити. Його ідеї у трансформованому або більш розвинутому вигляді зустрічаються у подальшому не лише в рамках античної традиції, але й далеко зі її межами. Та й сама особистість Сократа своєю неповторністю назавжди прикрасила історію цивілізації. Його життя і смерть постають і сьогодні колосальним чинником морального і культурного прогресу.

5. СОКРАТИЧНІ ШКОЛИ. З іменем Сократа пов'язують так звані сократичні школи, засновані його учнями Антисфеном, Аристидом і Евклідом. Ця назва досить умовна, бо вчення Сократа – не єдине джерело вчення цих шкіл. Цими джерелами були також елеати, Протагор та Горгій, зокрема релятивізм останніх. Під впливом Сократа вони поставили наголос на етиці.

Кініки /кінічна школа/ – найвпливовіша з сократичних шкіл, що виникла на початку IV ст. до н.е. Походження терміну „кініки” не ясне. Одні вважають, що назва школи пішла від грецького слова „пес”, інші від назви гімназію „Кіносарг”, де навчався і навчав засновник школи Антисфен /гімназій – це місце і приміщення для спортивних занять, в якому велись і вчені бесіди/. Представниками школи були також Кратет, Керкид, Меланіпп, Біон та ін. Найвидатнішою постаттю і уособленням кінізму був Діоген Синопський.

Антисфен /бл. 455 – 360 рр. до н.е./ – засновник кінічної школи. Походить з Афін, син рабині, тому вважався неповноправним громадянином, не мав громадянських прав. Був учнем Горгія. Мав авторитет в античності як письменник за добрий стиль. Діоген Лаертський склав великий список творів Антисфена, в якому понад 60 назв. Поряд з твором „Про природу” переважають твори філолого-риторичних, гносеологічних та політико-етичних проблем. Проте вони збереглися лише в фрагментах завдяки тому,

що на них було багато посилань у різних античних авторів. Як представник афінської бідноти був виразником її інтересів. Це також стосується і Діогена Синопського – сина банкрута, позбавленого засобів до існування. Тобто творці кінізму належали до неімущих верств, не мали маєтків, становища. Їм залишилася лише природа і те, що мали в собі – добродієність. Тому й проповідували „життя по природі”, відкидали все, чого не мали, а речам, яких не мали, відмовляли в цінності.

За своїми світоглядними орієнтаціями Антисфен схилився до матеріалізму і сенсуалізму. Гостро виступаючи проти антиматеріалістичних теорій, започаткованих Платоном, відстоював точку зору про існування тільки того, що може сприйматися, тобто одиничних речей. Відкидав ідеалістичну інтерпретацію душі як вічної і безсмертної, характеризуючи її як матеріальну, певною мірою аналогічною тому тілу, в якому вона існує.

Значне місце в його філософських шуканнях займало питання взаємовідношення одиничних і загальних понять. В цьому питанні Антисфен виходив із сократівського вчення про те, що знання – лише те, що виражено у понятті. Він першим в історії філософії спробував дати визначення поняття: „Поняття є те, що розкриває, що є або чим буває той або інший предмет” /Там само. – С. 230/. Однак, вперше давши визначення поняття, Антисфен впав у суперечність, заперечуючи об’єктивність загального /а поняття – це і є загальне/. Стверджуючи, що існують лише конкретні речі, він відкидав загальне. Існує тільки конкретна людина, а нема „людяності”, існують столи і крісла, і нема „умеблювання взагалі”. Марна справа окреслювати речі, їх можна тільки описувати. Як бачимо, кініки були попередниками середньовічних номіналістів, які твердили, що загальне – це лише ім’я, назва предметів, в чомусь подібних між собою.

Основні зусилля Антисфена були зосереджені на проблемах етики. Вона становила осердя його філософії. Мислитель, як відзначає В.Татаркевич, „довів до крайності погляд Сократа: єдиним добром і метою життя є чеснота, супроти цього все інше – байдуже” /Татаркевич В. Історія

філософії. Т.1. – С. 92/. Щастя він бачив у добродетності, а для її досягнення уважав достатнім лиш одного бажання, сили волі. Щастя – мета життя, а засобом до цього є добродетя. Найвище щастя для людини „вмерти щасливою”.

Антисфен, як і інші кініки, відкидав чистоспоживче ставлення до життя, слави, почестей, багатства, чуттєвих насолод. Ідеалом моральності для них було повернення до простого життя, природного задоволення потреб, байдужість до світу, суспільства. Власне відкидали всі прояви цивілізації. Тому від їхньої назви „кініки” пішло поняття „циніки”, „цинізм”, що з грецької мови перекладається як зневажливе ставлення до загальноприйнятих правил моралі і добродетності. Антисфен заперечував політичну діяльність, державу і соціальні умовності, які суперечать природі.

Діоген Синопський /412 – 323 рр. до н. е./ був учнем Антисфена. Родом з Синопи. Більшу частину життя провів на міському звалищі поблизу Коринфа. Своім життям він дав взірць кінічного мудреця, звівши до крайності обмеження своїх потреб. Жив у великій глиняній діжі. Гартував тіло, влітку лежачи на гарячому піску, а взимку обнімаючи заповорошені снігом статуї. Побачивши, як один хлопчик п’є воду з долоні, а інший їсть суп з допомогою куска хліба, викинув і горня, і миску. У відповідності до кінічного принципу „жити згідно з природою”, відмовившись від будь-яких узвичаєних людських форм існування, він цим сам здійснив перший досвід радикальної критики культури.

Вище всіх форм культури Діоген ставив філософію. Творів він не писав, а зажив слави передусім завдяки притчам та висловам, що ними супроводжував нестандартні ситуації свого життя. Володів вражаючою силою переконання, ніхто не міг протистояти його доказам. Однак у філософії Діоген визнавав лише її морально-практичний бік.

Як і Антисфен, Діоген відкидав не тільки багатство, розкіш, але й потребу в сім’ї, заперечував державу, релігію, вважаючи обряди, релігійний культ неприродним. Був космополітом, називаючи себе „громадянином

світу”.

Таким чином, кінізм в цілому характеризується такими основними положеннями: має право на існування лише те, що відповідає природі; людина повинна залежати лише сама від себе; всі людські встановлення надлишкові і шкідливі, неприродні, частково зайві, а частково такі, що розбещують; чим менше бажань, тим більше щастя; мудрець нехтує громадську думку, суспільні пересуди, його не зв'язують ні закони, ні мораль; особиста велич мудреця не потребує цивілізації.

Кіренаїки /кіренська школа/. Ця школа одержала свою назву від м. Кірена, звідки походив її засновник Аристид /бл. 435 – 366 рр. до н.е./. Він був учнем Сократа, водночас сповідував ряд ідей софістів, зокрема Протагора.

Якщо кініки дотримувались принципу аскетичного способу життя, то кіренаїки – **гедонізму** /грецьк. гедоне – насолода/. Гедонізм – етичне вчення, яке вбачає цінність життя у насолоді. Це різновид евдемонізму /грецьк. евдемонія – щастя/. Отже, гедонізм вбачає сенс життя у щасті, а щастя розуміє як насолоду.

Етичний гедонізм кіренаїків ґрунтується на їх сенсуалізмі. Вони дотримувались матеріалістичної орієнтації, визнаючи реальне існування речей, які даються нам у відчуттях. Аристид вчив, що відчуття – це єдине джерело знання. Відчуття є не тільки джерелом знань, але й джерелом життєвих благ. В душевному стані людини кіренаїки виділяли втіху і страждання. Вони, на їхню думку, є мірилом добра і зла, істини і хиби. Пошуки втіхи є сенсом життя. Аристид вважав, що людина не повинна потрапляти до них у рабство і має завжди прагнути до особистої свободи. Цноту він бачив у здатності людини насолоджуватись, а цінність науки – підготувати її до істинної насолоди. Проте досягнення справжньої насолоди неможливе без здатності самовладання, стриманості, подолання шалених пристрастей. Слепа жага насолоди може принести лише страждання. Кіренаїки не обмежували задоволення тілесними відчуттями, надаючи

великого значення насолодам душі – дружбі, повазі, приязні, вдячності, любові до батьківщини.

Мегарики /мегарська школа/ – сократична школа, заснована **Евклідом** з Мегари /435 – 365 рр. до н.е./. Її представниками були Евбулід, Стиллон, Діодор, Крон. Основною проблематикою школи стала розробка мистецтва суперечки. Тому мегариків називали також еристиками /„сперечальниками”/.

Евклід вчив, що предметом знання є не одиничне, а загальне, бо лише воно є істиною, а не одиничне. Звідси – єдино існуючим є добро, хоч його називають різними іменами. Все зливається воедино – розум, добро і бог. Мегарики виходили з тези про тотожність блага і буття, відкидаючи можливість існування їх протилежності. Тобто вони протиставляли одиничне і загальне, ідею і річ.

Щоб доказати, що сфера одиничного не істинна, що там ми заплутуємось у суперечностях, мегарик Евбулід запропонував ряд софізмів – логічних парадоксів – „брехун”, „рогатий”, „лисий”, „купа”. /„Якщо хтось говорить, що він брехун, то він бреше, чи говорить правду?”; „те, чого не втратив, ти маєш; ти рогів не втрачав, значить ти їх маєш”; „Коли декілька предметів перетворюються в ціле, купу?” Також проблема переходу кількісних змін у якісні щодо лисини/.

Діяльність мегариків відіграла велику роль у становленні логіки і розробці логічної проблематики.

ВИСНОВКИ. Філософія Сократа – своєрідний вододіл в історії античної філософії, нею завершується ранній період її розвитку.

Питання для обговорення на семінарському занятті:

Життєва і філософська позиція Сократа.

Етичний антропологізм.

Концепція пізнання. Самопізнання. Метод суб’єктивної діалектики.

Етичний раціоналізм.

Теми для рефератів, доповідей і контрольних робіт:

Сократ і філософське людинознавство.

Етика Сократа.

Сократ – засновник софійного способу філософування.

Сократівська концепція самопізнання.

Життя та філософська творчість Сократа.

Література

Антология мировой философии: Античность. Минск-Москва. 2001. – С. 166 – 239.

Асмус В.Ф. Античная философия. М., 1976. – С. 102 – 131.

Богомолов А.С. Античная философия. М., 1983. – С. 122 – 134.

Виндельбанд В. История древней философии. К., 1995. – С. 112 – 133.

Возняк С.М. Філософія Стародавнього світу. Част. 2. Антична філософія. Івано-Франківськ. 2004. – С. 66 – 80.

Волинка Г.І. та ін. Вступ до філософії: історико-філософська пропедевтика. К., 1999. – С. 97 – 101.

Історія філософії. Підручник. / за ред. Ярошовця В.І./ К., 2002. – С. 98 – 103.

Кондзьолка В.В. Нарис історії античної філософії. Львів, 1993.

Татаркевич В. Історія філософії. Т.1. Львів, 1997. – С. 81 – 95.

Філософський енциклопедичний словник. К., 2002. – С. 24, 37, 163, 281 – 282, 354, 369, 592 – 593.

Чанышев А.Н. Курс лекций по древней философии. М., 1981. – С. 221 – 239.

Читанка з історії філософії. Кн.1. К., 1992. – С. 122 – 130.

Шаповалов В.Ф. Основы философии. От классики к современности.
М., 2001. – С. 62 – 75.

Філософія Платона належить до високої античної класики. Подолавши однобічність своїх попередників, які основу буття прагнули віднайти в явищах фізичної реальності, він виводив усе розмаїття форм навколишнього світу у вигляді незмінних першообразів – ейдосів /ідей/ , чим відділив справжнє буття від того, що надано нам у сприйняттях.

Тема 13. ПЛАТОН

Після освоєння матеріалу теми *треба*

– **Знати:**

- „теорію ідей” Платона, її вихідні положення і обґрунтування;
- концепцію пізнання /„анамнезис”/, діалектику
- погляди на людину, її моральний світ, вчення про ерос;
- соціально-політичні погляди, концепцію соціальної перебудови.

– **Вміти:**

- пояснювати аргументації Платона щодо світу ідей як реального буття;
- бачити те нове, що філософ вніс в онтологію і гносеологію античності, у вчення про людину та її душу;
- оцінити етичну концепцію Платона, його погляди на благо, моральні чесноти;
- критично осмислювати і оцінювати утопічні погляди філософа на ідеальну державу.

– **Розуміти:**

- сутність поглядів Платона на ідеї /ейдоси/ як першооснови буття;
- що вчення про ідеї було намаганням філософа подолати глибоку кризу і руйнацію основ рабовласницького ладу;
- що Платон став засновником соціального конструктивізму у західній метефізиці.

План викладу:

Концепція буття /„теорія ідей”/.

Теорія пізнання. Діалектика.

Вчення про людину. Етика і естетика.

Вчення про суспільство і державу. Соціальна утопія.

Ключові терміни і поняття.

Анамнезис /від грецьк. – пригадування/ – термін платонівської філософії, що означає стан людської душі, яка пригадує у тутешньому світі те, що вона бачила у світі потойбічному. Об'єктами пригадування є надчуттєві ідеї, взірці того, що в чуттєвому світі виступає лише у вигляді подібності.

Ейдос /від грецьк. – вид, образ/ – термін який позначає образ, форму, вид або поняття. У філософії Платона і його послідовників позначає незмінну справжню природу речей, є однією із вічних трансцендентних сутностей, які сприймає людський розум.

Катарсис /від грецьк. – очищення/ – термін давньогрецької філософії і естетики для позначення естетичного переживання. Платон висунув учення про катарсис як звільнення душі від тіла, від пристрастей або насолод.

1. КОНЦЕПЦІЯ БУТТЯ /„ТЕОРІЯ ІДЕЙ”/. До класичного періоду античної філософії належить один з найвидатніших старогрецьких філософів **Платон** /428/427 – 347 рр. до н.е./. Його справжнє ім'я – Аристокл /в честь діда/, а прізвисько Платон йому дав учитель гімнастики за його широкий лоб /так вважає В.Віндельбанд/ чи за його широкі плечі /так вважає В.Татаркевич/, бо з грецької мови „платон” – „широкий”.

Платон – афінянин. Жив у часи розквіту Афін, в атмосфері найвищої культури /завдяки пануванню Перикла/. Походив з аристократичного роду. Був всебічно обдарованим /в гімнастиці, музиці, поезії/, розвивав своє тіло

/перемагав на Олімпійських іграх/ і розум.

Наукові інтереси Платона проявилися досить рано. Почавши як поет і драматург, він невдовзі відмовився від поетичної творчості і в 20-річному віці під впливом Сократа і Кротила захопився філософією. Став учнем Сократа на майже 9 років, до смерті свого вчителя. Легенда розповідає про те, що Сократу одного разу приснився сон, ніби він тримав на колінах лебедика, який раптом вкрився пір'ям і змив з дивним криком. Наступного дня він зустрів Платона і сказав, що той і є його „лебідь”.

Платон тяжко переживав смерть Сократа, надовго /на 12 років/ залишив Афіни, подорожував, зокрема по Південній Італії і Сицилії. У Сіракузах деякий час перебував при дворі тирана Діонісія Старшого, якого зацікавив ідеями щодо перетворення держави. Але невдовзі був арештований і відправлений на загальногрецький ринок рабів для продажу в рабство. Викупив його киренець Аннікерид і дарував свободу.

Повернувшись в Афіни зрілим філософом, Платон близько 387 р. до н.е. заснував філософську школу – *Академію* /назва школи пішла від гаю, посадженому в честь героя Академа/. З нею зв'язане все наступне життя мислителя. Академія стала центром античної думки в її найрізноманітніших проявах на довгі роки, проіснувавши до 529 року.

Платон є першим в історії філософом, більша частина творчої спадщини котрого дійшла до наших днів. Це 34 діалоги, з яких 23 вважаються автентичними, а 11 сумнівними, твір „Апологія Сократа” і 13 листів. Окрему частину творчості філософа становлять так звані „езотеричні” або „неписані” вчення, які той вважав за можливе викладати лише усно. Езотеричне знання – знання, яке передавалося безпосередньо від вчителя до учнів в усній формі. Платон навіть забороняв учням записувати його лекції.

Усі твори Платона, за винятком „Апології Сократа”, написані у формі діалогів, тобто бесід. Головною дієвою особою в них є Сократ, в уста якого Платон, як правило, вкладав власні думки. Він свідомо відмовився писати праці у вигляді систематичних трактатів. Він обирає форму, близьку до

художньої, намагаючись відтворити дух сократівських діалогів, неодноразовим свідком яких він був. Платон розвиває і доводить до досконалості сократівське „шукаюче мислення” на протигагу софістичному „вченню”. Основа його методу – це діалектика в її античному розумінні: вміння ставити питання і відшукувати на них відповіді.

Філософське вчення Платона охоплює широке коло питань: онтологію /вчення про буття/, теологію /вчення про Бога/, космологію /вчення про світ/, космогонію /вчення про походження світу/, психологію /вчення про душу/, гносеологію /вчення про пізнання/, антропологію /вчення про людину/, етику /теорію моралі/, естетику /теорію мистецтва/, логіку /вчення про закони мислення/, соціологію /вчення про суспільство/. Всі ці питання становлять єдине ціле, в основі яких лежить учення про ідеї.

Платон є творцем послідовної системи філософського ідеалізму. В його особі старогрецький ідеалізм вперше виступає у формі світогляду, що протиставляє себе матеріалізму. Його вчення – це система об’єктивного ідеалізму.

Стрижнем творчої діяльності Платона є намагання подолати глибоку кризу і руйнацію основ суспільного устрою, що стали ознакою епохи. Філософ створює грандіозну утопію соціальної перебудови – зразок досконалого суспільства, завдяки чому стає засновником соціального конструктивізму у західній метафізиці. Разом з тим, вирішити проблему досконалого суспільства – того, що не є мінливим встановленням людей, а відображає природу речей, – неможливо без з’ясування сутності самого буття. Вирішення питання „що насправді є, існує?” стало визначальним для творчості Платона. Мислитель створює теорію *ейдосів* /ідей/ як незмінних, вічних, неподільних, надчуттєвих зразків усього суцього /Філософський енциклопедичний словник. – С. 483/.

Дослідивши всю попередню філософію, Платон виявив, що причиною її суперечностей була спроба пояснення фізичних явищ із фізичних причин. Вода, вогонь, повітря і інші елементи, які бралися першими філософами за

першопочатки, належали до тих самих явищ, які вони покликані пояснити. Тому їх застосування в якості пояснюючих принципів не може нічого додати істинного до пояснення природи речей. Пізнання приречене лише безплідно крутитися в замкнутому колі, що і є джерелом постійних нерозв'язних суперечностей. Платон приходив до думки про розробку нового підходу, поклавши в основу не речі, а їх розумові аналоги. Йдучи за прикладом Сократа, він ще більше підносить людський розум, стверджуючи, що не органи відчуття, а тільки думка здібна пізнати сутність речей.

Поділяючи вихідні думки Сократа, Платон вважав, що вимогам свого вчителя щодо справжніх знань можуть відповідати ідеї – незмінні сутнісні основи буття усього суцього. Речі плинні, мінливі, але світ не зникає: отже, в основі речей лежать деякі ідеальні незмінні сутності. Їх не можна побачити, але можна осягнути розумом. Адже розуміючи сутність речей, ми можемо впізнати їх у змінних образах та з'явленнях. Отже, ідеї постають як умови переходу від сприйняття речей до їх осмислення.

Чим є ідеї за змістом? – Це миттєво схоплена повнота та єдність кожної речі /„ейдос” по-грецьки означає „вид”, „вигляд”/. Можна було б сказати, що це сукупність елементів, необхідних і достатніх для існування певних речей, якщо знову-таки побачити їх у необхідній єдності. „Єдине” у Платона є синонімом ідеї.

Продовжуючи лінію міркування своїх попередників, Платон відділив справжнє буття від того, що дано у відчуттях. Світ ідей – це особлива надчуттєва реальність, яка своєю повнотою і досконалістю перевищує усе чуттєве. Речі лише тіні ідей. Адже вже сучасники Платона почали справедливо вимагати, щоб показати їм ідеї. „Стіл я бачу, але не бачу ніякої ідеї стільності”, – закинув йому один з учнів.

Чому і як існують ідеї? Чому ми можемо зруйнувати стіл, якщо в основі його буття лежить вічна ідея? У якому співвідношенні перебувають речі та ідеї? Ці питання для Платона виявилися невирішуваними до кінця, хоча він і запропонував декілька варіантів їх вирішення.

Перший варіант: ідеї існують як вихідні взірці для Бога-деміурга – творця та оздоблювача світу. Бог як митець у своїх діях керувався ідеями – взірцями. Людина, пізнаючи речі, повинна з допомогою розуму піднятися над чуттями, що лише затемнюють пізнання, до споглядання /в інтуїції/ ідей.

Другий варіант: у пізнанні дійсності людина повинна поступово сходити від часткових ідей до більш загальних, поки не підніметься до першої ідеї – або „ідеї всіх ідей”, якою є ідея Бога, повного, досконалого завершеного буття. Складається вона з ідей Добра, Істини і Краси. Отже, в усьому, що існує, повинні бути закладені ці три охоронці буття, а саме буття є Благо. Міра прилучення до буття і є мірою блага.

Таким чином, Платон визнає існування двох світів. Один з них – звичайний і добре всім знайомий світ чуттєво сприйманих речей, інший – *світ ідей* або сутностей, що досягаються розумом. Ідея – це ідеальна форма, вид, рід, тип, якість, образ.

У чому суть ідеї і її відношення до речей? Відомий російський філософ О.Ф. Лосєв виділяє п'ять значень поняття „ідея”.

1. Ідея речі є смисл речі. Ідея речі відповідає на питання, що є річ і чим вона відрізняється від усіх інших речей.

2. Ідея речі є така цілісність всіх окремих частин і проявів речі, яка вже не ділиться на окремі частини даної речі і являє собою у порівнянні з ними вже нову якість. Так, один бік трикутника не є увесь трикутник. Так само другий і третій бік. При їх поєднанні виникає нова якість, тобто трикутник.

3. Ідея речі є та спільність особливостей і одиницностей, що її складають, яка є законом для виникнення і одержання цих поодиноких проявів речі. Так, наприклад, годинниковий механізм свідчить про те, що його складові – коліщатка, гвинтики розміщені відповідно до певної загальної ідеї, без втілення якої ці коліщатка і гвинтики залишились би чужими одна одній і ніякого годинникового механізму не створили б. Так само, сказавши „Іван є людина”, ми окремо Івана розглянули у світлі людини взагалі, а людину взагалі розглянули як закон, що осмислює існування і

кожної окремої людини.

4. Ідея речі не речовинна. Так, наприклад, вода може замерзати і кипіти, але ідея води не може ні замерзати, ні кипіти. Ідея води не є ні твердим, ні рідким, ні газоподібним тілом.

5. Ідея речі володіє своїм власним і цілком самостійним існуванням, вона також є особливого роду ідеальна річ або субстанція, яка в своєму повному і досконалому вигляді „існує на небі або вище неба” /Лосєв А.Ф., Тахо-Годи А.А. Платон. Аристотель. М., 1993. – С. 90 – 92/.

Платон визначив також структуру світу ідей. Ідея, за Платоном, - це ідеальний праобраз речі, її досконалий взірець. Для кожної речі існує відповідний образ, який виражає сутність даної речі. Річ, отже, є недосконала копія ідеї, а ідея – недосяжний взірець, до якого річ прагне як до своєї межі, але ніколи її не досягне. Точно так само існують ідеї моральних та естетичних цінностей, ідеї математичних і геометричних формул, теорем і т.п.

Ідеї можуть бути більш загальними і менш загальними, більш абстрактними і менш. Тобто світ ідей повинен бути ієрархічно організованою системою, в якій ідеї нижнього ярусу підпорядковані більш високим абстрактним і т.д., аж до самої вершини, на якій розміщується найзагальніша фундаментальна ідея. Цей найвищий початок, за Платоном, є Благо. Від нього походять усі решта ідей в їх багатоманітності і множинності. Однак для того, щоб із нього все народжувалось, необхідні дві умови. По-перше, Благо не повинно бути нічим іншим, як принципом єдності, тобто Єдиним. В Єдиному, зрозумілому як Благо, міститься смисл всього існуючого світу, світу чуттєво сприйманного, і вищий смисл кожної речі. По-друге, поряд з Єдиним, рангом нижче, є Дуальність /подвійність/ або Діада. Подвійність – це принцип множинності. З принципів Єдиного і Дуальності народжуються всі інші ідеї, подібно до того, яка думка народжує думку.

Світ ідей вічний, не підвладний часу. Він нерухомий у відношенні до чуттєвого світу, досконалий. Світ ідей є модель, взірець космосу в цілому,

включаючи і чуттєво сприйманий світ. Світ ідей є планом, світ чуттєво сприйманий – реалізацією.

Щодо чуттєвого, матеріального світу, то, за Платоном, він не є самостійним, а своє оформлення одержує через прилучення до ідеального світу. Тому необхідний Деміург, що творить чуттєвий світ. Деміург – божественний майстер, знаток, архітектор, художник, який з неоформленої матерії творить космос за планом, який даний у вигляді світу ідей. Він не творить ні матерії, ні світу ідей, а оформляє матерію за взірцем ідеального світу, за ідеальним планом.

Якщо ідеї дають загальну, завжди існуючу сутність, але не пояснюють, в чому причина багатоманітності явищ, мінливості одиничного, то матерія, за Платоном, є початком мінливого, непостійного, плинного. Філософ уподібнює матерію позбавленому якостей субстрату /матеріалу/, з якого можуть бути утворені тіла будь-якої величини і форми, як, скажімо, різні форми можуть бити вилиті із золота.

Вчення про Єдине і Дуальність лежить в основі космологічних поглядів Платона. На думку філософа, космос один, створений Деміургом. Центром космосу є Земля, яка оточена планетами і нерухомими зірками. Космос – зречевлення Бога в матерії, перетворення фізичного світу в живий організм. Платон визначив космос як „живу істоту, наділену душею і розумом”. Творячи космос як живий організм, Деміург вмістив розум в душу, а душу – в тіло. Отже, є три частини космосу: розум, душа і тіло. Тіло космосу твориться з матерії. До моменту творення матерія існувала вже у вигляді води, вогню, повітря і землі, які відрізняються одне від одного геометричною формою своїх частинок. Душа космосу твориться Деміургом раніше його тіла. Світова душа ділиться на душі космічних небесних тіл. Вона має дві функції – джерело руху і пізнання. Розум-Деміург творить інших, нижчих богів. Вони створені з вогню.

Отже, фізика і космологія Платона досить химерні, повні всяких фантазій, і свідчать про неможливість побудувати картину світу на

ідеалістичній основі. Вони принципово поступаються фізичній картині світу Демокріта.

2. ТЕОРІЯ ПІЗНАННЯ. ДІАЛЕКТИКА. Онтологія Платона зумовила і особливості його гносеології. Відповідно до онтологічних побудов філософа, світ оформлений і існує за певним планом, визначеним Деміургом. Людина не бере участі у творенні світу, тому їй не відомий божественний план творення. Тому в людини є потреба пізнавати світ, розгадати заключний в ньому божественний план. Яким чином це може відбуватися?

Платон розумів, що це завдання не можуть розв'язати органи відчуття. Адже план світу має надчуттєву, ідеальну природу. Органи відчуття дають нам зовнішню картину буття речей і космосу в цілому. Тому філософ відкинув сенсуалізм, заявивши, що знання мають своїм предметом не природу, а духовні сутності. Чуттєві сприйняття заступають людині справжнє буття і навіюють хибні уявлення, від яких душі потрібно звільнитися.

Обмеженість чуттєвого пізнання Платон передає образом печери, в якій знаходиться прикуті до стіни невольники, котрі бачать лише тіні речей, що проносяться повз них. Ці тіні – чуттєві враження, подоба дійсних речей, але не їх сутність. У діалозі „Держава” про це говориться так: „Люди немов перебувають у підземному житлі на зразок печери, вздовж якої тягнеться широкий просвіток. Змалку у них там на ногах і на шиї кайдани, так що їм не зрушити з місця, і бачать вони тільки те, що у них прямо перед очима, бо повернути голови не можуть через ті кайдани. Люди повернені спиною до світла, що йде від вогню, який горить далеко у височині, а між вогнем і в'язнями проходить верхня дорога, огорожена невисокою стіною на зразок тієї ширми, що за нею фокусники ставлять своїх помічників, коли над ширмою показують ляльок... Уяви собі те, що за цією стіною інші люди несуть всяке начиння, тримаючи його так, що його видно над стіною; і приносять вони і статуї, і всілякі зображення живих істот, зроблені з каменю

та дерева... Чи ти не думаєш, що перебуваючи в такому становищі, люди можуть щось бачити, своє чи чуже, крім тіней, які відкидає вогонь на розташовану перед ними стіну печери? /Цит. за: Філософія. Курс лекцій. К., 1993. – С. 50/.

Отже, живучи в чуттєвому світі речей, люди не здатні своїми чуттями сприймати нічого, крім цих речей, які насправді є лише „тінями”, „блідими копіями” справжньої реальності – ідей. І подібно до в'язнів печери, люди ніколи б не здогадались навіть про існування цієї справжньої реальності, якби не розум, за допомогою якого вони можуть безпосередньо споглядати „царство ідей”, що знаходиться „за межами” речового світу в особливому „розумовому місці”, позбавленому речості /Там само/.

Об'єктом пізнання, за Платоном, є світ ейдосів /ідей/ як достеменно, вічне буття. Суб'єктом пізнання є душа. Філософ припускає, що душа людини не зовсім позбавлена деяких знань про світ і його закони, але ці знання існують не у наявному вигляді, а прихованому. Вони не оформлені. Тому потрібні спеціальні умови, щоб їх вивести з глибини душі. Ними є *анамнезис* /пригадування/.

Оскільки душа є сутність ідеальна, вона належить до світу ідей. Отже, до того, як вселитися в людське тіло, вона знаходилась у своєму чистому, ідеальному вигляді і їй був відкритим світ ідей. Вона вільно його споглядала, тому без труднощів зафіксувала його в собі. Вселившись у матеріальне тіло, душа „забула” раніше відоме і зрозуміле внаслідок збурення її спокою впливом тіла. Вона може згадати, але для цього необхідні зусилля для подолання пристрастей, що йдуть від тіла. Пізнання, таким чином, є пригадування душею раніше відомого, своїх виражень від ейдосів.

На користь такого бачення процесу пізнання Платон говорить, що людину можна вивести на правильну думку з допомогою запитань. Відповідаючи на вміло підібрані запитання, людина відкриває знання, вже наявне в ній, але таке, що було раніше неусвідомленим. Тоді наступає момент „озорення”, момент раптового прозріння, коли миттєво знаходиться

ланка, якої бракувало в ланцюгу міркувань, і він замикається, – розв’язання знайдено. Причём важливим моментом тут виступає прагнення того, хто пізнає. Тому пізнання є процес виведення істини з власної душі шляхом концентрації розуму. В діалозі „Менон” Платон показує, як це відбувається на прикладі розмови Сократа з неосвіченим рабом, який з допомогою філософа здійснює доказ теореми Піфагора. Сократ креслить на піску рисунок і, задаючи запитання, допомагає рабові рухатися шляхом логічних висновків. У підсумку раб здійснює математичний висновок і формулює теорему. Платонівський Сократ цим прикладом доказує, що заслуга розв’язання задачі завжди належить учневі; вчитель лише помічник. Проте це засвідчує і те, що істина міститься у глибині душі – треба навчитися її виводити.

Знаряддям, яке допомагає пригадувати те, що бачила душа в світі ідей, є діалектика. Це слово Платон вживав широко. У ті часи поняття „логіка” ще не існувало. Діалектикою філософ називав майбутню логіку. Він розглядав діалектику як логічний метод, з допомогою якого на основі аналізу і синтезу понять відбувається пізнання істинно сутнього – ідей, рух думки від нижчих понять до вищих. У діалозі Платона „Кратил” Сократ називає діалектиком людину, яка вміє ставити питання і давати відповіді.

У своїй діалектиці /логіці/ Платон підходить до відкриття законів мислення. У діалозі „Софіст” робиться натяк на такий закон мислення, як закон тотожності: „Розрізняти все за родами, не приймати один і той же вид за інший, а інший за той же самий” /Цит. за: Чанышев А.Н. Курс лекцій по древней философии. – С. 256/. А в „Державі” та інших діалогах Платон впритул підходить до відкриття закону несуперечності: неможливість і неприпустимість мислити суперечливе твердження про один і той же предмет, в один і той же час, в одному і тому ж відношенні. У діалозі „Федон” філософ пояснює, що не лише ідеям, але й якостями чуттєвих речей належить властивість, за якою відносно цих речей не можуть бути одночасно ствердні суперечливі визначення.

Платон зводив діалектику в смислі майбутньої логіки до двох операцій: сходження від одиночного до загального /“здібність, що, охоплюючи все загальним поглядом, зводить до єдиної ідеї те, що повсюдно розрізнене”/ і від загального до окремого /“здібність розділити все на види, стараючись при цьому не роздробити жодного з них”/ //Там само. – С. 265 – 266/.

Діалектика, отже, мислиться Платоном як метод розділення єдиного на множинне, зведення множинного до єдиного, сходження від меншої достовірності знань до вищої. Вона оперує чистим мисленням, шукає істину шляхом зіставлення понять і тверджень, їх аналізу і синтезу. Платон вважав, що прийти до істини можна не шляхом встановлення причин і цілей, а через встановлення логічної залежності явищ. Згідність суджень про явища – єдина гарантія того, що ми розуміємо їх правильно.

3. ВЧЕННЯ ПРО ЛЮДИНУ. ЕТИКА І ЕСТЕТИКА. З платонівської онтології і теорії пізнання випливає його концепція людини. Оскільки все суще поділене на дві сфери: вічних і само суших ідей та речей чуттєвого світу, постільки людина виступає у двох складових – душі і тіла. Відношення між ними розглядаються Платоном як суперечливе. Тіло є домівкою душі. Завдяки душі тіло живе, тому воно повинно перебувати на службі душі. Однак для душі тіло не є найкраще місце знаходження і є в'язницею душі, з якої вона прагне вирватися. Однак це не означає, що смерть є благо. Гідне життя є „опіка про душу”, яку Платон вважає вищим моральним обов'язком людини.

Тіло, за Платоном, - коріння усього злого, бо воно є джерелом пристрастей, які породжують ворожнечу, незгоду, нещасття і т.п. аж до безумства і психічних хвороб. Тому „піклування про душу” означає очищення через розрив з почуттями і поєднання зі світом ідеального і надчуттєвого. Для поняття очищення душі Платон застосовує спеціальний термін „катарсис” – просвітлення пристрастей світлом розуму. Головним засобом катарсису є наука.

Платон виробив нове поняття душі, надавши йому нового змісту.

Натурфілософи трактували душу як різновид матерії, вбачаючи в ній чинник життя: людина живе, поки в собі має душу, а вмирає, коли її втрачає. Тому мислили її як матерію, більш витончену, ніж та, що складає тіло. Платон зберіг їхнє біологічне розуміння душі, тобто вона і для нього була чинником життя, його рушійною силою. У Платона душа нематеріальна. Крім біологічної функції вона, має ще пізнавальну і релігійну функції. Як відзначає В.Татаркевич, „Платон добачав у душі безсмертний первень людини” /Татаркевич В. Історія філософії. Т.1. – С. 105/. Він же подає суть дуалізму душі і тіла: 1) Душа нематеріальна. 2) Вона окрема від тіла, незалежна. Душа і тіло, хоч вони і поєднані в людині, існують взаємозалежно. 3) На протилежність тілу, яке складається з частин, душа – нескладна. Правда, за Платоном, нескладною є душа у вузькому розумінні, а в широкому – складається з розумної і чуттєвої. Якщо людина являє собою єдність, то завдяки своїй душі. 4) Душа досконаліша від тіла. Вона є джерелом правди, добра і всього, що є цінного в людині. Людина – це душа, що володіє тілом. 5) З вищості душі над тілом впливає, що злучення їх для душі не корисне. Вона була б кращою і щасливішою, як би була вільна від тіла; тіло є для неї в'язниця і могила. Щойно із смертю тіла починається істинне життя. 6) Душа на протилежність тілу – безсмертна /Там само. – С. 106/.

Платон дав своєрідну відповідь на питання, яке ставили орфіки: чому душа, вічна і досконала, зв'язана з недосконалим і тлінним тілом. Споконвіку душа існувала без тіла. На ній затяжів гріх. Для спокути вона злучена з тілом. Коли душа спокутує вину, тоді вона знов буде вільною.

Розвиваючи вчення про душу, Платон сформулював специфічну ідею про її тричленність: розумну, вольову і чуттєву. З допомогою розумної душі людина може споглядати світ довічних ідей і прагнути блага. Вона міститься в голові. Вольова /афектна/ душа, перебуваючи в серці, формує суспільні якості людини, її благородні почуття – радість, хоробрість тощо. Чуттєва, нижча частина душі, яка знаходиться в печінці, наближує людину до

тваринного і навіть рослинного світів, відповідає за самозбереження, живлення, розмноження, спрямована на чуттєві насолоди. Доля людини залежить від того, яка частина душі переважає: якщо переважають розумний і вольовий початки, то душа піднімається до світу ідей і там споглядає їх, і чим більше споглядає, тим більше досконале тіло отримує, наприклад царя, державного діяча, мудреця тощо. Коли ж в душі переважає її чуттєва частина, то в майбутньому вона отримає тіло негідника, або навіть тварини.

З ученням про душу зв'язана *етична концепція* Платона. Від нього бере початок *теорія чотирьох чеснот*: це мудрість, мужність, самовладдя і справедливість, що була панівною впродовж віків. Три з чеснот відповідають трьом частинам душі: мудрість – чеснота розумної частини душі, мужність – ефектної, самовладдя – чуттєвої. Їх єднає четверта чеснота – справедливість. Як підкреслює В.Татаркевич, Платон здійснив першу спробу класифікації різнорідних благ і чеснот /Там само. – С. 115/.

Платон подолав однобічність сократівського розуміння чеснот – зведення їх до знань. Він був переконаний, що саме знання й чеснота ще не роблять людське життя повним і досконалим. Знання без радості так само недосконале, як радість без знання. Радість дається єдністю краси, знання і гармонійного налагодження життя.

Як буття, так і благо Платон розділив на ідеальне і реальне /матеріальне/. Ідеальні блага ставить вище за реальні, хоч останніх не відкидав, вважаючи їх як необхідний щабель для досягнення благ ідеальних. Його зріла етична теорія складається з трьох тез: 1) блага становлять ієрархію; 2) вершиною ієрархії є не яке-небудь із реальних благ, а ідеальне благо; 3) реальні блага є, натомість, початком і неунікненним етапом на шляху до вершини /Там само. – С. 116/.

Про співвідношення реальних та ідеальних благ Платон веде мову у своєму вченні про любов /ерос/. Він трактує любов як властиве душі прагнення досягти блага і вічно володіти ним. Любов – „бажання блага і щастя”, але не всякого блага, а вічного, безсмертного. Частка безсмертя,

відпущена смертним людям, - це їх здатність до творчої діяльності. Платон виділяє два різновиди творчої любові. Перший різновид – це прагнення до продовження роду, у відтворенні себе в потомстві. Це тілесна любов. Другий різновид творчої любові – любов духовна, не обтяжена тілесністю. Вона могутній демон, що збуджує людину до творчості, викликаючи у неї прагнення до прекрасного і до ідеального. Це те, що прийнято називати „платонічною любов'ю”.

У діалозі „Бенкет” Платон малює картину сходження у прагненні до прекрасного: „... Почавши з окремих проявів прекрасного, потрібно увесь час, ніби по сходинках, підніматися вгору заради найпрекраснішого – від одного прекрасного тіла до двох, від двох – до всіх, а потім від прекрасних тіл до прекрасних звичаїв, а від прекрасних звичаїв до прекрасних вчень, доки не підіймемося від цих вчень до того, що і є вченням про власне прекрасне, і не пізнаєш нарешті, що ж воно – прекрасне” /Читанка з історії філософії. Книга 1. – С. 142/.

Філософська система Платона містить також погляди на *мистецтво*. В цілому вони суперечливі. З одного боку, він вбачав у поезії „божественний шал”, а у поеті – „божественного мужа”, а, з іншого, поділяв думку своїх попередників, що такі види мистецтва, як скульптура, живопис – це лише вміння, що скульптор і художник – це ремісники. Філософ прийняв думку софістів, що основою мистецтва є наслідування. А наслідування завжди нижче від того, що воно наслідує. Воно наслідує реальні речі, які самі є наслідуванням ідей. Тобто мистецтво є наслідуванням другого ступеня. Тому він не дуже цінував мистецтво /крім поезії/, зокрема наслідувальне.

4. ВЧЕННЯ ПРО СУСПІЛЬСТВО І ДЕРЖАВУ. СОЦІАЛЬНА УТОПІЯ.

У структурі філософського вчення Платона важливе місце посідають його погляди на суспільство і державу. Їм він присвятив дві свої праці – „Держава” і „Закони”. Проблема суспільного устрою цікавила філософа в контексті його тлумачення людини. Він добре розумів, що сутність людини

розкривається не в її індивідуальному, відособленому житті, а в суспільному. Правда, цю сутність він вбачав передусім в політичному аспекті, людини як громадянина держави. Його хвилювало насамперед питання про те, як держава має відповідати ідеї добра і справедливості. Зауважимо, що платонівська держава – це поліс /місто/.

Державу філософ розглядає як явище історичне, що виникло на певному етапі. У далекому минулому, в часи панування Хроносу, існувала досконала форма співжиття. В ці часи самі боги, як божі пастухи, управляли окремими сферами, а в житті суспільства було всього досить для життя, не було воєн, грабунків, колотнеч. Люди були вільні від обов'язків боротьби з природою, їх об'єднували узи дружби. Це був „золотий вік”.

Держава, на думку Платона, виникає внаслідок багатоманітності людських потреб і суспільного розподілу праці, що впливає з цього, при якому задовольнити потреби людини легше, ніж коли б кожний вирощував хліб, шив одягу тощо.

Потреба в державі зумовлена тим, що більшість людей своїми зусиллями не може наблизитися до вдосконалення, коли кожний не може задовольнити себе, але багато в чому відчуває потребу: „Таким чином одна людина залучає то одного, то іншого для задоволення тієї чи іншої потреби. Багато людей збираються разом, щоби спільно існувати і надавати один одному допомогу: таке спільне поселення і отримує назву держави” /Антологія мировой філософії. Античність. – С. 278/.

Проаналізувавши існуючі типи держав, Платон їх засудив як негативні. Це тимократія, олігархія, демократія і тиранія. Їх негативність в тому, що головним рушієм поведінки людей в цих державах є матеріальні стимули та інтереси. При таких формах правління держава поділена на два ворожих табори – бідних і багатих. Вони ґрунтуються на приватній власності, яка вносить в середовище громадян насильство, примус, колотнечу, жадність.

Тимократія – це влада честолюбців, що прагнуть до збагачення. Це історично перша форма держави. Тут правителі користуються пошаною,

воїни не працюють, процвітають вправи у військовому мистецтві і гімнастиці. Однак поступово серед громадян посилюється тяга до накопичення матеріальних благ. Прагнення до розкоші губить все краще, що було при тимократії. Збагатившись, деякі вибрані прагнуть захопити владу. Так тимократія вироджується в олігархію.

Олігархія – панування небагатьох над більшістю. При владі знаходяться багаті, а бідні не беруть жодної участі в управлінні.

Демократія – влада і правління більшості народу. Тут загострюються суперечності між бідними і багатими в більшому ступені, ніж до анархії: кожен робить, що хоче. Така свобода – смерть демократії. Вона, зрештою, вироджується в тиранію.

Тиранія – найгірша, за Платоном, форма правління. Це влада одного над усіма в суспільстві, коли обрані народом правителі прагнуть більшої влади, піднімають повстання проти багатих і встановлюють тиранію.

Цим типам держави Платон протиставляє своє бачення *ідеальної держави*. В його інтерпретації така держава повинна прагнути до найвищих і властивих ідеям якостей – всезагальність і сталість. Тому має керуватися не індивідуальними інтересами, а загальними засадами. Оскільки у всіх громадян одна мати – земля, то й держава має бути одна для всіх, тобто універсальною. Головна мета держави – служіння благу всіх громадян. Найдосконаліше благо наділене чотирма головними ознаками: мудрістю, мужністю, стриманістю і справедливістю.

Основним принципом ідеальної держави є справедливість. Вона визначає кожному громадянину його стан і заняття. Платон вважав справедливою соціальною нерівністю. Відповідно й ідеальна держава має бути становою, складатися з трьох станів: правителів, воїнів і виробників /рабів філософ до уваги не брав, бо вони вважалися річчю, а не повноправними громадянами/. Цей поділ відповідає структурі душі – розумної, афектної і чуттєвої. Філософ вважав, що у кожної людини від природи переважає одна з цих трьох частин душі. У небагатьох переважає розумна частина – вони

стають філософами. Інші відрізняються волею – їм судилося стати воїнами. Нарешті, треті – їх більшість, добродішність яких в поміркованості і терпінні, повинні займатися ремеслом і землеробством.

Отже, на чолі держави мають стояти філософи: „ні для держави, ні для громадян не буде кінця нещастям, поки владиками держави не стане плем'я філософів” /Цит. за: Чанышев А.Н. Курс лекцій по древній філософії. – С. 277/. Це люди, які прагнуть споглядати красу і порядок ідей, прагнуть до вищого блага. Вони схильні до правди, справедливості і поміркованості.

Охороняють державу воїни. На відміну від основної маси населення, вони не мають приватної власності, живуть окремо, у таборах. Платон уподібнює їх із собаками, які повинні допомагати пастухам охороняти стадо. Вони не мають сім'ї. Якщо у їх таборах проживають жінки, то вони паруються не для створення сім'ї, а для народження дітей. Як тільки жінка народжує дитину, то її відразу забирають від неї, щоб вона не знала її. Потім, через деякий час дають дитину годувати, але так, щоб мати не знала, чия це дитина. Всі жінки в таборі спільні, а чоловіки табору вважаються батьками всіх дітей. Кожну дитину, яка досягла п'ятирічного віку, приводять до філософів і ті вирішують, до якого стану її віднести. Якщо дитина розумна, то вона стане філософом, сильна – воїном, а якщо ні се, ні те – ремісником.

В ідеальній державі Платона все повинно бути чітко регламентованим, все побудованим за певним планом, який не може бути порушеним ніким з громадян. Земля має бути поділена на рівні ділянки. Регламентується кількість грошей у власності, дохід, прибутки. Керівний орган складається з 37 мудреців, яких обирають усі. 35 чоловік складають раду стратегів, військових начальників, жерців, наглядачів ринків, міських чиновників, наглядачів за сільськогосподарськими роботами і фінансами. Суди обираються, над ними стоять 10 мудреців-спостерігачів. Тайна поліція слідкує за усім в місті /полісі/. Слідкують також за виконанням релігійних обрядів. Безбожництво переслідується і карається тюремним ув'язненням або навіть смертю. Піддається переслідуванню також мистецтво, якщо воно не

спрямоване на моральне удосконалення.

Філософ пов'язує ідеальну державу з верховенством закону. Всі громадяни /крім рабів, які не могли бути поставлені в однакове становище з вільними/, незалежно від займаного становища, мають однаково користися законами. Того, хто порушує закон, карають. Правитель має право засудити до смертної кари, до тюремного ув'язнення, тілесних кар, позбавлення громадянських прав, вигнання, позбавлення майна. Звідси і форма ідеальної держави – аристократія у власному сенсі слова. Це панування кращих, тобто освічених і добродесних.

Оскільки мета держави полягає не в набутті або забезпеченні якоїсь користі, а в добродесності всіх її громадян, постільки від особи вимагається, щоб вона повністю злилася з державою, а від держави – щоб вона охоплювала і визначала все життя своїх громадян цілковито. Державі має належати і виховання громадян і їхня освіта. Кожному стану відповідає свій рівень освіти. Для стражів – гімнастика, музика і математика. Найбільш здібні можуть навчатися діалектиці, після оволодіння якою можуть перейти в стан філософів. Таким чином, за Платоном, держава має бути виховним закладом для суспільства, вища мета якого – підготовка людей до переходу від чуттєвого до надчуттєвого, від земного до божественного життя. „Це був, – відзначає В. Віндельбанд, – у всіх відношеннях морально-релігійний ідеал, який носився перед філософом при послідовному зображенні ним „кращої держави” /Виндельбанд В. История древней философии. – С. 183/.

Свій ідеал держави Платон називав утопією. Він пропонує соціальний міф, в істинності якого, вважав, треба переконати громадян, навіяти їм, що його реалізація служитиме благу всіх. Цікава деталь: з ідеєю філософа познайомився тиран острова Сицилія Діонісій і покликав її автора до себе, щоб у своїй державі втілити цю ідею. Платон прибув, і вони разом почали „будувати” там справедливу державу. Тиран ще декілька разів кликав Платона і той приїздив, але зрештою зрозумів, що ідеальні проєкти – це одне, а реальне життя зовсім інше.

Ідеальна держава Платона – це фактично „казарменний соціалізм”. В ній скасовується все особистісне. Воїни, наприклад, не мають не тільки приватної, але й особистої власності. Скасовується сім’я. Все життя, навіть статеві стосунки, суворо регламентуються. Жінці дозволено народжувати дітей у віці 20 – 40 років, а чоловікам мати дітей у 25 – 55 віці. Діти, народжені поза цими віковими рамками, знищуються. Придушується всяке вільнодумство. Платон припускав, що в ім’я державних інтересів слід застосовувати всі засоби маніпулювання громадською думкою.

Своєю концепцією ідеальної держави Платон прагнув призупинити розпад античної держави.

ВИСНОВКИ: Платон відкрив світ умоглядного /теоретичного/ бачення реальності. Його вчення про буття надало вищого онтологічного статусу конкретностям навколишнього світу, подолавши все розмаїття його форм у вигляді незмінних первообразів. Платон є автором першої утопічної концепції соціальної перебудови.

Питання для обговорення на семінарському занятті:

Платон – творець послідовної системи філософського ідеалізму.

Вчення Платона про ерос.

Утопія соціальної перебудови Платона і сучасність.

Концепція пізнання і діалектика Платона.

Етичне вчення Платона.

Теми для рефератів, доповідей і контрольних робіт:

Філософська система Платона в контексті сучасності.

Онтологія і гносеологія Платона.

Вчення Платона про ідеальну державу і утопічний соціалізм.

Література

- Антология мировой философии: Античность. Минск-Москва. 2001. – С. 239 – 343.
- Асмус В.Ф. Античная философия. М., 1976. – С. 174 – 259.
- Богомолов А.С. Античная философия. М., 1983. – С. 164 – 195.
- Возняк С.М. Філософія Стародавнього світу. Част. 2. Антична філософія. Івано-Франківськ. 2004. – С. 81 – 97.
- Волинка Г.І. та ін. Вступ до філософії: історико-філософська пропедевтика. К., 1999. – С. 101– 106.
- Виндельбанд В. История дрейвней философии. К., 1995. – С. 151 – 191.
- Кондзьолка В.В. Нарис історії античної філософії. Львів, 1993.
- Татаркевич В. Історія філософії. Т.1. Львів, 1997. – С. 95 – 122.
- Філософський енциклопедичний словник. К., 2002. – С. 482 – 485.
- Чанышев А.Н. Курс лекций по древней философии. М., 1981. – С. 244 – 279.
- Читанка з історії філософії. Кн.1. К., 1992. – С. 130 – 149.
- Шаповалов В.Ф. Основы философии. От классики к современности. М., 2001. – С. 75 – 100.

Аристотель – „найуніверсальніша голова серед усіх давньогрецьких філософів” /Ф. Енгельса/ – завершує класичний період античної філософії. Ним започатковане виділення філософії з масиву нерозчленованого наукового знання у самостійну галузь осягнення світу, надання філософії статусу науки про суще як таке.

Тема 14. АРИСТОТЕЛЬ

Після освоєння матеріалу теми *треба*

– ***Знати:***

- аргументації, які висував Аристотель проти „теорії ідей” Платона;
- вчення Аристотеля про буття, його першооснови;
- фізику, космологію і психологію мислителя;
- концепцію пізнання і логіку Аристотеля, класифікацію наук;
- етичне вчення філософа;
- погляди Стагірита на походження, сутність і форми держави.

– ***Вміти:***

- виділяти нове, що вніс Аристотель у вчення про буття;
- бачити енциклопедичність філософської спадщини Стагірита, його універсальність у постановці і розв’язанні світоглядних питань;
- пояснити започатковану Аристотелем тенденцію виділення філософії з єдиної нерозчленованої науки Стародавнього світу в самостійну галузь знання.

– ***Розуміти:***

- що філософське вчення Аристотеля – вершина античної філософії;
- найважливіші особливості епістемного способу філософування, започаткованого Стагіритом;

- етичний ідеал філософа;
- роль філософської спадщини Аристотеля для подальшого розвитку європейської філософської думки.

План викладу:

1. Філософське вчення Аристотеля – вершина античної філософії. Критика „теорії ідей” Платона.
2. Онтологія. Поняття сутності /субстанції/, матерії і форми, першооснов /причин/ буття.
3. Фізика, космологія і психологія.
4. Гносеологія і логіка. Класифікація наук.
5. Практична філософія: етика і політика.

Ключові терміни і поняття.

Ентелехія /від грецьк. – здійснення/ – термін філософії Аристотеля, що позначає актуальну дійсність предмета на відміну від його потенції /можливості буття/; виражає єдність матеріальної, формальної, діючої та цільової причин.

Діаноетичний /від грецьк. – дія – два, ноесис – розумний/ – позначення інтелектуальних добродетностей – мудрості, розсудливості, розумності.

Телеологія /від грецьк. – мета, кінець/ – вчення про мету, доцільність, згідно якого не лише людська діяльність, а й природні явища та історичні події спрямовані до певної мети, підпорядковуються їй.

1. ФІЛОСОФСЬКЕ ВЧЕННЯ АРИСТОТЕЛЯ – ВЕРШИНА АНТИЧНОЇ ФІЛОСОФІЇ. КРИТИКА „ТЕОРІЇ ІДЕЙ” ПЛАТОНА. Творчість Аристотеля належить до останнього періоду античної класики. Вона є вершиною розвитку філософії Стародавньої Греції. Ф.Енгельс назвав Аристотеля

„найуніверсальнішою головою серед усіх давньогрецьких філософів”.

Аристотель /384 – 322 рр. до н.е./ родом з міста Стагір /Македонія/. Тому його часто називають Стагірит. Батько був придворним лікарем македонської царської родини. У 17-річному віці прибув до Афін для навчання у платонівській Академії. Протягом двадцяти років, до смерті Платона, він спілкувався зі своїм вчителем, ретельно вивчаючи його філософію. Тут він набуває широкого наукового кругозору, виробляє власні філософські і наукові підходи і розходить з своїм вчителем. Вважають, що тоді він сказав: „Платно мені друг, але істина дорожча”. Залишивши Афін, три роки займався науковою і вчительською діяльністю в Ассі і Атарнеї /Мала Азія/. Відтак був запрошений македонським царем Філіппом II вихователем його сина Олександра – майбутнього полководця. Після вступу Олександра на престол і його походу в Азію, Аристотель повернувся в Афіни, де заснував свою філософську школу Лікей /назва школи пішла від храму Аполлона Лікейського, що знаходився поряд зі школою/. Заняття він проводив, прогулюючись з учнями по доріжках саду, звідки школа одержала ще одну назву – „перипатос” /грецьк. – прогулянка/, а учні і послідовники Аристотеля – перипатетики. Після смерті Олександра Македонського Аристотель змушений був покинути Афіни і поселитися в Халкідії на острові Евбей, де й помер на віллі своєї матері.

Точна кількість праць Аристотеля невідома. Різні автори йому приписують від 140 до 400 творів. Вони діляться на дві групи: екзотеричні і езотеричні. Перші були складені у формі діалогів і призначалися для широкого загалу. Другі були призначені не для публіки, а тільки для учнів школи. До нас дійшли твори, які переважно належали до другої групи.

Вражає обсяг проблематики творів Аристотеля. Глибоко і ґрунтовно викладені знання з усіх галузей науки того часу. Філософ був справжнім енциклопедистом. Основні його праці: „Органон”, в якому зібрані праці з логіки; „Категорії”, „Про витлумачення”, „Перша аналітика”, „Друга аналітика”, „Топіка”, „Про софічні спростування”. Далі йдуть „Фізика”, „Про

небо”, „Про душу”. Найзнаменитіший твір „Метафізика”, який нараховує 14 книг. Твори з етики: „Никомахова етика”, „Велика етика”, „Політика”. До них примикають „Риторика” і „Поетика”. Нарешті твори з біології: „Історія тварин”, „Про походження тварин”, „Про частини тварин” та ін.

З ім'ям Аристотеля зв'язаний початок виділення філософії з єдиної нерозчленованої науки Стародавнього світу в самостійну галузь знання, що досліджує питання сутності світу. Вперше він поставив питання про те, що філософія – наука про суще. Аристотель першим з мислителів античності здійснив спробу дати наукове обґрунтування філософії та філософське обґрунтування науки.

Філософію Аристотель поділяв на *теоретичну* або умоглядну, *практичну* та *пойетичну*, творчу. Теоретична – це знання заради знання, практична – знання для діяльності, пойетична – знання заради творчості. Теоретична філософія поділяється на фізичну, математичну і першу /теологічну/. Фізична філософія вивчає те, що існує „окремо” і рухається; математична – те, що не існує „окремо” /тобто абстракції/ і нерухоме; перша, або власне філософія /„софія”/, – те, що існує „окремо” й нерухоме. До практичної філософії Аристотель зараховує етику і політику, а до пойетичної – риторику та поетику. При цьому теоретична філософія за своїм значенням цінніша порівняно з практичною й пойетичною, а софійна – й щодо інших галузей теоретичної філософії. Перша філософія, яка отримала пізніше назву „метафізика”, ділиться на загальну метафізику, яка вивчає суще як таке і його атрибути самі по собі, та часткову /„теоретична філософія”/, предмет якої – „нерухомий вічний перший двигун” /Філософський енциклопедичний словник. – С. 37/.

Однією з особливостей аристотелівського типу філософування є історичний підхід. Аристотель сповідував принцип, згідно з яким раніше, ніж викладати власну думку, треба ретельно вивчити те, що висловлювали з даного предмета попередники, тобто ті мислителі, які займалися даною проблемою раніше. У праці „Метафізика” він проаналізував старогрецьку

філософію від Фалеса до Платона. При цьому Аристотель звертає особливу увагу на ті погляди, які не співпадають з його власними, поскільки, на його думку, досягнення істини йде не через спільність поглядів, а через подолання суперечностей. Цей принцип мислитель застосував до філософської спадщини Платона, зокрема його вчення про буття як безтілесну ідею.

Аристотель піддав критиці вчення свого вчителя в його головному пункті – за тезу про окреме від реальних речей існування ідей, що претендують на те, щоб бути причинами речей, бути їх сутністю.

Прихильники теорії ідей, відзначав він, признаючи існування ідей для кожної окремої речі, признавали їх існування і для кожного роду і виду. Тоді звідси випливало, що ідей „більше, ніж одиничних чуттєво сприйманних речей” /Аристотель. Сочинения: В 4-х томах. Т.1. М., 1976. – С. 328/. Але це наївно і неправдиво, бо рід або вид речей, як щось конкретне, існувати не можуть. Далі: якщо ідеї є всюди, де є загальне, то повинні існувати ідеї для неіснуючого, що суперечить теорії ідей. Платон і його прихильники твердили, що речі стають сутностями тоді, коли вони приєднуються до ідей. Але, якщо кожна річ має свою ідею, то в світі немає нічого, крім сутностей. Сама ідея в такому разі є сутністю. Заперечуючи проти такого твердження, Аристотель писав: „... Слід, очевидно, вважати неможливим, щоб окремо одне від одного існувала сутність і те, сутністю чого вона є; як тоді можуть ідеї, якщо вони сутності речей, існувати окремо від них?” /Там само. – С. 330/.

Прихильники теорії ідей твердили, що ідеї є взірцями речей. Аристотель, заперечуючи це твердження, зауважує, що „мало би бути багато взірців для одного і того ж, і багато його ейдосів, наприклад, для „людини” – „жива істота” і „двонога”, а поряд з цим ще й сама по собі людина. Далі, ейдоси мали би бути взірцями не тільки для чуттєво сприйманного, але і для самих себе, наприклад, рід – як для видів; так що одне і те ж було б і взірцем і уподобленням” /Там само/.

Водночас Аристотель підкреслював, що незмінні ідеї не можуть бути

для чуттєвих речей „причиною руху або яких-небудь змін”. Тому вони „нічого не дають ні для пізнання всіх речей ... ні для їх буття” /Там само/.

Однак не слід критичне ставлення Аристотеля до вчення Платона розглядати однобоко як розрив із філософським надбанням свого вчителя. Кращий учень Платона взяв у нього метод доказовості і логічної переконливості, а також перейняв від нього багато поглядів, зокрема переосмислив платонівське поняття мети, душі, Бога.

2. ОНТОЛОГІЯ. ПОНЯТТЯ СУТНОСТІ /СУБСТАНЦІЇ/, МАТЕРІЇ І ФОРМИ, ПЕРШООСНОВ /ПРИЧИН/ БУТТЯ. Основу онтології буття Аристотеля становить категоріальний аналіз суцього, першооснов буття. На противагу Платону, який вважав реальним буттям ейдоси /ідеї/, Стагірит стверджував, що *буття – це одиничний, реальний предмет* /ось ця людина, це дерево, цей будинок і т.п./.

Однак в аристотелівському вченні про суще поняття „буття” і „сутності” не співпадають. Сам предмет, індивідуальна річ як реальне буття, тобто те, що сприймається відчуттями, не є сутністю. Відчуттями ми сприймаємо лише властивості тієї чи іншої сутності, тобто явища, за якими вона прихована. Сама ж сутність – неподільний і невидимий носій усіх цих властивостей, те, що робить предмет „ось цим”. В принципі це вірно. Сутність – це загальне, явище /річ/ – одиничне. Однак Аристотель не міг розв’язати питання про співвідношення загального /сутності/ і одиничного. Над цим питанням філософія „билася” і в пізніші часи, фактично аж до Г.Гегеля.

Для позначення сутності буття Аристотель вводить поняття субстанції /лат. – сутність, підстава/. Це поняття філософ ототожнював з першою сутністю /„усією”/, тобто чимось засадничим, котре невід’ємне від речі в її індивідуальності. Фактично у нього поняття сутності і субстанції співпадають. Субстанція, у його тлумаченні, може бути лише одиничним буттям.

Проблему субстанції /сутності/ буття Аристотель вирішує через поняття *матерії* /х'юле/ і *форми* /морфе/.

Матерія в тлумаченні Аристотеля, - не чуттєва реальність, а можливість цієї реальності. Він розглядає матерію як субстрат речі, те, з чого річ, предмет складається. Філософ розрізняє у понятті матерії два значення: матерія невизначена, безформна, так звана „перша матерія”, субстрат у безумовному смислі; вона непізнавана. Друге поняття матерії – це те, з чого складається річ, з чого вона виникає. Аристотель ілюструє розуміння матерії прикладом із міддю, з якої ремісник виготовляє кулю, а скульптор творить статую. Якщо перша матерія невизначена, непізнавана, то друга – визначена і пізнавана.

Аристотелівська матерія пасивна, нежиттєва, не здатна сама по собі із себе нічого породити. Вона вічна. Її основу складає поєднання традиційних для давньогрецької фізики чотирьох елементів – вогню, повітря, води і землі. Матерія постає як чиста можливість, потенція речі.

Що ж надає матерії активності, життєвості? Це – форма. Річ є єдністю матерії і форми. Якщо матерія є лише можливість буття, то форма – реалізацією такої можливості. Так, мідь як матерія /субстрат/, набувши форми кулястості, стає мідною кулею.

За Аристотелем, в плані буття форма є сутність предмета, а в плані пізнання – поняттям про предмет. Форма, як і матерія, вічна. Подібно, як і матерію, філософ ділить форму на першу і другу. Перша форма позбавлена матеріальності, найбільш досконала; це той верховний розум, який мислиться сам і не піддається ніяким змінам. Друга – це форма конкретних речей, яка здає їм визначеність, зумовлює дійсність речей.

Що продукує форми, є їх джерелом? Це „форма всіх форм” – світовий розум, який, мислячи себе самого, й утворює всі можливі форми. Цим світовим розумом є Бог, який вносить форму в матерію.

Запровадивши поняття матерії і форми, Аристотель ділить сутності на нижчі /ті, що складуться з матерії і форми/ – ними є всі речі та істоти

чуттєвого світу, а також на вищі – чисті форми. Найвищою сутністю філософ вважав чисту, позбавлену матерії форму – вічний рушій, який є джерелом руху і життя усього космічного цілого.

Ідея про форму як можливість, закладену у самій сутності світу, зумовила телеологічний /грецьк. телеос – мета, кінець/ характер світогляду Аристотеля. Якщо форма активна і від неї залежить, якого „вигляду” набуде матерія, реалізована завдяки формі в конкретній речі, то вона наперед визначає цей „вигляд”, визначає світову доцільність, потенційну завершеність.

Аристотель розумів, що для пояснення світу недостатньо лише понять матерії і форми. Він звертає увагу на філософську традицію минулого, коли мислителі вчили про початки буття світу, вбачаючи в них **причинну зумовленість**. Філософ виходив з того, що пізнання причин – основа наукового знання: „... Навчати більш здібна та наука, яка досліджує причини... Найбільше варті першопочатки і причини, бо через них і на їх основі пізнається усе інше” /Там само. – С. 68/. Тим більше це стосується філософії: „... Так звана мудрість, на загальну думку, займається першими причинами і початками ... Мудрість є наука про певні причини і початки” /Там само. – С. 67/.

Філософ виділив чотири види причин: матеріальну, формальну, діючу та цільову. Матеріальна причина – це матерія, що входить у склад речі, з якої виникає річ /наприклад, мідь для статуї чи кулі/. Формальною причиною є сама форма, яка є рушійною силою, яка діє і творить /так, у природі жива істота родить іншу істоту того ж виду, тобто тієї самої форми, хоч матерія в них різна/. Діюча причина дає початок руху. Цільова причина – те, заради чого все відбувається. Вона відповідає на питання: „для чого?”. Аристотель вважав, що доцільність існує не тільки в суспільстві, але й в природі. Такий погляд на всезагальну доцільність дістав назву телеологія.

Так, отже, матеріальна причина відповідає на питання: „З чого?”, формальна – „Що це є?”, діюча – „Звідки початок руху?”, цільова – „Заради

чого?”

Здійснення цілеспрямованого процесу Аристотель називав *ентелехією* /грецьк. – здійснення/. Цей термін у його філософії позначає актуальну дійсність предмета на відміну від його потенції /можливості буття/, виражає єдність матеріальної, формальної, діючої та цільової причин. Якщо матерія, згідно з Аристотелем, є лише чистою можливістю, то ентелехія є такою формою /або формальною причиною/, котра одночасно містить енергію діючої причини, що і є реалізацією цілісності речі. Аристотель пов'язував ентелехію з енергією, оскільки і перша, і друга означає рух, актуалізацію можливості. Однак, якщо енергія є діяльністю, котра походить від „діла”, то ентелехія має смисловий відтінок уже реалізованої мети цієї діяльності /Філософський енциклопедичний словник. – С. 200/.

3. ФІЗИКА, КОСМОЛОГІЯ І ПСИХОЛОГІЯ. Характер філософського вчення Аристотеля про буття відобразився в його фізичному /природознавчому/ вченні і в його космології. Фізику філософ поставив після першої філософії, яка пізніше була названа метафізикою. В ній він бачив учення про матеріальне і рухоме буття. Її предмет – природа як сукупність фізичних сутностей.

Поняття „природа” Аристотель трактував досить широко, відділяючи шість його значень. Природа – це: 1) виникнення речей, що народжуються; 2) те основне у складі цих речей і з чого вони виникають; 3) джерело, звідки йде перший рух в кожній із природних речей; 4) матерія; 5) форма і 6) сутність. Із шести названих значень Аристотель надає першість останньому. „ ... Природою у першому й основному смислі, – писав він, – є сутність – а саме – сутність речей, що мають початок руху в самих собі як таких” /Цит. за Чанышев А.Н. Курс лекцій по древней философии. – С. 312/.

Аристотель вважав, що ключ до розуміння природи – знання руху. Рух – це перехід потенційного /можливого/ буття в актуальне /дійсне/, прояв активності форми в момент її з'єднання з матерією. Аристотель дав одну з

перших класифікацій форм руху. Він виділив чотири види руху:

субстанційний /виникнення і зникнення/, зміна в суті;

кількісний /збільшення і зменшення/;

якісний /перехід від одного стану, однієї речі до іншого стану, іншої речі/;

просторовий.

За Аристотелем, основним видом руху є переміщення у просторі. Воно є умовою всіх інших видів руху. Так, коли предмет збільшується, то це означає, що до нього наближається і з ним з'єднується якась інша речовина, збільшуючи цей предмет. І навпаки, коли предмет зменшується, то це означає, що від нього віддаляється якась його частина. Так само щодо якісної зміни: причиною її є з'єднання предмета з тим предметом, який веде до його зміни; це можливо лише шляхом їх зближення, а зближення означає рух у просторі. Просторовий рух має три види: круговий, прямолінійний і поєднання руху прямолінійного з круговим.

Рух, за Аристотелем, – об'єктивна форма існування речей. Поза речами руху не існує. Він вічний: рух „був в усі часи і в усі часи буде”. Філософ висловлював принципову незгоду з тими /і насамперед з елеатами/, які так чи інакше заперечували рух. Зокрема, він піддав критиці апорії Зенона проти руху, хоч не зміг їх спростувати.

Стверджуючи все загальність і вічність руху, доходячи здебільшого до розуміння руху як саморуху, Аристотель допускав існування першого двигуна – космічного Розуму, Бога. Він виходив з посилки: „Все рухоме повинно необхідно приводитися в рух чим-небудь” А.Чанишев називає це твердження догмою, тому що в Аристотеля ми не знаходимо в її користь жодної поважної аргументації /Там само. – С. 321/.

В Аристотеля нема категорії простору, а є категорія місця. Простір складається з місць, які займають тіла. Водночас філософ розрізняє межу самого тіла і межу, яка охоплює тіло з усіх боків. Тому простору без тіла не існує, а, отже в природі нема порожнечі. Час, за Аристотелем, – це „міра

руху”. Він так само вічний, як рух.

Аристотель застосовував своє вчення про природу, рух, простір і час до побудови картини світу – *космології*. Це, як відзначають дослідники, найслабший бік його світогляду. В цій галузі він виявився консерватором, відкинувши, зокрема, гіпотезу своїх попередників про рух Землі, увічнив геоцентризм, чим затримав розвиток астрономії на тисячоліття.

Досліджуючи основні поняття механіки, Аристотель доходить думки про світ як дещо обмежене у просторі, однак у часі без початку і кінця, тобто вічне. Обмежений світ має найдосконалішу форму – кулеподібну. В ньому знаходиться два види руху – круговий і прямолінійний. Природним носієм кругового руху є ефір, з якого утворюються небесні тіла. Прямолінійний рух належить речам земного світу.

Тому Всесвіт розпадається на дві істотно відокремлені системи: світ місячно-надмісячний – небо з рівномірними круговими рухами ефіру і світ підмісячний – земля із змінними прямолінійними взаємопротилежними рухами елементів. Перше – зосередження всього досконалого, рівномірного і незмінного, друге – вмістилище недосконалої та вічно мінливої багатоманітності. В той час, коли земні одиничні тіла виникають і зникають, набувають і втрачають якості, збільшуються і зменшуються, то зірки не виникають і не зникають; на подобу небесним богам, вони не зазнають жодних змін і рухаються в незмінному коловороті за назавжди визначеними шляхами.

Астрономічні уявлення Аристотеля полягають в наступному: Земля має кулясту форму, перебуваючи в нерухомості; навколо неї концентрично рухаються кулеподібні сфери, в яких перебувають Сонце, Місяць, п'ять планет, і, нарешті, непорушні зірки. Зірки знаходяться в одній спільній сфері, що розміщена на крайній периферії світу і приводиться в рух божеством, в той час як інші сфери одержують свій рух від власних духів. При цьому Аристотель слідував передбаченням Евдокса і його учня Калліпса, припускаючи для пояснення відхилення планет від правильного шляху, в

кожній з них багато сфер, які залежать одна від іншої, причім дана планета завжди закріплена до нижчої з цих сфер. Розвиваючи цю теорію, він нарахував аж 55 сфер.

Відповідно з ученням Аристотеля, планети складаються з фізичних елементів – землі, води, повітря, вогню. Земля знаходиться в центрі світу. Вона оточена водою, над оболонкою води знаходиться оболонка повітря. Найлегший елемент – вогонь – міститься у просторі між Землею і Місяцем і дотикається до межі п'ятого елемента – ефіру.

Таким чином, в космології Аристотель стояв нижче атомістів, які вважали, що світів є безмежне число і що Земля є центром нашого світу, а не всіх світів. Він також набагато років поклав кінець геліоцентричній космології, яка зароджувалася у піфагореїзмі. Найбільшим його досягненням було обґрунтування кулястості Землі.

Аристотеля по праву називають батьком *біології*, зокрема зоології. Він дав одне з перших тлумачень життя, висунув принцип класифікації живих істот, загальне уявлення про походження живих форм, їх генетичний зв'язок, заклав основи ембріології як науки. Стагірит дав таке визначення життя: „Життям ми називаємо всяке живлення, ріст і упадок тіла, які мають основу в ньому самому” /Аристотель. Сочинения: В 4-х т. Т.1. –С. 394/. Всі види живого, будучи формами, вічні, тому в метафізичному /філософському/ сенсі життя не починалося, так як у світі на рівні сутностей буття з нічого не виникало. З біологічної точки зору походження життя цілком можливе, якщо під цим розуміти здійснення /ентелехію/ виду в природі. Здійснений одного роду вид продовжує сам себе відтворювати, нова особина виникає із сім'я старшої. Однак Аристотель допускав самовільне зародження з неживого нижчих видів живого: хробаків, молюсків і навіть риб.

Як було сказано, Аристотель батько насамперед *зоології*. У його зоологічних працях згадано і описано понад 500 видів тварин. Він робив наголос на видах тварин, а не на особинах і родах. Усіх тварин філософ розділив на кровоносних і безкровних, що приблизно відповідає поділу

живих істот сучасною біологією на хребетних і безхребетних.

Проблема життя певним чином зв'язана з ученням Аристотеля про *душу*. Стагірит є засновником *психології*. Йому належить спеціальний твір „Про душу”. Яким чином вчення про життя переплітається з вченням про душу? Справа в тому, що живі істоти, за Аристотелем, відрізняються від неживих наявністю душі. Душа є носієм життя. Живі тіла мають властивість життя, тобто не само життя є тіло, а те, що йому може бути властиве. Тіло є лише матеріальний субстрат, можливість, формою, дійсністю якої є душа. Душа – „перша ентелехія природного тіла, що володіє життям у потенції” /Там само. – С. 395/.

Життя передбачає обов'язковий вибір функції, то отже, душа повинна мати частини, відповідальні за виконання певних функцій. Фундаментальні функції життя розділені Аристотелем на три групи: 1) вегетативного /рослинного/ характеру, тобто народження, живлення, ріст; 2) чуттєво-моторного характеру, тобто відчуття і рух; 3) інтелектуального /розумового/ характеру, тобто пізнання, самовизначення і вибір. Звідси він виводить поділ на „душу вегетативну”, „душу чуттєву” і „душу раціональну”. Рослини мають лише вегетативну душу, тварини – вегетативну і чуттєву, а людина – вегетативну, чуттєву і розумну. Щоб володіти раціональною душею, треба мати дві інші; тварина має мати вегетативну душу, щоб володіти чуттєвою. Але вегетативна душа може існувати сама по собі, без двох інших.

В той час як вегетативна і чуттєва здібності душі потенційно присутні в людському тілі, то інтелект приходить ззовні, від божественного Розуму. Інтелект, отже, має принципово надчуттєву і надтілесну природу. Він є божественне в людині. Божественність інтелекту підтверджує його відому незалежність від тіла. Якщо чуттєва душа прямо залежить від тіла, наприклад, пошкодження ока безпосередньо знижує зорову здібність, то здібність мислити автоматично не втрачається від ослаблення органів чуття.

Формою інтелектуальної душі є розум. Останнє не є формою тіла, а душі. Його основна діяльність – мислення. Розум безсмертний. Після смерті

він зливається із світовим розумом. Що ж стосується вегетативної і чуттєвої частин душі, то вони, як і тіло, смертні.

4.ГНОСЕОЛОГІЯ І ЛОГІКА. КЛАСИФІКАЦІЯ НАУК. Аристотель значну увагу приділяв проблемам пізнання, хоча і нема у нього спеціальних праць з цієї тематики. Він торкається теорії пізнання у „Метафізиці”, інших творах. Філософ дотримувався думки, що жадоба знань – природна властивість людини. „Метафізика” відкривається словами: „Всі люди від природи прагнуть до знань” /Там само. – С. 65/.

Стагірит заперечив і скептицизм /тих, хто „нічого не приймає за істину”/, і суб’єктивний ідеалізм, якій бере за основу існуючого відчуття. Останньому він відповідав, що коли б існувало лише те, що сприймається чуттєво, то при відсутності одушевлених істот не було б жодного чуттєвого сприйняття. „... Але, щоб не існували ті предмети, які викликають чуттєві сприйняття, хоча б самого сприйняття й не було – це неможливо” /Там само. – С. 139/.

Гносеологія Стагірита ґрунтувалася на визнанні незалежної від суб’єкта об’єктивної реальності, що ним пізнається. Джерелом пізнання є чуттєвий досвід. Всяке пізнання починається з чуттєвого сприйняття. Філософ високо його оцінює, бо воно „складає найголовніші наші знання про одиничне” /Там само. – С. 67/. Тобто Аристотель – сенсуаліст. Другим ступенем пізнання є досвід – результат повторення чуттєвих сприйнять і нагромадження їх у пам’яті. Наступним ступенем пізнання філософ вважав мистецтво – знання, що має основу в практиці, і науку, вищою з яких є філософія.

Що ж до знання загального, то воно, за Аристотелем, не з’являється із знання одиничного, а лише виявляє себе завдяки такому знанню. Саме по собі знання загального закладено в розумній душі потенційно. Це, власне, раціоналізм.

Аристотель – батько існуючої *формальної логіки*, як систематизованої

науки про мислення та його закони. Правда, в його часи поняття „логіка” ще не існувало /воно з’явиться в елліністично-римський час/ і філософ називав свою науку про мислення аналітикою. В якості логіки Аристотель формулює основні закони мислення, визначає, що є істина, а що є заблудження, дає визначення судження і встановлює види суджень, визначає силогізм /умовивід/, встановлює три фігури силогізму і їх модуси, досліджує три види доказів, описує типові помилки при доказах як ненавмисні /паралогізми/, так і навмисні /софізми/. Він досліджує також індукцію і аналогію /Див.: Чанышев А.Н. Курс лекцій по древней философии. – С. 340/.

У вченні про мислення Аристотель виділив основні його форми: поняття, судження, умовивід, сформулював основні закони логіки – закон тотожності, закон протилежності і закон виключного третього. Він також вичленив родові поняття – *категорії*. Їх десять: сутність, якість, кількість, місце, час, відношення, дія, положення, володіння, страждання. Вони є не тільки, як у Платона, категоріями буття, але й як роди пізнання, завдяки чому вони набували як онтологічного, так і логіко-гносеологічного статусу, виступаючи основними родовими поняттями, у яких відбувалися властивості буття і їхні відношення, сутність речей у певному аспекті й з певного боку.

Теорія пізнання Аристотеля спирається на його онтологію і за своїм безпосереднім предметом є теорією *науки*. У нього відсутні поняття „наука”, а є поняття „знання” /епістема/ і „мудрість” /софія/, які, як твердить А. Чанышев, можна вважати еквівалентами нашого слова „наука” /Там само. – С. 347/.

Проте у Аристотеля не всяке знання є науковим. Він відрізняв наукове знання і від мистецтва /уміння/, і від досвіду, і від гадки /опінії/. За своїм предметом наукове знання є знання про буття. Предмет мистецтва – виробництво речей /або творів/ з допомогою здібностей, його сфера – практика і виробництво. Сфера ж знання – споглядання предмета, теорія, розумове сприйняття. Предметом досвіду є лише факти, тобто одиничне, а предметом знання є загальне. Щодо гадки /опінії/, то вона спирається на

ймовірних основах; вона може бути і істинною, і заблудженням, в той час як знання – непохитнішим.

Основні риси наукового знання: 1) доказовість – всезагальність і необхідність; 2) здібність пояснення; 3) поєднання єдності із ступенями підпорядкування. Завдання наукового знання полягає, по-перше, у фіксуванні певної обставини або факту; по-друге, у виясненні причин явищ і процесів; по-третє, у дослідженні сутності факту; і, по-четверте, у з'ясуванні умов, від яких залежить існування або не існування факту.

Всі науки Аристотель поділив на три великі групи: теоретичні /„умоглядні”/, практичні /„розсудливі”/ та творчі /„продуктивні”/. До перших він відніс філософію, математику і фізику, до других – етику і політику, до третіх – мистецтво, ремесла і прикладні науки. Як бачимо, третя група – це не зовсім науки в сучасному розумінні: це знання про те, як дещо можна /„зробити”/, витворити.

Найбільш гідне і найвище становище Стагірит відводить теоретичним наукам. Ці науки дають знання першопочатків і причин. Їх єдиний предмет – знання саме по собі, без розрахунку на практичні цілі. Теоретичні науки складають умови наук практичних. Вони обумовлюють правильне керівництво діяльністю. Філософія – найбільш загальна з усіх наук, тому „вона є вміння усіх вмінь”, виражене у формі чистого знання. Тому у відношенні до всіх інших наук вона виступає як те, що формує загальні принципи, що діють у всіх науках. У філософії виражена чиста жадоба знань, пристрасть до істини. „Таким чином, – підсумовує Аристотель, – всі інші науки більш необхідні, ніж вона, але краще її – немає ні однієї” /Аристотель. Сочинения: в 4-х т. Т.1. – С. 70/.

Під практичними науками, як вже було сказано. Аристотель розумів етику і політику, тобто те, що стосується спілкування людей. Основа етики і політики – розмірковуваність, а практичні науки – це науки про вчинки і про вибір лінії правильної поведінки серед людей. Для Аристотеля практичні науки – вчення про один з різновидів мудрості: вміння спілкуватися з

людьми.

6. ПРАКТИЧНА ФІЛОСОФІЯ: ЕТИКА І ПОЛІТИКА. Як і у Платона, етика і політика в системі філософії Аристотеля утворюють цілісну „філософію про людське”, предметом якої є практична діяльність і поведінка.

Етика, за Стагіритом, має справу з „правильною нормою” поведінки, зумовленою соціально, і, на відміну положень теоретичної науки, не дедуктивною і не всезагальною. В центрі його етичного вчення знаходиться *благо*, блаженство. Він визначає „вище благо” як *щастя* /евдемонію/. Мислитель виділяє три найбільш поширені розуміння щастя, водночас висуваючи свої міркування відносно кожного з них. По-перше, для багатьох щастя – це чуттєві задоволення і насолоди. Але життя, потрачене на задоволення, – рабське життя, гідне лише тварини. По-друге, щастя багатьма розуміється як почесні і слава. Проте почесні і слава є щось зовнішнє, залежне від тих, хто їх надає. По-третє, для декого щастя полягає у примноженні багатства. Однак така мета неспроможна, бо багатство є засобом для чогось іншого, і саме по собі сенсу не має.

Відкидаючи названі цілі життя в якості вищих, Аристотель в той же час оцінює їх з почуттям реалізму, визнаючи і чуттєві задоволення, і успіх у вигляді почесей, і матеріальний добробут корисними і необхідними. Однак їх наявність сама по собі ще не дає щастя. Вище благо життя або щастя філософ пов’язував з активністю душі, діянням розуму, „узгоджених з доброчесністю”.

Людська доброчесність – це вміння, і насамперед уміння вірно орієнтуватися, вибрати належний вчинок, визначати місце перебування добра. Це вміння Аристотель виражає з допомогою поняття „середини”. Етичні чесноти полягають у знаходженні точної міри, середнього шляху між крайностями. Доброчесність вибирає середнє між надмірністю і нестатком. Мужність – це середина між боягузством і відчайдушністю, щедрість – середина між марнотратством і скупістю. Аристотель окреслював

доброчесність як „схильність зберігати середину”. На думку В. Татаркевича, „теорія середини” – „найславетніша з етичних теорій Аристотеля” /Татаркевич В. Історія філософії. Т.1. – С. 140/.

Доброчесності Аристотель поділив на дві групи: *етичні* і *діаноетичні* /грецьк. діа – два, ноесис – розумний/. Перші з них – це доброчесності характеру /щедрість, мужність, стриманість/, другі – інтелектуальні /мудрість, розсудливість, розумність/. Етичні чесноти виникають із звички, а діаноетичні формуються головним чином шляхом навчання і виховання.

Найвища з діаноетичних чеснот – справедливість. В певному сенсі вона поєднує в собі всі чесноти по відношенню до ближнього, а також є основою політичного співжиття. Її основний принцип – рівність, причім остання може бути або пропорціональною до заслуг, або є принципом абсолютної рівності законних прав. Тому Стагірит розрізняє справедливість розподільчу і зрівняльну. При першій принципом розподілу всієї суми предметів є гідність осіб, між якими здійснюється розподіл, – їхні заслуги, моральні доблесті тощо. При зрівняльній справедливості перехід предметів з одних рук в інші /як це буває в стосунках купівлі-продажу, ринкового обміну і т.д./ визначається економічними міркуваннями. Тут нерівність матеріального порядку полягає у протилежності між матеріальними втратами і матеріальною вигодою, а справедливе є рівне, що займає між ними середину.

Аристотель заперечив етичний раціоналізм Сократа, згідно з яким критерієм моральності є знання. Людина може знати, що є добрим, але робити зло, підкорюючись власним схильностям і пристрастям. Погані люди свідомо відкидають добро і чинять зло, хоч знають, що таке добро. Так само і непоміровані, хоч і несвідомо, слідуєть поганому. Вони постійно знаходяться в розладі самі з собою, і хоч люблять добро і справедливість, проте не спроможні слідувати їм.

Етичний ідеал Аристотеля: справжня мета людського життя – не насолоди, а блаженство. Ним є розумна діяльність, споглядання.

Призначення досконалої людини – прекрасне виконання розумової діяльності.

У галузі етики Аристотель розвинув як взірець і як мету блаженного життя ідеал споглядального осягнення істини. Однак це не означає втечу від дійсності. Філософ розумів, що людська природа недосконала, тому людина потребує різних благ – тілесного здоров'я, певних умов життя, зокрема матеріальних. Водночас людина, за Аристотелем, „політична тварина”. Поліс – основа життя грецького суспільства; саме в рамках полісу, тобто міста-держави, протікало громадське життя грека. Своїм визначенням людини філософ підкреслював необхідність для індивіда участі в громадському житті полісу.

Людина як істота, вже від природи призначена для соціального життя, може розвинути свою „досконалу діяльність” /тобто розумову діяльність/ лише у співжитті. Природна першопочаткова форма цього співжиття – сім'я, а найбільш досконала – держава. Генетично сім'я передує сільській общині, сільська община – міський /полісу/, тобто державі. Держава властива людям від природи. Вона являє собою форму спілкування кількох поселень, общин. Таким чином, Аристотель є засновником патріархальної теорії держави: держава виникає в процесі розвитку сім'ї, а з сім'ї – поселення, і як батько в сім'ї, так і правитель у державі реалізує прагнення людей до блага.

Аристотель визначає сутність держави наступним чином: „Отже ясно, що держава не є спільність місцевості, вона не створюється з метою попередження взаємних образ або заради вигідного обміну. Звичайно, всі ці умови необхідні для існування держави, але навіть при наявності їх усіх, разом взятих, ще не буде держави; вона з'являється лише тоді, коли виникає спілкування між сім'ями і родами заради щасливого життя, з метою досконалого і самочинного існування” /Аристотель.Сочинения: В 4-х т. Т.4. М., 1983. – С. 461 – 462/. Щодо призначення держави у людському житті, то, на думку Аристотеля, вона постає у досягненні /з допомогою законів/ добродійного життя, умови і гарантій людського щастя. Роль держави він

вбачав передусім у вихованні гідних громадян, духовний світ і практичну життєдіяльність яких визначала б добродійність.

До складу держави, за Аристотелем, входять лише вільні громадяни. До неї не належать раби. Філософ традиційно розглядає рабів як знаряддя праці, що розмовляє: „раб – одушевлене знаряддя, а знаряддя – раб без душі” /Там само. – С. 236/. Рабство для Аристотеля – інститут, необхідний для правильної діяльності сім’ї, передумова правильного державного устрою.

Вважаючи роль держави в удосконаленні, вихованні людини, Аристотель вважав, що це можливо лише у справедливій державі. Тому-то він прагнув виявити політичні форми ідеальної держави, метою якої було б досягнення найкращого життя, дотримання справедливості. З цією метою ним досліджені матеріали з історії політичної організації багатьох грецьких полісів. В його школі було зібрано і досліджено понад 150 конституцій цих полісів. Філософ проаналізував історично відомі або сучасні йому форми держави, виділивши основні з них.

У класифікації форм держави Стагірит в основному йшов слідом за Платоном. Влада може йти: а) від однієї людини; б) від небагатьох; в) від більшості. Звідси є три правильні і три неправильні форми. Правильні: монархія, аристократія, політія. Неправильні: тиранія, олігархія, демократія. У правильних формах держави влада здійснюється у відповідності до загального блага, а у неправильних – до власного інтересу.

З неправильних форм держави Аристотель різко засуджував тиранію, вважаючи, що „тиранічна влада не згідна з природою людини”. Олігархія – це влада меншості, але недостойних, а багатих. Демократія – панування більшості, що складається з бідних, але корисливих. Вона неминуче стає демагогією, оскільки рівність у свободі замінено рівністю у всьому. Вона може виродитися в охлократію, тобто владу натовпу.

Найдавніша, перша і найбожественніша форма держави – монархія /або царська влада/ – влада одного. Аристотель допускає абсолютну монархію при умові, коли на чолі держави стоятиме найдосконаліша людина, „бог” між

людьми. Аристократія – правління небагатьох, що володіють особистою гідністю, яка ціниться народом; це влада, метою якої є благо держави та її народу. Політія /республіка/ – влада більшості, що володіє військовою доблестю; вона складається з людей, що мають право носити зброю.

Кращою з усіх форм держави Аристотель вважав політію. Вона є середній шлях між олігархією і демократією, тобто фактично є демократією поміркованою. В ній зберігаються достоїнності аристократії і усунуті негативні крайності демократії.

Як ідеолог рабовласницького ладу Аристотель вважав цей лад природним станом, де одні покликані панувати, інші підкорятися, одні – бути рабами, інші – рабовласниками. Суспільство вільних людей має складатися з трьох станів: багатих, бідних і середнього стану. Філософ різко виступав як проти крайнього багатства, так і крайньої бідності. Найкраще функціонування держави він пов'язував з діяльністю середнього стану.

Ідеал досконалої держави – забезпечення мирного життя і пізнавально-теоретичної діяльності. Мир і наука є вищі цінності. Людина і суспільство повинні ставити перед собою найвищі цілі, братися за розв'язання максимально важких завдань. Держава має цьому сприяти.

ВИСНОВКИ: Філософія Аристотеля – цього Олександра Македонського грецької філософії – завершує період її зрілості або класичну добу античної філософії. Її заслуга насамперед в тому, що вперше в історії філософії філософське знання зближується з науковим, ставиться з ним в один ряд. Завдячуючи фундаментальності теоретичних узагальнень і переосмисленню своїх попередників, вона стала основою подальшого розвитку світової культури, формування ряду філософських напрямів.

Питання для обговорення на семінарському занятті:

1. Критика „теорії ідей” Платона.

2. Тлумачення буття, субстанції, матерії і форми.
3. Натурфілософія і психологія.
4. Теорія пізнання і логіка. Система категорій.
5. Погляди на науку. Класифікація наук.
6. Етика і політика.

Теми для рефератів, доповідей і контрольних робіт:

Філософське вчення Аристотеля – вершина античної філософії.
 Онтологія і гносеологія Аристотеля.
 Вихідні ідеї філософії Аристотеля.
 Етика Аристотеля.
 Вчення Аристотеля про походження і форми держави.

Література

- Антология мировой философии: Античность. Минск-Москва. 2001. – С. 343 – 381.
- Аристотель. Метафизика // Сочинения: В 4-х т. Т.1. М., 1976.
- Аристотель. Политика // Сочинения: В 4-х т. Т.4. М., 1983.
- Асмус В.Ф. Античная философия. М., 1976. – С. 259 – 401.
- Богомолов А.С. Античная философия. М., 1983. – С. 196 – 236.
- Возняк С.М. Філософія Стародавнього світу. Част. 2. Антична філософія. Івано-Франківськ. 2004. – С. 98 – 115.
- Виндельбанд В. История дрейвней философии. К., 1995. – С. 191 – 247.
- Волинка Г.І. та ін. Вступ до філософії: історико-філософська пропедевтика. К., 1999. – С. 106– 112.
- Кондзьолка В.В. Нарис історії античної філософії. Львів, 1993.
- Татаркевич В. Історія філософії. Т.1. Львів, 1997. – С. 122 – 142.

Філософський енциклопедичний словник. К., 2002. – С. 37 – 38.

Чанышев А.Н. Курс лекций по древней философии. М., 1981. – С. 279 – 363.

Читанка з історії філософії. Кн.1. К., 1992. – С. 149 – 172.

Останній період античної філософії –елліністичний – зорієнтований на людську індивідуальність, захист її від наслідків руйнації полісної системи і заміни імперським режимом. Філософія сконцентрувала головну увагу на збереженні людиною душевного спокою, самовладності, незворушливості перед ударами долі.

Тема 15. ЕЛЛІНІСТИЧНО-РИМСЬКА ФІЛОСОФІЯ

Після освоєння матеріалу теми *треба*

– **Знати:**

- загальні особливості елліністичного-римської філософії;
- провідні ідеї епікуреїзму, стоїцизму, скептицизму та неоплатонізму;
- джерела і особливості філософії Стародавнього Риму.

– **Вміти:**

- пояснити чинники, які зумовили зосередження уваги елліністичної філософії на морально-етичних проблемах, на суб'єктивній тематиці;
- проводити порівняння філософських шкіл епохи еллінізму, виявляти спільне і особливе у тлумаченні ними засадничих питань досягнення людського щастя;
- бачити зв'язок елліністично-римської філософії із зародженням філософської думки Середньовіччя.

– **Розуміти:**

- причини втрати античною філософією доби еллінізму творчого характеру;
- зв'язок між виключним інтересом елліністичної філософії до морально-етичних проблем із соціокультурним буттям тогочасного суспільства;
- позитивні і негативні аспекти у тлумаченні представниками

елліністичної філософії шляхів досягнення щасливого життя.

План викладу:

1. Особливості античної філософії доби еллінізму.
2. Епікуреїзм: апологія задоволення.
3. Стоїцизм: пізньоантичний ідеал мудреця.
4. Античний скептицизм.
5. Філософія Стародавнього Риму. Тіт Лукрецій Кар.
6. Філософія Філона Александрійського: синтез юдаїзму та античної філософії.
7. Неоплатонізм.

Ключові терміни і поняття.

Автаркія /від грецьк. – самозадоволення/ – один з моральних ідеалів античності – задоволення як мета життя.

Апатія /від грецьк. – відсутність страждання, безпристрасність/ – термін давньогрецької філософії школи стоїків, що позначав здатність мудреця не радіти з того, що викликає насолоду у звичайних людей, і не зазнавати страждань від усього того, чого бояться люди.

Атараксія /від грецьк. – відсутність хвилювань, незворушність, душевний спокій/ – поняття, вжите Епікуром для позначення ідеального стану душі, кінцевої мети блаженного життя, до якої повинна прагнути людина.

Евдемонізм /від грецьк. – щастя, блаженство/ – етичний принцип, згідно з яким щастя є основою і метою людських прагнень, критерієм моральної діяльності.

Еманація /від пізньолат. – поширення, витікання/ – філософське поняття неоплатонізму, яке означає перехід від вищого і досконалого ступеня Універсума до менш досконалих і нижчих його ступенів.

1. ОСОБЛИВОСТІ АНТИЧНОЇ ФІЛОСОФІЇ ДОБИ ЕЛЛІНІЗМУ. З кінця IV ст. до н.е. антична філософія вступає в нову епоху – добу еллінізму. Термін „еллінізм” увів німецький історик Йоган Дройзен /1808 – 1884/, автор твору „Історія еллінізму” /еллінами себе називали греки, тому „елліністичний” – це синонім „старогрецький”/.

Еллінізм – це трьохсотлітній період в історії Східного Середземномор'я і континентальних областей в Азії і Африці, які примикали до нього. Він бере початок з 338 року до н.е., року перемоги Македонії /Александра Македонського/ над Грецією, внаслідок чого ці території опинилися під владою македонської аристократії і духовним пануванням грецької культури. Завершилась епоха еллінізму в 30 році до н.е. – завоювання Римом останньої елліністичної держави – Єгипту.

Це був період загострення суперечностей рабовласницького суспільства. На цей процес вплинули причини зовнішнього і внутрішнього життя тодішнього грецького суспільства. Насамперед втрата Афінами й іншими містами-полісами політичної самостійності зумовила кінець давньої демократії як форми цілісного самостійного буття. Входження їх до складу створеної Александром Македонським великої наддержави послужило відчуженню народу від держави. Правда, ця імперія довго не проіснувала, і після смерті Македонського вона розпалась на ряд самостійних держав. Однак це не стримало кризи рабовласницького суспільства.

Входження Греції до складу імперії Александра Македонського мало й позитивне значення: грецька культура поширилась на всю її територію – від Єгипту до Середньої Азії та Індії, інтегрувавши при цьому розвинуті там культури народів.

Щодо внутрішніх причин втрати грецькими полісами незалежності, то це – їх замкнутість, постійні чвари і суперечки, надлишок вільного населення, не зайнятого у сфері виробництва, низька ефективність рабської праці. Все більшого значення у сільськогосподарському і ремісницькому виробництві набувала праця напіввільних виробників типу римських колонів.

В епоху еллінізму зазнало суттєвих змін становище людини у світі, суспільстві. Елліністична людина – це вже не громадянин суверенного полісу, а підданий велетенської монархічної держави, загублений серед мільйонів йому подібних. В цій державі від нього ніщо не залежить. Він більше не бере участі в управлінні своєю державою, держава від нього відчужена. Державний устрій виштовхнув людину з середини громадського життя, активного громадянина перетворив на пасивного виконавця чужої волі. Колишні громадянські добродетелі: патріотизм, вільнолюбство, доблесть, гідність, громадянська і моральна відповідальність і т.п. втратили свою цінність. Людина залишилась ніби наодинці з собою, замикаючись на собі і своєму житті, на своїх особистих інтересах. Вона прагне увійти в себе, придушити в собі всі бажання і пристрасті, які зв'язували її зі світом, знайти спокій у колі своїх однодумців. Філософія замислилась над цим становищем, і філософська рефлексія зосередилась на людській індивідуальності.

Головними рисами нового світогляду можна визначити індивідуалізм і діалектично пов'язаний з ним космополітизм /Історія філософії: Підручник. К., 2002. – С. 114/. Вони були відображенням самотності, замкнутості на собі і своєму житті людини і водночас її загубленості у велетенських монархіях.

Зміни, що відбулися у соціально-політичному житті елліністичного суспільства, викликали до життя глибокі зрушення в духовній сфері, в тому числі й у філософії. Філософія набуває нових рис, зберігаючи водночас наступницький зв'язок з попередніми філософськими школами і вченнями. Основні особливості елліністичної філософії такі:

1. Філософія поступово втрачає свій творчий характер, здатність до творення нових ідей, все більше озираючись назад, на своє минуле. Починається епоха саморефлексії, коментування і тлумачення старих філософських текстів, засвоєння, переробка і пристосування попередніх філософських учень до нових умов. Характерно, що це було повернення не до проблематики Платона та Аристотеля, а до досократиків – Геракліта, Демокріта, софістів.

2. Істотні зміни відбулися щодо предмета філософії і взагалі у змісті традиційної філософської парадигми. Йдеться про те, що цілісне, предметно-речове бачення світу ніби „подвоюється”: поряд із звичним предметним світом речей мовби виростає новий – духовно-ідеальний /вже не предметний/, „внутрішній”, „індивідний” /той, що „випадає” із світової гармонії буття/ світ. В елліністичній філософії вказані зміни виявляють себе насамперед виключним інтересом до морально-етичних проблем, до суб’єктивної тематики /Бичко А.К., Бичко І.В., Табачковський В.Г. Історія філософії: Підручник. К., 2001. – С. 42/. Тобто, на перший план виступає етика як учення про моральність, а в самій моральності головне місце займає питання про те, як бути вільним в умовах тоталітарного режиму.

3. Філософія все більше втрачає зв’язки з науками, зазнаючи все більшого впливу художньо-міфологічно-релігійного комплексу. Це зумовлено бурхливим розвитком наук, їх спеціалізацією, визначенням свого предмета. Якщо раніше філософія і науки були тісно пов’язані між собою, то в елліністичний період науки відокремились від філософії.

Цей бурхливий розвиток наук в дану добу був підготовлений усіма попередніми досягненнями грецької теоретичної думки, зокрема розвитком медицини /Гіппократ/, математики, астрономії. Однак, якщо раніше наука і філософія були складовими нерозчленованого знання про світ і його носіями були переважно мислителі, філософи, то тепер з’являються люди, які спеціально займаються окремими галузями наукового знання.

Провідним центром розвитку науки періоду еллінізму була Александрія /Єгипет/. Тут знаходився Мусейон – храм або святилище муз, покровительок мистецтв і наук. Він був частиною царських палаців, групою будівель, призначених для наукових занять і помешкань учених. При Мусейоні була знаменита Александрійська бібліотека, в якій знаходилося декілька сот тисяч папірусних рукописів.

Елліністична наука включала в себе як природничі /астрономію, математику, фізику, географію, анатомію, фізіологію/, так і гуманітарні

/історію, філологію/ науки. Евклід і Архімед закладають основи геометрії, математики, механіки. Астроном Аристарх Самоський висунув гіпотезу про рух Землі навколо Сонця та навколо своєї осі. В галузі анатомії були вивчені нервова система і внутрішні органи людини, анатомічно обґрунтована роль мозку як центру розумових здібностей.

Особливих успіхів досягла філологія. Її розвиток у III ст. до н.е. називають „золотою добою”. В епоху еллінізму створюється загальногрецький діалект койне, розробляється грецька граматики, здійснюється літературна обробка давніх текстів, складається список кращих грецьких письменників. Епоха еллінізму багата на видатних поетів і письменників, художників, архітекторів і скульпторів.

2. ЕПІКУРЕЇЗМ: АПОЛОГІЯ ЗАДОВОЛЕННЯ. Епікуреїзм – одна з найвпливовіших шкіл елліністичної філософії, яка проіснувала більш як вісім століть і стала головним центром античного матеріалізму. Своєю назвою завдячує філософу Епікуру. Виділяють ранній епікуреїзм /IV – III ст. до н.е./, до якого належать, крім Епікура, Геродот, Менекей, Піфокл; епікуреїзм другого періоду / II – I ст. до н.е./, представлений творчістю Філосоіда, Аполлодара Афінського, Зенона Сідонського та ін.; римський епікуреїзм /I – IV ст. /, найголовнішим представником якого був Тіт Лукрецій Кар.

Епікур /324 – 270 рр. до н.е./ – виходець з острова Самоса, основну частину життя провів в Афінах, де заснував свою філософську школу „Сад Епікура” /купив будинок із садом, де поселявся разом з учнями/. Над входом був напис: „Гостю, тобі буде тут добре: тут задоволення – вище благо”. Однак школа Епікура не була публічно-освітнянською подібно до Академії Платона чи Лікею Аристотеля. Це було замкнуте товариство однодумців, хоч і не політичним об’єднанням, як Піфагорійський союз.

Вважають, що Епікур є автором численних /понад 300 папірусних книг/ творів, але від них збереглося декілька листів до своїх учнів Геродота, Піфокла і Менекея, а також „Головні думки” – збірка висловлювань

філософа.

Основні ідеї вчення Епікура зосереджені у трьох сферах філософського знання – „каноніка” /теорія пізнання/, „фізика” /натурфілософія/ і етика. На відміну від представників класичної давньогрецької філософії Епікур вважав головним не приріст нового знання, а опанування людиною мистецтва жити гідно, забезпечувати спокій своєї душі та зберігати духовну стійкість. Він ставив завдання захистити людину від можливих страхів життя, зокрема страху смерті. А для цього людині потрібні знання природи. Тому-то філософ акцентував увагу на теорії пізнання і фізиці – вченні про природу.

Свою теорію пізнання Епікур називав *канонікою*, тому що в її основі знаходилося учення про критарії, тобто канони /„канон” – міра, взірць, критерій істини/. Головний і первинний критерій істини, згідно його вчення, відчуття: „... Через відчуження доходять до нас іззовні і явища, і їх взаємодія” /Читанка з історії філософії. Книга 1. – С. 177/. Все, що ми відчуваємо, - істинне; відчуття нас ніколи не обманюють. Розум повністю залежить від відчуттів.

Як виникають відчуття? На думку Епікура, вони виникають в результаті проникнення в наші органи чуття „образів” речей, які безперервно відокремлюються /„витікають”/ від поверхні речей, які виникають і переміщуються із швидкістю думки. „Від поверхні тіл діється безперервне витікання, непомітне лише тому, що зменшення відшкодовується поповненням” /Там само/. Чуттєві сприйняття не суб’єктивні, як у Демокріта, а об’єктивні: образ складається з частинок, влаштованих таким чином, що вони пристосовані до того, щоб збуджувати певний орган відчуття.

Хоч відчуття, за Епікуром, - головний критерій знання, але не єдиний. Крім нього, філософ вводив і такі критерії істини, як передбачення, передтерпіння і „образний кидок думки”. Передбачення – це відбиток, попередником якого були відчуття, що нерідко з’являються ззовні, мають свої загальні і часткові частини в пам’яті людини. Передтерпіння – це критерій нашого відношення до речей, визначення того, до яких речей ми

повинні прагнути, а які обминати. Під „кидком думки” Епікур розумів уміння пояснювати множинне через одиничне, вміння узагальнювати й коротко схоплювати те, що раніше вивчалось частково, звести множинність до простих основ і слів, побачити перше знання, яке не вимагає доведення /Див.: Волинка Г.І. та ін. Вступ до філософії: історико-філософська пропедевтика. К., 1999. – С. 134/.

Що ж до розуму, то, за Епікуром, він не має свого предмета пізнання. Сам по собі, без відчуттів він не дає жодного знання. То, отже, філософ абсолютизує сенсуалізм, недооцінює роль логічного пізнання, роль раціонального його моменту.

Фізика /натурфілософія/ Епікура спирається на наступні універсальні принципи: 1) „ніщо не виникає з неіснуючого”; 2) „який Всесвіт тепер, такий він вічно був і вічно буде, тому що змінюватися йому немає у що, бо , крім Всесвіту, немає нічого, що могло б увійти в нього і внести зміни”; 3) „Всесвіт є /тіла і порожнеча/”; 4) „деякі з тіл суть складні, а деякі такі, що з них утворюються складні”, це „атоми неподільні і незмінні” /Читанка з істрії філософії. Книга 1. – С. 177/.

Слідуючи вченню Левкіппа і Демокріта, Епікур дав найбільш досконалу в стародавні часи атомістичну картину світу. Він значно поглибив їх учення про атоми. По-перше, філософ дав більш ґрунтовну характеристику атомів: крім форми, величини, порядку і положення, атоми володіють вагою. Пізніше Ф.Енгельс у „Діалектиці природи” відзначить, що Епікур по-своєму знав атомний об’єм і атомну вагу. По-друге, величина атомів обмежена /Левкіпп і Демокріт допускали атоми величиною як світ/. По-третє, число атомів безмежне, але кількість форм їх обмежена. Звідси Епікур робив висновок про безмежність світів у Всесвіті.

Епікур поглибив також вчення атомістів про рух атомів. Джерело руху – в самих атомах: це їх вага. Під дією ваги атоми падають у безмежній порожнечі. Причём атоми падають з однаковою швидкістю, тобто їх швидкість падіння не залежить від ваги /Європейська наука прийме цей

принцип тільки після доведення Галілеєм незалежності і швидкості вільного падіння тіл в порожнечі від їх ваги/.

Філософ розрізняв три види руху атомів: падіння по прямій в наслідок ваги; рух, що виникає від зіткнення атомів і рух як відхилення від прямої лінії. Новим у вченні Епікура про рух є визнання самочинного відхилення атомів при падінні. Цим, власне, визнавалась випадковість /на противагу Демокритівському детермінізму, що вів до фаталістичного заперечення свободи/. Таке тлумачення руху мало глибокий смисл і відбивало корінні зміни в житті тодішнього суспільства. Як відзначає І.В. Бичко: „Епікурова ідея самочинного відхилення атома була специфічно філософським відображенням факту виникнення в античного індивіда певного „мінімуму” свободи /індивідуальної свободи/, здатності протистояти /щоправда, в досить скромних межах/ зовнішній примусовості всеохоплюючого гармонійного світопорядку, що тяжів донедавна над кожним античним індивідом як „невблаганний рок”. Виникнення цієї „внутрішньої автономії” індивіда знаменувало народження особистої свободи людини... Людина – цей „соціальний атом” – починає поступово виявляти в собі /а не в космічному світопорядку, що „розчиняє” її неповторність/ автономний, цілком самостійний ґрунт своєї життєдіяльності” /Бичко А.К., Бичко І.В., Табачковський В.Г. Історія філософії: Підручник. – С. 42 – 43/.

Каноніка і фізика Епікура не є самодостатніми. Філософ бачив головне завдання філософії не в дослідженні природи і пізнання, а в осмисленні людини. Якщо головна увага Демокріта була звернута до об'єкта, увага Епікура – до суб'єкта, до проблем *етики*.

Мета етики як науки про поведінку людини – навчити її бути щасливою. Критерій щастя – *задоволення*. Все, що породжує задоволення, – благо, а все, що породжує незадоволення, – зло. Епікур розрізняв три види задоволень: а) природні і неприродні для життя; б) природні але для життя не є необхідними; в) неприродні і не необхідні для життя. Він закликав прагнути лише до перших і утримуватися від інших. В цьому і знайшла свій вияв

концепція самочинного відхилення атомів від лінії необхідності. Основне правило „мудрого життя” – „відхилення від незадоволення” /а не гонитва за задоволенням/.

Що розумів Епікур під задоволенням? Нерідко це поняття етики філософа піддавалося вульгаризації, і під „епікуреїзмом” нерідко розумівся заклик до суто тілесних насолод. Насправді ж його розуміння задоволення – це тверезий вибір необхідного до життя, і найперше духовних задовольень. В листі до Менекея він писав: „...Коли ми говоримо, що задоволення є кінцева мета, то ми розуміємо не задоволення розпусників і не задоволення, що полягає в чуттєвих насолодах, як вважають деякі, що не знають або не погоджуються, або неправильно розуміють, а свободу від тілесних страждань і від душевних тревог. Ні, не пиятика і гульбища безперервні, не насолоди хлопчиками і жінками, не насолоди рибою і всякими іншими стравами, яких доставляє розкішний стіл, породжують приємне життя, але тверезе міркування, що досліджує причини всякого вибору і уникнення, і що виганяє неправдиві думки, від яких душу проймає велика тривога” /Антологія мировой философии. Античность. – С. 520/.

Справжнє задоволення – *атараксія* /з грецьк. – відсутність хвилювань, незворушність, душевний спокій/. Цим поняттям Епікур позначав ідеальний стан душі, кінцеву мету блаженного життя, до якого має прагнути людина. Найбільше, що може людина досягти в житті, - це звільнити себе від страху та неприємних відчуттів, отримати від життя насолоди, серед яких найбільша – уміння запобігти стражданню та зберігати душевну рівновагу, незворушність та безпристрасність.

Одним з найвищих задовольень і шляхів до щастя – заняття філософією. У згаданому листі до Менекея містяться глибокі слова Епікура, звернені до молодих і старших віком: „Нехай ніхто в молодості не відкладає заняття філософією, а в старості не перестає займатися філософією: адже ніхто не буває ні недозрілим, ні перезрілим для здоров'я душі. Той, хто говорить, що ще не наступив або пройшов час для заняття філософією, той подібний на

того, хто говорить, що для щастя або ще нема, або вже нема часу. Тому і юнакові, і старому слід займатися філософією: першому – для того, щоб, старіючи, залишатись молодим, залишаючи добру пам'ять про минуле, а другому – для того, щоб бути одночасно і молодим, і старим внаслідок відсутності страху перед майбутнім” /Там само/.

В цілому епікуреїзм орієнтується на практичність філософії, розуміння її як головного засобу пошуків людиною щастя, задоволення її потреб.

Епікуреїзм справив великий вплив на подальший розвиток філософської думки. Найбільш послідовним прихильником його був римський філософ Лукрецій Кар. Особливого поширення він набув у добу Відродження, в тому числі й в Україні /К. Транквіліон-Старовецький/, а пізніше в епоху Просвітництва VIII ст. в Європі.

3. СТОЇЦИЗМ: ПІЗНЬОАНТИЧНИЙ ІДЕАЛ МУДРЕЦЯ. Другою, після епікуреїзму, і однією з основних філософських шкіл /течій/ доби еллінізму був стоїцизм /грецьк. – стоя: так називали в Афінах портик-криту галерею з колонадою, що прилягала до будівлі, в одному з яких збиралися філософи-стоїки/.

Стоїцизм пройшов довгу історію: з кінця VI ст. до н.е. до IV ст. н.е. Розрізняють три його види: Стародавню Стою /Зенон, Клеанф, Хрісіпп/ – кінець IV ст. до н.е. – середина II ст. до н.е.; Середню Стою /Панетій, Посідоній/ – II – I ст. до н.е.; Пізню /римську/ Стою /Сенека, Епіктет, Марк Аврелій/ – I – II ст. н.е.

Основоположником стоїцизму був **Зенон** з Кітіона на о. Кіпр /бл. 333 – 262 рр. до н.е./ . В Афінах заснував свою філософську школу, представниками якої спочатку йменувалися зенонівцями, а потім – стоїками. Автор низки праць /”Про життя відповідно природі”, „Про ціле”, „Про порив або людську природу” та ін/, що збереглися лише у вигляді фрагментів. Вважають, що Зенон помер добровільно: одні твердять, що затримавши дихання, інші – утримавшись від їжі.

Філософське вчення стоїків складається з трьох основних галузей – вчення про природу /фізика/, вчення про пізнання і мислення /логіка/ і вчення про належне життя /етика/.

Світ розглядається стоїками як організоване ціле, пройняте животворним Логосом, який виступає внутрішньою породжуючою силою і законом, що скеровує світовий розвиток. Об'єктивно існують лише тіла. Слідом за Герклітом філософ вважав, що основою всього сущого є наділений божественною силою вогонь. Все виникає з вогню і перетворюється у вогонь після „світового року”, що триває 10800 років. Після кожної космічної пожежі космос знову народжується.

Душа людини, за вченням стоїків, - частина світової душі. Після смерті вона віддаляється від тіла і втрачає особисті ознаки. Душа складається із суміші повітря і вогню – пневми. Вогняна частина пневми – розум. Людський розум є частиною космічного розуму. Через прилучення усіх людей до Логоса вони є громадянами єдиної світової держави – „космополісу”.

У поглядах на пізнання стоїки були сенсуалістами: єдине джерело знання вони вбачали у відчуттях і сприйняттях об'єктивно існуючих тіл. На основі відчуттів і сприйнять у нашій пам'яті утворюються уявлення. Що ж до поняття, то в об'єктивному світі їм прямо ніщо не відповідає, так само як там нема ні ідей Платона, ні форм Аристотеля. Вони схилилися до того, що роди і види – це всього лиш суб'єктивні поняття або загальні імена, якими люди позначають подібні предмети, тіла.

Як і епікурейці, головне завдання філософії стоїки вбачали в розробці *етики*, і насамперед в обґрунтуванні внутрішньої незалежності особи в умовах могутності елліністичної держави. Центральним пунктом стоїчного морального вчення служить *ідеал мудреця*. Основні його параметри: жити треба відповідно з природою; щастя – у свободі від пристрастей, у спокої духа, в байдужості. Це, власне, кінчна автаркія. Мудрець, за стоїками, - людина безпристрасна і незворушлива.

Вбачаючи у безпристрасності шлях до блаженства, стоїки одними з

перших розробили аналіз пристрастей. Вони розділили їх не чотири види: смуток, страх, прагнення і задоволення. Пристрасті є загальним джерелом чотирьох видів зла: нерозуміння, боягузтва, надмірності і несправедливості. Стоїчний мудрець має завжди перебувати в помірковано-радісному настрої духа, в душевному спокої.

Одним з постулатів стоїцизму є визнання того, що в житті панує строга необхідність: усе насамперед визначено долею. Людина не може їй протистояти, вона цілком залежить від усього, що діється у зовнішньому світі. Дія долі неминуча і невблаганна. Тому людині не слід впадати у відчай, бо відвернути долю неможливо. Свобода не в тому, щоб діяти поза і всупереч необхідності /долі/, а в добровільному чи насильницькому їй підкоренні. „Не бажай, щоб усе відбувалося, як ти хочеш, а бажай, щоб усе йшло, як йдеться, і буде тобі добре в житті”, – відзначав Епіктет.

Стоїки ілюстрували свою позицію притчею про карету і собаку. Собака прив'язаний до карети, що їде; як би він не смикався, рух визначає карета, тому втрачає сенс смикання, опір руху, відчайдушні крики.

Як же тоді бути людині? Мудрець, вважали стоїки, має розумно ставитись до необхідності /долі/: „Мудрого необхідність веде, а дурного волочить”; „Того, хто бажає, доля приваблює, а того, хто не бажає, відштовхує”. Мудрість дозволяє стримувати афекти, що виникають у дурного від зіткнення з невідомими йому діями необхідності. Для стримування афектів слід виробити в собі чотири чесноти: розсудливість, невибагливість, справедливість і мужність. Лише на основі цих чеснот можна виробити ідеальний, згідно з етикою стоїків, спосіб відношення до світу – апатію /відсутність переживань, безпристрасність/. Стоїчний мудрець пасивний, він примиряється з усім, що відбувається, втішаючись ілюзією, що в цілому все добре і прекрасно, і все, що відбувається, відбувається за промислом вселенського благорозуму.

У своїх „Моральних листах до Луцілія” Сенека обґрунтував етику „пасивного героїзму”. Суть її в тому, що змінити нічого не можливо, можна

лише презирливо ставитись до його напастей. Жити – це значить твердо протистояти ударам долі, панувати над своїми пристрастями, не бути їхнім рабом. Щастя залежить від нас самих, а нещасливим є той, хто себе таким вважає. Одним із засобів панування над собою є філософія: „Уникнути неминучого неможливо – його можна тільки перемогти... Цей шлях відкриває перед тобою філософія. Звернись до неї, якщо хочеш не зазнати лиха, бути безтурботним, щасливим і , головне, вільним. Іншим шляхом цього не досягнеш. Глупство – річ принизлива, мерзотна, огидна, рабська, підвласна багатьом жорстоким пристрастям. Але від цих обтяжливих повелителів, котрі карають то по черзі, то всі разом, звільнить тебе мудрість, вона ж – єдина свобода. До неї веде одна пряма дорога: з неї не зіб'єшся, крокуй впевнено! Якщо хочеш взяти владу над усім, віддай розумові владу над собою. Багато над чим будеш ти панувати, якщо розум буде панувати над тобою” /Читанка з історії філософії. Книга 1. – С. 189/.

Отже, ідеалом мудреця, за стоїками, є спокій, незворушність, збереження внутрішньої автономії. Мудрець завжди діє у згоді з природним законом, відповідно до накреслень долі.

Надалі поняття „стоїцизм” стало позначати моральну позицію, котра передбачає витриманість, стійкість, суворе дотримання моральних вимог, незалежно від сподівань на винагороду, гідну поведінку за будь-яких обставин.

4. АНТИЧНИЙ СКЕПТИЦИЗМ – один з напрямів елліністичної філософії. Термін „скептицизм” /від грецьк. „скепис”/ – напрям у гносеології, згідно з яким всіляке знання не достовірне. Скептицизм як різновид агностицизму має свою передісторію. Вже елеати відкинули достовірність наших знань про світ. Скептиками були й софісти з їх ученням про суб'єктивність всякого знання. Проте це був скептицизм не повний, а частковий, тобто він не заперечував знання в цілому, а його або чуттєвий, або інтелектуальний характер.

Родоначальником повного і крайнього скептицизму був **Пірон** /360 – 270 рр. до н.е./, родом з м. Еліди. Брав участь у походах Александра Македонського. Сприйняв ряд ідей Демокріта. нічого не писав, а викладав свої погляди в бесідах з учнями.

Скептицизм пройшов у своєму розвитку три періоди: ранній /Пірон та його прихильники/; платонівської Академії /Карнеад, Аркселай, Філон, Антіох, Енесідем/; пізній /Секст Емпірик та ін./.

В центрі уваги Пірона і його послідовників знаходилась стара проблема **щастя**. Як стати щасливим? Щоб вирішити цю проблему, як вважав Пірон, слід відповісти на три питання: що є те, що нас оточує?; як ми маємо ставитись до того, що нас оточує?; що має слідувати з цього належного /до того, що нас оточує і з нами трапляється/ ставлення?

Відповідаючи на перше питання, Пірон вважав, що ми не можемо нічого знати про світ, його речі і явища, бо все у світі відносне, і сказати щось з певністю не можна. На жартівливе запитання: „А чи ти не вмер, Піроне?“, він твердо відповідав: „Не знаю?“. Оскільки все відносне, то ніхто не може однозначно сказати, що дана річ така, чи інша, що вона така, а не інакша.

Звідси відповідь на друге питання: слід утримуватись від суджень як категоричних, так і проблематичних про все, що відбувається. А щодо третього питання, то відповідь на нього Пірона однозначна: незворушливість, холонокровність, спокій, тобто атараксія. Один із стоїків Посідоній розповідав легенду про те, що Пірон, перебуваючи на кораблі під час бурі, поставив у приклад своїм стривоженим учням поведінку поросяти, яке спокійно їло і не хвилювалося. Так само, твердив філософ, має себе вести справжній мудрець.

Таким чином, старогрецька філософія епохи еллінізму на запитання, як бути вільним в умовах тоталітарного режиму, пропонувала людині зберегти душевний спокій, незворушність, стійкість духу, пасивно-споглядальний спосіб життя. У цьому вона вбачала запоруку щасливого життя, порятунку

від душевних тривог і страждань.

6. ФІЛОСОФІЯ СТАРОДАВНЬОГО РИМУ. ТІТ ЛУКРЕЦІЙ КАР. До античної філософії, крім давньогрецької, належить і філософія Стародавнього Риму. Її початок датується II – I ст. до н.е. Її джерелами є римсько-латинський художньо-міфлогічно-релігійний світогляд та грецька філософія.

Римська передфілософія відзначається надзвичайним політеїзмом: у римлян було біля 30 тисяч богів і богинь. В їхньому уявленні кожний предмет, кожне явище мало свого двійника – духа, своє божество. Значних успіхів досягли в Римі література і наука.

Другим джерелом римської філософії була давньогрецька філософія, яка давно проникла в Рим /піфагореїзм, стоїцизм, епікуреїзм, скептицизм/, але цей процес посилювався після завоювання Греції Римом /III ст. до н.е./. Поетові Горацию належить афоризм: „Рим завоював Грецію силою зброї, а Греція завоювала Рим силою культури”.

Процес еллінізації Риму відбувався практично в усіх сферах культури – релігії, літературі, філософії. Мала місце навіть думка, що римська філософія не є оригінальною, а переспівом грецької. Звичайно, про деякий її еклектичний характер можна говорити, проте, незважаючи на змістовну близькість до грецької, вона була оригінальною і відрізнялась від старогрецької, і насамперед своєю практичністю. Це знайшло свій вияв у таких її рисах, як „експансіонізм” /прагнення домінування над природою/, „місіонерство” /прагнення поширювати свої ідеї і вірування серед інших народів/, „комфортність”, „індивідуалізм” /точніше „приватизм”/, дисципліна /в первісному значенні цього латинського слова – „вишкіл”/ /Див.: Бичко А.К., Бичко І.В., Табачковський В.Г. Історія філософії: Підручник. – С. 47/.

Одним з тих, хто надав римській філософії відзначених особливостей, був Марк Туллій *Цицерон* /106 – 43 рр. до н.е./ – відомий оратор, політичний діяч, письменник, філософ. Він був вишуканим перекладачем і

інтерпретатором текстів давньогрецьких філософів на латину, створив літературну латинську мову, латинську філософську термінологію. Хоч його твори написані на підставі грецької філософії, вони по-своєму оригінальні, пронизані новим духом – римським. Він надав філософії громадянської функції – формування у громадян високого життєвого тону.

Філософія Ціцерона має еkleктичний характер /еклектика – з грецьк. – вибирати/, тобто в ній поєднуються різні вчення – епікуреїзм, стоїцизм, скептицизм, платонізм, аристотелізм. Але це не було механічне „змішування” змісту різних філософських шкіл, а його переосмислення шляхом віднаходження спільного у підходах різних філософів. Еклектика стала певним підґрунтям для розширення діапазону творчих здобутків Ціцерона, сприяла створенню ним оригінальних філософських творів, особливо етико-моралістичного змісту, таких як „Про обов’язки”, „Про найбільше добро і зло”, „Про дружбу” та ін.

На римську філософію суттєвий вплив мав також епікуреїзм. До послідовників Епікура належить *Тім Лукрецій Кар* /99 – 55 рр. до н.е./, про його життя відомо дуже мало. Виходець з Риму. Закінчив життя самогубством. Є автором поеми „Про природу речей”. Як зауважує А.Чанишев, цей твір – „великий документ матеріалістичної філософії усіх часів і народів” /Чанишев А.Н. Курс лекцій по древней и средневековой философии. М., 1991. – С. 230/.

Поема „Про природу речей” – це фактично переклад на мову поезії філософії Епікура. Вона складається з семи з половиною тисяч рядків, написаних гекзаметром. Про вибір поетичної форми твору сам філософ писав, що таким способом прагнув зробити філософські роздуми дохідливішими для розуму: „Викладаю туманний предмет цілком ясним віршем” /Там само. – С. 233/.

У своєму творі Лукрецій Кар намагався реалізувати одну із функцій філософії – звільнити свідомість людей від марновірства, страху перед силами природи, перед богами і перед смертю. Щоб позбавити людей страху,

вважав він, треба показати їм природу такою, якою вона є:

„Вигнати страх цей з душі і розсіяти темінь

Мусять не сонця проміння, ні денного світла зоріння,

А природа сама своїм виглядом і внутрішнім складом” /Читанка з історії філософії. Книга 1. – С. 184/.

Основні філософські положення Лукреція ті ж, що й у Епікура: матерія вічна; початок усього суцього – атоми, вічні й незмінні; крім атомів існує порожнеча; джерелом руху в Космосі є рух атомів, а причиною руху останніх є їх вага і поштовхи від зіткнення атомів.

Суттєвим у вченні Лукреція є *закон збереження буття*. Він лежить в основі світогляду філософа. Цей закон був сформульований ще Парменідом в кінці VI ст. до н.е. Лукрецій дає йому чітке обґрунтування:

„Із нічого, то ж визнаймо ніщо й не родиться...

Не гине ніщо, і ніщо цілком не зникає

Оскільки природа відроджує завжди одне із другого.

І нічому не дає без смерті з’явитись” /Там само. – С. 181/.

Кількість матерії /атомів/, вважав Лукрецій, незмінна; вона вічно залишається одним і тим же. Ніщо не може відокремитися від матерії або додатися до неї. В природі відбувається постійний коловорот першотіл, проте якісні перетворення відсутні: „все незмінне”. Тобто розвиток, поява чогось нового Лукрецієм не визнається.

Новим в ученні Лукреція про Всесвіт є визнання його безмежності. У стародавні часи переважала думка про просторову обмеженість світу. Так міркували Платон, Аристотель, стоїки. Лукрецій дійшов думки про безмежність світу у просторі:

„З’ясуймо, чи є кінець простору всьому,

Чи безмірний він і сяє як прірва бездонна.

Ні, немає кінця Всесвіту зовсім, ні з жодного боку...

Нема ні країв у ньому, ні кінця, – він безмежний” /Там само/.

Одним із завдань свого філософського тлумачення, як вже було

сказано, Лукрецій вбачав у звільненні людей від страху перед богами і перед смертю. Повністю заперечуючи релігію і вказуючи на її негативний вплив на людей, філософ визнає існування богів. Проте вони не мають жодного впливу на світ і людину. Природі боги не потрібні. Бо вона сама творить усе власною волею за своїми законами. Боги живуть безжурно, без турбот про світ і людей. Причём вони знаходяться у проміжностях між світами і на долю людей зовсім не впливають. То, отже, нема чого їх боятися.

Так само Лукрецій обґрунтовує безпідставність страху перед смертю. По-перше, оскільки душа смертна, то нема жодного потойбічного існування і душа не буде терпіти жодних мук і страждань. По-друге, після смерті людині не загрожують майбутні історичні катастрофи, війни і т.п. Смерть – природне явище і обминути його неможливо.

Лукрецій Кар, таким чином, дещо спрощував проблему смерті, не враховував психологічних аспектів – передбачення близького кінця, розлуку з рідними і близькими, втрату життєвих радощів тощо. Чогось радикального запропонувати людям філософ був не в змозі, бо життя і смерть, вважав він, - від природи.

6. ФІЛОН АЛЕКСАНДРІЙСЬКИЙ: СИНТЕЗ ЮДАЇЗМУ ТА АНТИЧНОЇ ФІЛОСОФІЇ. Під кінець античності осередком філософії стають не Афіни, а Александрія /Єгипет/. Александрія являла собою важливий центр економіки, культури, громадського життя Близького Сходу. Вона стала місцем зустрічі різноманітних культурних традицій Сходу і Заходу, зокрема еллінізму та юдаїзму. Це була зустріч юдаїзму як релігійної течії з елліністично-римським стоїцизмом, платонізмом, піфагореїзмом.

Як відзначає В.Татаркевич, внаслідок такого поєднання „філософія, що виникла від I ст. до н.е. в Александрії, була синкретична, себто працювала над сполученням національно й расово відрубних систем думок в одну понаднаціональну й понадрасову концепцію. Синкретична філософія мала два вияви: один на східному /гебрейському/ підґрунті, другий на ґрунті

грецькому. Перший хутко знайшов видатного представника в Філоні, другий дозрівав упродовж кількох століть, поки дав систему Плотина” /Татаркевич В. Історія філософії. Т. 1. – С. 195 – 196/.

Філон Александрійський / б.л. 25 р. до н.е. – 50 р. н.е/ – виходець з Александрії. Був багатою і освіченою людиною. У своїх творах /„Про Майстра світу”, „Про споглядальне життя”, „Про споконвічність світу”, „Про те, що Бог є незмінним буттям” та ін./, написаних грецькою мовою, він прагнув сумістити Старий заповіт з ідеями грецької філософії. Це фактично були коментарії до „Пятикнижжя” Біблії.

Вихідним пунктом вчення Філона є Бог, якого він трактує, відповідно до Біблії, як Суцього, як справжнє буття. Про Бога відомо лише те, що він є, але не відомо, яким він є. В людини нема жодного спеціального органу для його пізнання, то, отже, він неосяжний. Бог не володіє ніякими якостями, тому він надчуттєвий. Його можна осягнути лише через його Слово – одкровення. Цим положенням Філон намагався поєднати грецький Логос з одкровенням /Словом/. В грецькій філософії Логос мав, крім поняття „слово”, значення закону, смислової структури світу. Філон обмежив це поняття терміном „слово”, запровадивши у філософію поняття „одкровення”, якого в грецькій філософії не було.

Світ Філон розглядає як „тінь Бога”. Бог творить світ з допомогою слова /Логоса/: „нехай буде”. Слово і премудрість Бога, його розум трактуються як причина і взірць творіння. Своєю премудрістю Бог створив усі речі, тому Логос подібний до Бога. Він „первородний син Божий”, „слово Боже”, посередник між Богом і світом, Богом і людьми. Найадекватніше Логос виявляється в розумній частині душі людини, що вивищується над природою і протиставляється їй.

Етичне вчення Філона Александрійського засновано на протиставленні душі і тіла. Тіло є джерелом гріха, а звідси – проповідь каяття, духовного очищення, аскетичного додання тілесних спонук як спокус.

Філон був безпосереднім попередником християнства.

7. НЕОПЛАТОНІЗМ – остання найбільш впливова і значна філософська система античності пізньоелліністичної доби, що логічно поєднала ідеї платонізму, аристотелізму та неопіфагореїзму. Охоплює період III – V ст. Засновником був *Плотин*, якого разом з його учнями /Порфирієм та Анелієм/ відносять до римської неоплатоністичної школи. Свою школу неоплатоніків у Сирії мав Явмліх / IV ст./, а в Афінах – Прокл / V ст./. через свою спрямованість у потойбічний світ неоплатонівська філософія зближується з християнством, залишаючись, проте, частиною язичницького світу.

Неоплатонізм був відображенням періоду упадку і розкладу рабовласницького ладу, коли гасне світло розуму і науки, а філософія погружається в морок містицизму і повністю зливається з релігією, зокрема з християнством. Основні його риси: а) глибокий песимізм і розчарування в житті; б) вчення про зіпсованість, гріховність і слабкість людської природи; в) невір'я у вільну самостійну думку людини і схиляння перед одкровенням.

Плотин /204/205 – 270рр./ - учень Аммонія в Александрії, викладав у Римі філософію, яка знайшла відображення у 54 трактатах „Аннеади”, зредагованих і впорядкованих його учнем Порфирієм.

Згідно вчення Плотина, першоджерелом усього суцього є Єдине /Бог/. Його не можна осягнути і відобразити з допомогою позитивного знання. Воно стоїть вище всього, вище всіх мислимих позитивних властивостей. Єдине – вища сутність, надсущє, абсолютна повнота буття, яке настільки досконале і всеосяжне, що переповнює себе і ніби „переливається” через край, в процесі чого воно породжує із себе все існуюче. Таке „переливання” буття через край неоплатоніки назвали *еманацією* /лат. – поширення, витікання/.

Внаслідок еманациї надсущого Єдиного виникають нижчі форми буття: Ум – світовий розум, який охоплює собою світ ідей; Світова душа, яка в свою чергу дробиться на індивідуальні душі; чуттєвий світ матеріальних тіл, явищ – Космос. За Плотиним, Ум і Світова душа – здійснення Єдиного у

вічності, Космос – часі. Універсум є статичним, оскільки нижчі ступені вічно народжуються від вищих, і це залишається незмінним. Космосу притаманний кругообіг, в якому чергуються виникнення і загибель. Зло у світі є вічним і неминучим, як вічним і неминучим є війни і вбивства. Але це не означає, що Бог не турбується про світ і людей, оскільки зло тільки підкреслює силу добра і турботи Бога про світ.

Порфирій /234 – після 301 рр./ – учень і систематизатор вчення Плотина. Розвивав ідеї свого вчителя, зосередившись на проблемі повернення людини до першовитоку буття /Бога, Ума/. Цей процес є своєрідною інверсією плотинової еманції Єдиного в Ум, Світову душу і Космос. Його основою є відсторонення від усього тілесного, очищення душі від чуттєвих потягів і її зростання у „гнозисі” /знанні достеменно сущого/. Через сходження до Бога людина рятує свою душу, звільняючи її з полону чуттєвого буття. Це сходження відбувається через дотримання чеснот – громадянських, душевних, духовних або розумових і тих, метою яких є звільнення душі від зовнішніх впливів і забезпечення їй спокою. Дотримання цих чеснот дозволяє людині наблизитись до Бога і йому уподібнитись.

ВИСНОВКИ: Елліністично-римська філософія своїм зверненням до морально-духовного світу людини підготувала ґрунт для переходу від предметно-тілесного буття до парадигми духовної реальності, що шукає сенс життя в реалізації духовних запитів та інтересів.

Питання для обговорення на семінарському занятті:

Джерела і характерні риси філософії доби еллінізму.

Етична концепція епікуреїзму.

Стоїцизм про ідеал мудреця.

Питання шляхів досягнення щастя у філософії скептицизму.

Джерела і особливості філософії Стародавнього Риму. Т.Л. Кар „Про природу речей”.

Філон Александрійський і становлення християнства.

Неоплатонізм. Вчення про еманацию.

Теми для рефератів, доповідей і контрольних робіт:

Елліністично-римська філософія: джерела, особливості, основні ідеї.

Проблеми людини та її моралі в античній філософії доби еллінізму.

Атомістичне вчення Демокрита і Епікура: порівняльний аналіз.

Концепція щастя в елліністичній філософії.

Вчення Тита Лукреція Кара про світ.

Література

Антология мировой философии: Античность. Минск-Москва. 2001. – С. 482 – 955.

Асмус В.Ф. Античная философия. М., 1976. – С. 402 – 531.

Бичко А.К., Бичко І.В., Табачківський В.Г. Історія філософії. Підручник. К., 2001. – С. 41 – 49.

Богомолов А.С. Античная философия. М., 1985. – С. 237 – 324.

Виндельбанд В. История древней философии. К., 1995. – С. 251 – 311.

Возняк С.М. Філософія Стародавнього світу. Част. 2. Антична філософія. Івано-Франківськ. 2004. – С. 116 – 134.

Волинка Г.І. та ін. Вступ до філософії: історико-філософська пропедевтика. К., 1999. – С. 112 – 160.

Історія філософії. Підручник /за ред. Ярошовця В.І./ К., 2002. – С. 113 – 125.

Кондзьолка В.В. Нарис історії античної філософії. Львів, 1993.

Материалысты Древней Греции. М., 1955.

Татаркевич В. Історія філософії. Т.1. Львів, 1997. – С. 150 – 211.

Тит Лукрецій Кар. Про природу речей. К., 1986.

Філософський енциклопедичний словник. К., 2002. – С. 201, 224, 346, 421, 487, 500 – 501, 585 – 586, 609 – 610, 699.

Чанышев А.Н. Курс лекций по древней философии. М., 1981. – С. 7 – 416.

Читанка з історії філософії. Кн.1. К., 1992. – С. 172 – 204.

Неоплатонізм як останній впливовий напрям античної філософії завершує її тисячолітній розвиток. У 524 році помер /був страчений/ римський античний філософ Боецій, а в 529 р. імператор Юстиніан видав декрет про закриття платонової Академії в Афінах. Цей акт вважається формальним кінцем античної філософії.

Антична філософія – величний ідейний здобуток людства. Вона не лише вперше відкрила широкі обрії людського інтелектуального світоосмислення, але й зафіксувала великі прозріння в межах цих обріїв.

Антична філософія вперше окреслила основні напрями філософської проблематики, визначивши на віки людське розуміння світу, Космосу, природи, суспільства, людини, її пізнання, інтелекту, поведінки.

З М І С Т

ПЕРЕДНЄ СЛОВО	3
Тема 1. ГЕНЕЗИС ФІЛОСОФІЇ ТА ЗАКОНОМІРНОСТІ ЇЇ РОЗВИТКУ.....	6
1. Концепції походження філософії.....	7
2. Духовні джерела філософського мислення.....	8
3. Культурно-історичні та суспільно-політичні чинники становлення філософського світогляду	10
4. Закономірності розвитку філософського знання. Загальнолюдське і національно-особливе у філософії	13
Тема 2. ФІЛОСОФІЯ СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ: ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ.....	18
1. Особливості генезису філософії на Сході	19
2. Передфілософія Вавілонії.....	23
3. Передфілософія Стародавнього Єгипту.....	25
Тема 3. ПЕРЕДУМОВИ, ДЖЕРЕЛА ТА ОСОБЛИВОСТІ ФІЛОСОФІЇ СТАРОДАВНЬОЇ ІНДІЇ.....	29
1. Соціокультурні чинники виникнення і розвитку філософії Стародавньої Індії.....	30
2. Писемні джерела давньоіндійської філософії та основні її поняття	31
4. Особливості індійської парадигми філософування.....	37
Тема 4. ОРТОДОКСАЛЬНІ ШКОЛИ ДАВНЬОІНДІЙСЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ.....	41
1. Веданта. Вчення Шанкари і Рамануджі	43
2. Санкх'я про вихідні сутності світу.....	47
3. Йога про шляхи духовного звільнення	48
4. Міманса та її теорія пізнання	50
5. Проблеми пізнання і логіки у філософії ньяя	52
6. Вчення вайшешики про субстанцію буття	54
Тема 5. НЕОРТОДОКСАЛЬНІ ШКОЛИ ФІЛОСОФІЇ СТАРОДАВНЬОЇ ІНДІЇ.....	58
1. Філософські аспекти джайнізму	60
2. Буддизм та його школи. Вчення про чотири благородні істини.....	63
3. Матеріалістичне вчення чарвака-локаята.....	67

Тема 6. ФІЛОСОФІЯ СТАРОДАВНЬОГО КИТАЮ.....	71
1. Передумови виникнення, джерела та особливості філософії Стародавнього Китаю.....	73
2. Конфуціанство. Вчення про Небо. Морально-етичні концепції.....	78
3. Трансформація конфуціанства. Філософія Мен-цзи і Сюнь-цзи....	82
4. Філософія моїзму.....	86
5. Даосизм	90
6. Філософські школи законників (легістів) і натурфілософів (“їнь-янь”).....	95
 Тема 7. ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ, ДЖЕРЕЛА ТА ОСОБЛИВОСТІ АНТИЧНОЇ ФІЛОСОФІЇ.....	101
1. Передумови виникнення античної філософії.....	102
2. Джерела філософії Стародавньої Греції.....	104
3. Етапи розвитку та особливості античної філософії.....	110
 Тема 8. ЗАРОДЖЕННЯ І РОЗВИТОК АНТИЧНОЇ ФІЛОСОФІЇ: ІОНІЙСЬКИЙ ПЕРІОД	113
1. Космоцентризм як парадигма античної філософії.....	114
2. Натурфілософія Фалеса.....	117
3. Вчення Анаксимандра про апейрон як субстанційний і генетичний початок буття.....	120
4. Тлумачення субстанції світу Анаксименом	122
5. Філософська концепція Геракліта.....	123
 Тема 9. ВЧЕННЯ ПРО БУТТЯ У ФІЛОСОФІЇ ПІФАГОРА ТА ЕЛЕАТІВ.....	128
1. Піфагор і піфагорійці: тлумачення буття як чисельно-кількісної упорядкованості світу	129
2. Вчення Ксенофана і Парменіда про “єдине” буття.....	135
3. Онтологічний і гносеологічний сенс апорій Зенона.....	141
 Тема 10. ПЛЮРАЛІСТИЧНА ТЕНДЕНЦІЯ ФІЛОСОФСЬКОГО ОСЯГНЕННЯ СВІТУ	145
1. Школа еволюціонізму Емпедокла. Вчення про “корені” буття	146
2. Філософія Анаксагора. Ноологія.....	151
3. Атомістична концепція буття Левкіппа і Демокріта.....	154
 Тема 11. ФІЛОСОФІЯ СОФІСТІВ.....	169
1. Загальна характеристика філософії і діяльності софістів.....	171
2. Онтологія і гносеологія Протагора.....	174
3. Філософія Горгія та інших “старших” і “молодших” софістів.....	177

Тема 12. С О К Р А Т	183
1. Життєва доля та зміст філософського вчення. Етичний антропологізм.....	184
2. Метод суб'єктивної діалектики. Майєвтика.....	191
3. Сократичні школи.....	196
Тема 13. П Л А Т О Н	203
1. Концепція буття (“теорія ідей”).....	204
2. Теорія пізнання. Діалектика.....	211
3. Вчення про людину. Етика і естетика.....	214
4. Вчення про суспільство і державу. Соціальна утопія.....	217
Тема 14. А Р И С Т О Т Е Л Ь	224
1. Філософське вчення Аристотеля – вершина античної філософії. Критика “теорії ідей” Платона.....	225
2. Онтологія. Поняття сутності (субстанції), матерії і форми. Першооснови (причини) буття.....	229
3. Фізика, космологія і психологія.....	232
4. Гносеологія і логіка. Класифікація наук.....	237
5. Практична філософія: етика і політика.....	240
Тема 15. ЕЛЛІНІСТИЧНО-РИМСЬКА ФІЛОСОФІЯ	247
1. Особливості античної філософії доби еллінізму	249
2. Епікуреїзм: апологія задоволення.....	252
3. Стоїцизм: пізньоантичний ідеал мудреця.....	257
4. Античний скептицизм.....	260
5. Філософія Стародавнього Риму. Тіт Лукрецій Кар	262
6. Філон Олександрійський: синтез юдаїзму та античної філософії.....	265
7. Неоплатонізм.....	267

